

СЛОБОДАН ВИТАНОВИЋ

ЈОВАН ДУЧИЋ У ЗНАКУ АТЕНЕ

СЛОБОДАН ВИТАНОВИЋ

ЈОВАН ДУЧИЋ
У ЗНАКУ АТЕНЕ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Посебна издања 71

ИЗДАВАЧКА ЗАДРУГА “ПОЛИТИКА И ДРУШТВО”

Одговорни уредници
дописни члан САНУ Никола Тасић
академик Миодраг Јовичић

СЛОБОДАН ВИТАНОВИЋ

ЈОВАН ДУЧИЋ
У ЗНАКУ АТЕНЕ

Песникова размишљања
о нацији, историји, држави и политици

БЕОГРАД
1997

Књига је штампана уз финансијску подршку Министарства за науку и технологију Републике Србије

Рецензенти

академик Предраг Палавестра
академик Миодраг Јовичић

Лектура и коректура

Гордана Петровић

Графичко уређење и слог

Ненад Тасић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

886.1/.09

ВИТАНОВИЋ, Слободан

Јован Дучић у знаку Атене: песникова размишљања о нацији, историји, држави и политици / Слободан Витановић; одговорни уредник Никола Тасић. - Београд: Српска академија наука и уметности. Балканолошки институт, 1997 (Београд, Чигоја штампа). - 266 стр.; 24 см. - (Посебна издања / Српска академија наука и уметности. Балканолошки институт; 71)

Тираж: 1000. - Библиографија: стр. 259-266.

323.1(497.1) "1918/1943" 949.715 "1900/1918" 321.01

а) Дучић, Јован (1871-1943) - Политика б) Дучић, Јован (1871-1943) - Национално питање ц) Југославија - Политичке прилике - 1918-1943 д) Босна и Херцеговина - Политичке прилике - 1900-1918

ИД = 52960012

ISBN 86 - 7179 - 026 - 6

САДРЖАЈ

Уводна реч.....	9
-----------------	---

ПРВИ ДЕО

— Општи појмови о нацији, историји, држави и политици —

О нацији

Од мита и религије до појма нације.....	19
Видови мистичког у српском националном бићу.....	24
„Српска мистика“ као предмет полемике између Дучића и Ивана Мештровића.....	28
Идеали херојства и мучеништва као темељи српског националног духа.....	37

Од утопије до стварности

Савремена национална идеологија и грађански дух.....	41
Регионалне карактеролошке одлике српске нације.....	47

О држави и о државнику

О појму државе.....	55
Од националне идеје до популистичких покрета; Тоталитарна држава и појединац.....	65
О државнику и политичару.....	69

ДРУГИ ДЕО

— Доба младости —

Босанско-херцеговачке године.....	79
Мостарски дани.....	83
Босна и Херцеговина после 1900.....	87
Муслиманско питање.....	95

ТРЕЋИ ДЕО

— Од анексионе кризе до стварања нове државе —

Анексиона криза	103
<i>Године уочи ратова и уједињења</i>	
Односи са Хрватима	111
Дубровник и Срби	116
Године ратова	122
Ослободилачки ратови као песничко надахнуће.....	125

ЧЕТВРТИ ДЕО

— Доба Југославије, успон и пад Вера у Југословенство —

Године вере у Југославију	141
Почеци распада државе.....	150

ПЕТИ ДЕО

— Године слома —

Априлски рат и распад државе	165
Песнички израз Дучићевог бола	167
Југославија и југославизам после априлског слома	177
Српско-хрватски односи и распад Југославије	191
Закључна реч	229

БИБЛИОГРАФИЈА

Дучићева дела	259
Студије о Дучићевом делу.....	260
Историјске студије	262

*Онима који још увек мисле
да размишљање о историји
понекад може бити поучно.*

Ова књига, после дужег чекања, још се не би појавила без љубазне помоћи, као и корисних савета академика др Миодрaга Јовичића, др Предрага Палавестре и др Николе Тасића, директора Балканолошког института САНУ.

Ја им на овом месту изражавам своју најдубљу захвалност.

Слободан Витановић

УВОДНА РЕЧ

Тематски приступ неком уметничком делу не подразумева укидање богатства и различитости могућних значења дела, већ је питање избора заснованог на уверењу да се преко анализе одређене теме, као преовлађујуће, најуспешније може продрети до средишта јединственог света које то дело чини и из њега сагледати целина. А онда када је реч о целокупном стваралаштву сваког правог уметника, очевидно је да се видови тематског јединства у њему не смеју изгубити у перспективи из које се то јединство посматра. Теме Бога, природе, људске судбине, живота и смрти, љубави, родољубља, и бескрајни низови других тема представљају само посебна тежишта око којих се организују, или иза којих се опажају и друге теме мање или више наглашене.

После књиге *Јован Дучић у знаку Ероса*, у којој је реч о теми љубави у песниковом делу, затим *Јован Дучић у знаку Аполона и Диониса*, чији су предмет песникове књижевне идеје и поетика, *Јован Дучић у знаку Атене* представља трећу књигу коју сам написао о овом писцу. Она обухвата еволуцију и анализу песникових размишљања о нацији, о митским и стварним историјским основама њеног постојања, о држави, о вештини владања, о политици. Међутим, као што се у теми љубави, коју оличава Ерос, или у теми лепог, чији се начини појављивања уобличују у склопу противречних односа Аполона и Диониса, преламају у најдубљем смислу све битне теме, тако и се Дучићеве расправе о нацији, држави и политици, и његово надахњивање родољубивим осећањима, не могу посматрати изван мисаоног и тематског богат-

ства и јединства свега што је Дучић мислио и претварао у поетски или прозни исказ. Дучић је један исти, суштински непротивречан, и онда када са усхићењем пише о величини хеленског духа, о општехришћанској духовности, о врховима европске културе, посебно од ренесансе до Парнаса и симболизма, као и када говори о сјају немањићке епохе, о светосавском култу, о косовском миту и кнезу Лазару, или о Првом устанку и Карађорђу. Понирући у суштину, и откривајући у њој заједничке основе и истоветна начела, он је сасвим природно готово увек повезивао и помињао, као да су из истог круга, античке и националне хероје, ликове светске и националне историје. Суштина људске природе, психолошке истине о њој, принципи и норме божанске правде и људске етике, законитости историје, универзалне су појаве и увек и свуда су у бити исте. На тај начин, опште и појединачно, а то значи и универзално и национално, не могу се раздвојити. Појединачно, односно у овом случају национално као вид посебности, само су различито условљени облици појављивања општег. Уместо раздвајања, могућно је, заправо оправдано је једино стављање нагласка на једну или другу страну.

Ма колико да такав став има изглед општег места, очигледног по себи, у књижевној критици, као и у свести многих читалаца, вршило се сувише често и још увек се врши управо такво раздвајање. Онда када је крајем прошлог века, дубоко свестан интелектуалне и уматничке скучености свога завичаја отишао из Требиња и Мостара у свет, у Женеву и Париз, и тамо нашао охрабрења и духовне хране да ствара једну поезију која обликом, стилем и тематски није народна, локална или дијалекатски фолклорна, громко и са осудом су сви народњаци за читаве деценије закључили да су све везе са коренима пресечене и да је одрођивање од родног и националног тла извршено до краја. То што се у писању служио једном од најлепших изражајних могућности српског језика, доприневши изузетно много откривању до тада непознате стилске истанчаности и отмености у њему, није

спречавало толике да у Дучићу виде неку врсту странца, очевидно француског и латинског порекла, који, додуше, ствара нешто лепо, али туђе. Оним, не би се рекло инака и расправа објављиваних и интелектуално и естетски најзатворенијим, то је било толико туђе да је личило на просту имитацију, па и плагијат. Они пак који су се дивили његовој уметности, а ти су, разуме се и с разлогом, били и бројнији и вреднији, чинили су то најчешће управо због тог европског и светског у темама, у тону и у стилу његових дела. Дучић је тако дубоко грешно за једне био ационалан и изрод, док за друге са заслугом није више био националан, народни бард на начине песника и писаца претходних генерација. У време анексионе кризе, на пример, узалуд се Дучић, узбуђивао, ангажовао и писао са великим националним и патриотским жаром; то нико као да није ни примећивао, јер тако нешто није ни очекивао од „прирођеног Парижанина“ или „лажног дубровачког госпара“. А исто тако велики и дубоко доживљени родољубиви занос изражен и у песмама из збирке примљен је као сјајна, али пригодна патриотско-поетска реторика, у којој блиставост слика и форме засењују и прикривају искрена треперења осећања. Дакле, онда када је за живота за огромну већину критичара и читалаца, од прве књиге песама 1901, потом збирке из 1908, па све до Сабраних дела 1929, суверено владао српском поезијом, Дучић није важио, бар не у првом плану, за политичког борца за националне проблеме. Тек после полемике са Мештровићем 1932. године, а поготову после политичких чланака и расправа објављиваних на почетку Другог светског рата, мишљење о Дучићевој ангажованости се мења. Таквој промени допринеће и објављивање историјске студије *Гроф Сава Владиславић* и огледа и текстова у два књигама, *Јутра са Леутара* и *Стазе поред пута* и *Моји сапутници* после песникове смрти. Међутим, будући да је Дучић у земљи стално у немилости и забрањен, то дуго није имало никаквих последица, и ранија слика, званично виђена из најнеповољнијег угла, остаје у бити непромењена.

Могућности друкчијег виђења и тумачења Дучићевог дела стварају се објављивањем његових Савраних дела у 6 књига, у издању сарајевске „Свјетлости“ 1969. године, а у редакцији Меше Селимовића и Живорада Стојковића. Дучићева рехабилитација је тиме била добро припремљена и ускоро углавном остварена. Но, што се националне тематике тиче, требало је чекати на распад Југославије, на нову експлозију српско-хрватског спора и на рат у Босни и Херцеговини. Али то је створило нову опасност сужавања критичке свести; опасност да се у језгру Дучићеве мисли и његовог дела појави и издвоји од целине његова национална ангажованост и његов национализам. То би била иста грешка као и она претходна.

Ова студија има за циљ да Дучићеве идеје о нацији, о држави, о историји, о политици и о српству уопште, посматра двојачко: хронолошки дијахроно у њиховом развоју од младости до смрти, и тематски у склопу свих његових погледа на живот, на мит, легенду и историју и на сферу божанске и људске истине. Дучић никада није мислио, па према томе никада нигде није могао ни да тврди да су српски народ, његова традиција и његова историја, упркос својој посебности и несумњивој различитости од других, ма у чему изузети од егзистенцијалних и етичких начела људског постојања. Он ни у ком случају не може мислити на један начин о Тројанском рату, о Ахилу, о Епаминонди, о Александру Великом, о Цезару, о Наполеону, а на други о јунацима и личностима из српске историје или историје народа блиско везаних за ту историју. Оно што не одобрава било ком античком народу, Персијанцима или касније Турцима, то ни под каквим околностима не одобрава ни сопственом народу. То се стално мора имати на уму.

*

* *

Разлози због којих се у овој студији Дучићеве идеје о нацији и политици разматрају у знаку грчке богиње Атене вишеструки су. Формално, са гледишта симетрије, мада то не би могло бити и пресудно, тиме се успоставља повезаност између сва три наслова ове критичке трилогије: Ерос, затим Аполон и Дионис, и најзад Атина.

Други много дубљи разлог, међутим, лежи у томе што је Дучић читавог живота био непоколебљив хеленофил, заљубљеник у дубину, ширину, узвишеност, јасност, лепоту и људскост мисли грчких филозова, уметника и државника, очаран њиховим непоновљивим смислом за меру, хармонију, за равнотежу између општег и посебног, за поуздано разликовање истине од лажи, добра од зла. По Дучићевом свагдашњем уверењу, пре појаве хришћанства и јудеохришћанске традиције, а и после тога, грчки мит представља архајску основу класичне европске свести. Према томе, једна грчка богиња, свако божанство, сваки херој грчке митологије, представља симбол нечег општег и трајног.

Атина, омиљена Зевсова кћи, која је према најраспрострањенијој причи рођена из главе свога оца када му је Хефест, да му умине болове, задао ударац секиром, још од микенске и критске традиције па до новијих времена била је предмет култова са различитим значењима, и приказивана је на више начина. Па ипак, њен лик се готово свуда представља са шлемом на глави, копљем у једној, и егидом и штитом са медузом у другој руци, као и са маслином, змијом, птицом и совом. Она се сматрала заштитницом градова, заправо државе и домовине. Преко њеног култа становници полиса везивали су се за своју државу, за свој завичајни простор. У првобитном смислу тог појма, дакле, Атина симболизује оно дубоко, и нагонско и свесно осећање припадности једној држави, једној домовини, њеној вери, њеном предању, чиме се ствара посебна свест о солидарности са осталим житељима тог истог простора.

Атенин култ је неоспорно најзначајнији био у граду коме је дала и своје име, и у коме је на Акропољу било њено најславније светилиште Партеон. Њега су у исто тако најславније Периклово доба градили највећи антички уметници, Фидија, Праксител, Мирон, и толики други. У имену Атене се тако спаја митолошко и историјско, име богиње и име града-државе, и то града у коме је хеленска мудрост и величина, како филозофска и уметничка, тако и државничка и политичка достигла највиши степен савршенства.

Атена је и богиња рата. Али, за разлику од свог свирепог и суровог брата Ареја, код Римљана ће то бити бог Марс, она је богиња рата који се више памећу и лукавством, а мање оружјем и убијањем, води у одбрану добра и правде. Она је зато заштитница великих и правих хероја грчкога мита, Јазона, Персеја, Ахила и Тезеја. У Тројанском рату она је на страни Грка, јер није одобрила Парисову отмицу лепе Јелене. Дакле, као ратница строгог ратничког изгледа, она никада не стоји иза освајачких и пљачкашких похода, иза варварских рушења и убијања, иза нељудских иживљавања над непријатељима; напротив, она симболизује спој неумољиве, али праведне строгости и ума.

Као и у рату, тако и у миру, у коме је Атена, како се прича, изумитељица и заштитница многих корисних вештина и уметности, заната и алатки, њу одликује продоран оштроуман поглед изузетно бистрих и лепих плавих очију. Њена птица је сова, јер као птица мудрости, види и у мраку, а њена биљка је маслина, за коју се вели да ју је она оплеменила и подарила становницима Атике да им буде корисна.

Мислим да има довољно симбола да би ова студија о Дучићевим националним и политичким идејама, о његовим трагањима за најдубљим религијским и митским кореновима ових појмова, могла да се појави у знаку ове грчке богиње. Други видови Дучићевог стваралаштва могли би се проучавати у знаку многих других грчких божанстава, пре свега природе, или ближе вода и

шума, неба и земље, ватре и светлости, сна, смрти, и тако готово у бескрај тематске разуђености. Било би, разуме се, могућно, и то би задирало у срж Дучићеве мисли, проучавати га и у знаку хришћанског бога. Међутим, то би био предмет неке друге студије.

ПРВИ ДЕО

Општи појмови
о нацији, историји, држави
и политици

УВОЖЛИВИ
И МИЉИНИ
ЏИМЏИ ИЛИЈИЋИ

1999/06

О НАЦИЈИ

ОД МИТА И РЕЛИГИЈЕ ДО ПОЈМА НАЦИЈЕ

Имајући у виду идеје које Дучић доследно понавља у различитим приликама, Бог за њега не представља једну у чисто монотеистичком, хришћанском смислу до краја доведену идеју о вечном, савршеном и апсолутном бићу, које отелотворује једну исто тако вечну, савршену и апсолутну истину. Самим тим, религија није догма, систем једном заувек спознатих истина које про-светљују људски ум. Поимање Бога за истински религиозног хришћанина садржано је у његовој духовности, која, иако обухвата укупност човекових менталних и психичких способности, почива пре свега на мисли која му обасјава ум. Дучић, међутим, у питањима вере уму придаје најмању важност: „Историја религија”, вели он, „била је увек историја људског срца; пошто је Бог осећање и машта, а не осведочење и наука.”¹ У ствари, у свему, у настанку свих човекових односа према свету, природи, судбини, другим људима, примарни импулс Дучић увек тражи у исконским и тамним дубинама предлогичког мишљења, без обзира је ли то мишљење потом организовано према неком рационалном или мистично-ирационалном реду. Он је у свему уметник и песник те чврсто верује да сваком сазнању, као и сваком стварању, мора да

---

¹ГХ, Друго писмо из Грчке, Атина, септембра 19***, стр. 250.

претходи надахнуће, нека првобитна емоција и визија, без којих потоњи рад ума не би ништа вредео. Спиритуално није начин спознаје света, већ плод тога сазнања. Дучићу је заправо блиско неко сасвим чулно, паганско и пантеистичко примање Бога и божанског. Тако једном приликом на обалама Јонског мора, тамо где му се, изгледа, у најјаснијем виду увек указивало све што је исконско у њему и око њега, он бележи и ову мисао: „Треба ли мору да захвалим што никад нисам био скептик? Све велико што није било истином за мој дух, било је истином за моје срце. Тако је и Бог једна истина срца. Зато га неће ни убити разум јер га он није ни саздао; а мисао о Богу нестаће међу људима само кад људско срце падне ниско. Вера, то је чиста сентименталност; јер не постоји идеја о Богу.”² Из уверења да је Бог „осећање и машта, а не осведочење и наука” Дучић извучи далекосежан закључак да религије нису и не могу бити универзалне. Када би религије биле ствар чистог ума и његових истина које су објективне, разлике између њих не би ни било. Разлике између људи и народа, умногоне суштинске, стварају само осећаји, осећања и уобразиља, способности чији плодови не могу бити општи, заједнички, свуда исти. На тај начин, свака религија носи у својој бити дубоко утиснут печат оног народа у чијем духу је рођена. Она је израз његовог доживљаја света, његова космогонија, његова филозофија судбине. Зато Дучић тврди да је „сваки народ правио своју веру на начин на који је правио и своју музику и песму: према темпераменту, пределу, клими, степену културе, историјској судбини”. Међутим, када каже: „сваки народ”, мислећи на стадијум после првобитних племенских култова, то очевидно значи само они народи који су створили и другим народима подарили велике религијске системе. У том случају, историјски гледано, већина народа на тај начин исповеда туђу веру, која му је обично наметнута „насиљем”. Стога Дучић додаје: „Он (мисли на народ) је бар одмах покушао да је

---

²Нав. дело, Писмо са Јонског мора, на Крфу, у јесен 19***, стр. 115.

преправи према својој природи и својим условима историјским.”³ Будући, дакле, да између религијског и националног стоји однос дубоке зависности, може се закључити да су по Дучићевом мишљењу најостваренији они народи који су били творци својих религија, који су на олтар божанског и апсолутног ставили сопствене идеализоване могућности и потребе. За Дучића, трајно одушевљеног хеленофила, такав народ су били стари Грци; јер само су они од свих европских народа, у таквој мери и таквом складу, на свом тлу имали све своје богове као своје сународнике, саме себе, претворене у вечна и свемоћна бића. Тако нешто се Латинима није догодило, јер они нису „продужили историјски живот и развитак заједно са својим старим и расним олтарима”, већ су примили „грчки Олимп за своје небо”. „Овако”, закључује он, „они су усвојили грчка божанства и, следствено, остали били заувек заточници уметности везане за туђу религију.” Продубљујући ову мисао, на коју се у више махова враћао, Дучић, не без извесне туге, тврди да су ширење и коначна победа хришћанства угушили расно примерене култове старих народа и тако им одузели могућност да се развију у складу са властитим генијем. Он помиње старе Словене, до којих му је стало, али то се очевидно односи и на старе Германе, Келте и друге расе. Европски дух, који је у целини хришћански, настао је, према томе, саображавајући се величини туђе религије, јер хришћанство је семитско и јеврејско по настанку и у својој суштини. Италијанско католичанство, у додиру са хеленским духом сачувало је нешто од античке ведрине, али је зато шпанско одувек било старозаветно и јеврејски суморно и горко. Посматрајући историју религија, историју духа и историју уметности као јединствен систем, у коме вера, њене светиње и свеци, и пре свега њене духовне матрице чине подлогу и праобразац свега, Дучић развија тезу да у основи и нема изворно аутентичног националног духа нити националне

---

³Нав. дело, Друго писмо из Грчке, Атина, септембра 19***, стр. 250.

уметности. Зато он и каже: „Европским хришћанима је наметнута једна вера семитска и азијска, јер је хришћанство пре свега производ семитског генија и расе. А само онај народ који је имао своју сопствену националну религију могао је створити своју националну уметност, на начин египатске, грчке, индијске и арапске.” Идући до крајњих консеквенци своје тезе, он ће у наставку рећи: „Не постоји, бар по мом мишљењу, уметност талијанска, енглеска, француска, руска, пољска или српска; постоји само египатска, грчка, индијска, муслиманска и хришћанска... Микел-Анђело, Рафаел и Леонардо да Винчи нису представници националне талијанске уметности, а још су то мање Ђото и Данте; први су представници неопаганства, а други су представници опште хришћанске уметности; и ни једни ни други немају националног талијанског него то што су никли на талијанском тлу.” То је начело које важи за све, јер: „Универзална хришћанска црква, у уметничком погледу, развила се на штету не само националних култова него и националних уметности. Јер отаџбина и језик не значе још нацију; нације, то су пре свега, домаће религије.” Реч је, разуме се, о глобалном погледу из перспективе, како каже, „будућег људства далеке и нове ере”. Виђене изблиза, разлике између националних генија, усађене у националне уметности, очевидно постоје. Сам Дучић је на безброј места у есејима ређао, често у бриљантним и духовитим низовима антиномија, разлике између француског, енглеског, италијанског, немачког, руског или неког другог духа. Међутим, ту противречности нема, пошто је реч о упадљивим, али спољним разликама које не допиру до духовних коренова цивилизације. Одрекавши појму отаџбине, па чак и језику право да буду довољни критеријуми националног у култури и уметности, Дучић, мало даље, полемички додаје: „Није национална уметност, као што неки мисле код нас, она која описује националну историју и слика народни живот, јер су то елементи само спољни и јевтини; оригинална национална уметност тражи дубље изворе, и то у односу човека према његовој судбини, што је изражено само у

једној религији која је увек продукт једне тоталне и сопствене идеје о животу.”⁴

---

⁴Нав. дело, Друго писмо из Грчке, Атина, септембра 19***, стр. 238, 239, 240.

ВИДОВИ МИСТИЧКОГ У СРПСКОМ НАЦИОНАЛНОМ БИЋУ

У светлу оваквих општих идеја Дучић посматра оно што ће у свакој прилици поимати као мистику, заправо као доказ постојања и као еманацију аутохтоних митских и религијских супстрата у српском националном бићу. Реч је, дакле, о напору да се проникне у тотално и апсолутно, у идеалну суштину, што се као каква виша истина само дубоко, али неумитно слуги у свакодневној и у историјској стварности, које по дефиницији остају у сфери делимичног, појединачног и релативног, према томе, никада тоталног и апсолутног. Читавог живота опседнут српском историјом, Дучић се за њу занима, у ствари, тек почев од немањихког доба, од времена када словенска племена настањена на Балкану и сакупљена у народ нагло и снажно стичу духовно, верско и државно јединство. Управо тада, остајући у оквирима источноправославне заједнице, међутим као аутокефална црква, и у непрекидном додиру са византијском царвином, али као држава која држи до своје самосталности, и црква, и држава, а временом и народ немањихког доба, развијају многе одлике своје посебности. Ако се о појму нације у савременом смислу у средњем веку још не може расправљати, несумњиво је у питању рађање оног колективног духовног бића које ће се током историјског развоја уградити у биће будуће нације.

У српској историји, после примања хришћанства, које сродна братства и племена уводи у велику хришћанску заједницу, али их пре стварања стабилне феудалне државе не сједињује у шири појам

народа, тек светосавље представља трајан темељ тог колективног духовног бића. „Код Срба светосавље значи идеју која уједињује веру, државу и нацију”, вели Дучић. Све почиње од вере, која самим тим што се са светим Савом институционално везује за одређену државу, поистовећује се са том државом, а онда и са нацијом која се формира у оквирима те државе и те цркве. Друге словенске нације, које се нису развиле у духовном крилу аутокефалне цркве, и према томе, настале су у оквирима универзалне католичке цркве, неизбежно су се, по Дучићевом уверењу, удаљиле од своје словенске суштине, јер су морале да „у себи измире крв и веру; које изгледају помало стране једна другој и неподударне, скоро неизмирљиве”.⁵ Има се утисак, дакле, да као што изван светосавља у ужем националном смислу нема чистог српства, тако ни у ширем смислу изван православља нема услова за неко аутентично словенство.

На тај начин српски народ, иако никада своју веру није идентификовао са хришћанством уопште, нити своју цркву са општехришћанском заједницом, има своје, властитом сублимацијом створене путеве и симболе који воде и ка једном, и ка другом: „Док су се хришћански народи отимали за мошги јеврејских и сиријских хришћанских светитеља, који су били испосници или мученици своје вере”, закључује наш песник не без знатног националног самозадовољства, „православни српски сељак остао је задовољан да верује и даље само у светитељство чисто својих националних и државних људи које је он сам посветио и у чије је светитељство могао да верује без икаквог шарлатанства својих свештеника”.⁶ Један од начина појављивања разлика и посебности између религија и менталитета садржан је у храмовима, схваћеним као архитектонске метафоре, као окамењене представе о Богу. За време боравка у Египту и Палестини Дучић размишља о овом пи-

---

⁵ГХ, Друго писмо из Грчке, Атина, септембра, 19***, стр. 251.

⁶ЈСАСПП, Култура нашег сељака, Народна одбрана, Београд, 23. август 1930, стр.436-437.

тању и закључује да између величине египатског Карнака и бога Амона постоји савршен склад, „зато што је тај храм направљен великим као што је био велик и бог безмерне пустиње и бескрајног Нила”. Дубоку везу са Богом он осећа и у мухамеданском Омаровом храму, јер, како каже, то је Бог „једног великог војсковође, завојевача и законодавца, више него Бог каквог светитеља”. Занимљиво је, међутим, да он такав доживљај нема ни у ватиканском Светом Петру ни шпанском Ескоријалу, „ни у огромним црквама, ни под широким сводовима, ни међу безбројним стубовима”. Разлог је једноставан: овакве грађевине изражавају само један вид хришћанства, његову моћ, јер Христос је био, како Дучић воли да каже, „страшни солдат своје цркве, али његова истина је тиха, нежна, идилична као пастирски мит и рибарска парабола”. Дакле, у грандиозним катедралама, којима је посебно склоно западно, католичко неимарство, у огромности њихових ширина и висина, нема оног битног, недостаје „благо божанство хришћанско”. А када се ствари тако поставе, излази да је српско средњовековно градитељство немањичког доба дало „најтачније идеју о правом хришћанском храму”. „Биле су унутра окићене фрескама и сјајним олтарима, и све у блеску, али ипак као смерна молитва, речена у најлепше пробраним речима: молитва дубока колико и кратка.” По томе се српско православље, а то више није његово хришћанско већ национално обележје, разликује и од византијског, јер је ово последње било „мање смерно”. Намеће се као јасан закључак да су, по Дучићевом мишљењу, српско православље, српска култура, а то потом значи и српски национални дух, настали у близини и под снажним византијским утицајем; али нису постали византијски. „Византија”, вели он, „то је био сукоб и сливање две расе: грчке и латинске; и три културе: грчке, латинске и азијске; према томе, нешто изванредно сложено, чудо какво се нигде можда пре није видело. - А српско православље је било сложено из славенске душевности и византијске духовности.”

Дучић очевидно врло добро уочава ову разлику и истиче посебност српске културе, разлику и посебност које ће се у наше дане, крајем двадесетог века, у кризи националног идентитета сасвим изгубити у збрканим трагањима за новом националном идеологијом. А из овог свог уверења, као и многи његови савременици, Дучић је црпао и један романтичарски прегрејан културни национализам, јер тај спој словенске душевности и византијске духовности за њега је био „нешто које - да не беше Турака - требаше да унесе у културу Европе елеменат каквом му нигде до сад није било примера”.⁷

---

⁷ГХ, Писмо из Палестине, Јерусалим, маја 193*, стр. 294, 295.

„СРПСКА МИСТИКА” КАО ПРЕДМЕТ ПОЛЕМИКЕ ИЗМЕЂУ ДУЧИЋА И ИВАНА МЕШТРОВИЋА

Године 1932. Дучић је објавио чланак под насловом „Српска мистика и Мештровић”, у коме је сабрао и згуснуо многе идеје, иначе расуте по већем броју других есеја. Уопштавањем његових представа о начинима функционисања српског националног духа, односно облика и праваца деловања архетипова у њему, може се утврдити да Дучић има у виду више слојева. Најпре један добро очувани архаички, многобожачки, пагански, који је сав у магијском и митском мишљењу. На овај слој се дограђује, али га не разара, готово га не ремети, већ га само потискује у дубине подсвести, снажна хришћанска спиритуалност. Из стваралачког прожимања ових слојева рађа се спој метафизичке духовности и једне сасвим примитивне митолошке сликовитости. И то није способност истакнутих појединаца већ читаве расе, јер чини основу и менталну структуру целокупне народне књижевности. Српски еп у својој песничкој величини не само као транспозиција историје у легенду и причу, него пре свега као визија света, више и целовитије него код других европских народа, представља кохерентан митолошки систем, управо као код неких старих народа, на првом месту старих Грка из предхомеровског и хомеровског доба. „Наш народ је визионар. Своју судбину тумачи по знацима на небу, а његову несрећу објављују земљотреси и громови”, вели он и додаје: „Његове шуме су настањене вилама које помажу велике подвиге његових хероја, као што су хомирски богови и богиње, подељени у

две војске, ратовали у тројанском рату наредо са зараћеним народима.” Реални и фиктивни свет, познате историјске личности и чисти плодови маште, нехришћанска божанства и хришћански архангели и свеци, живе у пуном сагласју: „Напјевају се виле с јунацима у планини и постају за њих бродарке на реци. Наши стари краљеви пију вино са свецима, као на мору Краљ из Дукље са Светим Јованом Крститељем. Нашим владарима архангели седе на рамену, као цару Стефану кад слави славу.” Према томе, српску мистику, мистику српске вере, не чини само хришћанство, чији су корени у традицији „јеврејских апостола” и „сиријских испосника”, већ и српски национални еп, који је аутохтон: „Наш прави календар је састављен од косовских војвода и крајева из побожне и посвећене лозе немањихке”, тврди Дучић и мало даље додаје: „У духу нашег човека више су озарена лица о којима пева гуслар народу окупљеном пред црквом, него лица светитеља о којима се чита из еванђеља у цркви”.

Дучића свагда одушевљава могућност поређења између српске и старогрчке митологије. Једну од подударности он налази у заједничком култу хероја, и то не хероја, грубих јунака, из епопеја феудалног доба, већ хероја као митског полубожанства. Пример за ово разликовање су Краљевић Марко, у коме пред митским ишчежава све историјско, који је увек и у свему митски јунак, и Милош Обилић, у чијем једном подвигу је згуснута сва историјски одређена витешка етика. Први, као Тезеј, живи чинећи чуда, правећи скандале, општећи са вилама, док други у једном једином чину јунаштва и саможртвовања представља сублимацију идеално схваћене племићке части.

Ова својства мистичког и митског мишљења, сматра Дучић, сачувала су се у српском духу и пренела су се у модерна времена. Заправо, тај тип генија снажно и сасвим природно надахњује Филипа Вишњића, који у природи и на небу види разна тајанствена приказана, која мистичним и магијским језиком наговешћују реалне догађаје.

За разумевање српске мистике Дучић нуди једно психолошко објашњење. По њему, она „долази од великог фонда емоција и срца. У нашег човека свака мисао се одмах обрће у осећање и постаје страшћу”. Та особина, онда када преовлада у човеку, у стању је да његов дух постави изван и изнад сварности. Стога Дучић закључује: „Србин је маштало, сањалица, романтик и мистик по раси.”⁸

Као што га никада није занимала свакодневна и историјска стварност старог хеленског света, већ суштина суштине онога што је он сматрао истинским хеленским духом, тако се и овде, говорећи о „српској мистици”, Дучић не бави оним што јесте и што је доступно искуственом сазнању, него што може бити плод само крајњег свођења на скривене изворе психолошког и спиритуалног надахнућа, чије се дејство у понашањима људи и народа испољава једино у изузетним тренуцима и приликама. Исто тако, као што је хеленски дух свесно сводио на оно што се обично назива јонским у њему, и мистику српског духа он стриктно ограничава на елементе гусларског. По њему, изван гусларског нема нити може постојати аутентично, чисто и стваралачко Српство, а ако се гусларски дух јавља и у народу који није православан и не сматра се српским, онда је реч о покрштеним Србима. Јер, тврди он сасвим недвосмислено: „Постоји један менталитет гусларски који је хајдучки, војнички и борбени, а то је наш народ са немањићским традицијама; а постоји други део народа који је мање сањалица, више компромисан, и нимало хајдучки, а то је наш католички човек.” У ствари, оваквим строгим ограничавањем на гусларски критеријум, а у чему код Дучића никада није било колебања, ни знатан део српског живља из Шумадије, а поготову јужно, источно и северно од ње, не учествује у настанку и стваралачком обнављању узвишених и мистичних својстава српског националног духа. „Планина Дурмитор је стварно тачка око које, у растојању од сто

---

⁸ЈАСС III, „Правда“, 30. април, 1, 2, и 3. мај 1932, стр. 319, 320.

километара ваздушних, живи расадник свих великих јунака, ослободилаца, научника и уметника: и све вибрације расног генија пошле су из тога идеалног краја”⁹, изричито тврди он. Ту мисао ће готово дословно поновити и у *Грофу Сави Владиславићу*, назвавши још Дурмитор и „српским Олимпом”.¹⁰

У чланку „Српска мистика и Мештровић” Дучић је развио своја свагдашња размишљања и везао их за дела овог тада најславнијег вајара, пре свега подстакнут мистичним програмом његовог до краја неоствареног пројекта „Видовданског храма”. Сам Мештровић је своју замисао најпотпуније био изразио у једном тексту од 1. септембра 1915. У јеку Првог светског рата, у патетичној атмосфери поново пробуђених ратничких и родољубивих заноса, овај „првосвештеник видовданске мистике” каже: „Видовдански храм јест Храм религије крајњег пожртвовања, религије Цара Лазара и у њему ће се проповиједати да треба у правди и светлости живјети и за њу умирати... Темељи храма јесу бескрајне праведне жртве наше расе, ступови су му сви они који трпе и подносе, литаније у њему пјевање људских мука, тамјан му је љубав, света вода сузе понижених и жељних правде. Торањ Храма јесу очишћене душе, које земљу с небом спајају, а звона њихов велики глас, који каже: Живите у миру и љубави с људима и са свим створењем Господњим, усавршујте се непрестано, да постанете равни Њему, а Он је неизмјеран.” Мештровић је, дакле, и по сопственом казивању, сав у мистици видовданске и гусларске традиције. Међутим, за разлику од Дучића, она није само српска, него и српска и хрватска, према томе, основа за то да буде југословенска.

О Мештровићевом националном и конфесионалном пореклу, или тачније осећању, полемички и у подигнутом тону расправљано

---

⁹Нап. дело, Српска мистика и Мештровић, стр. 322, 323.

¹⁰ГСВ, стр. 40.

је још две деценије пре Дучићевог чланка, поводом његовог веома успешног учествовања на међународној изложби у Риму 1911. године, заједно са српским уметницима у павиљону Краљевине Србије. Крајњи националисти на једној и на другој страни видели су у тој чињеници, једни Мештровићево слободно и искрено опредељивање за своје српско порекло, а други недостојно присвајање једног аутохтоног Хрвата и католика. Истини за вољу, сам Мештровић је, иако је очевидно хтео да избегне и полемику и сукоб, на изричито питање дописника београдске „Штампе” дипломатски, али јасно одговорио:

„Србин и Хрват то су два имена за један народ, само што је тај народ под именом Србин боље очувао своју народну индивидуалност, слободу и чежњу за слободом. Стога ми је то име милије. Крај у коме сам се ја родио сачувао је до ситница све особине нашег народа као да је у срцу Србије. Кад за мене веле да сам Хрват мило ми је, јер тиме онај Хрват, који то каже признаје, да српско мишљење и српско осјећање мора бити и Хрватима својствено, тј. да и Хрвати морају вољети индивидуалност народну и слободу. - Сваки је Србин заједно и Хрват. Ово је моје мишљење. Изјава нећу давати никаквих. Ми уметници морамо радити а нека сваки говори што хоће. Бићу сретан када се сви Срби и Хрвати буду осјећали једним народом и радујем се што смо ми, српски и хрватски уметници, у павиљону Краљевине Србије најјасније показали то право јединство народа, независно од имена.”

Према томе, Мештровићево српство, односно хрватство већ се овде довољно изричито утапа у његово дуготрајно, мада не и доживотно интегрално југословенство, које је он, уосталом, између два рата, за владавине краља Александра, уз свој таленат, успео да искористи и наплати више него ма који други уметник.

Две деценије касније, године 1932. када је изашао Дучићев текст о „Српској мистици и Мештровићу”, у свом одговору, об-

јављеном у „Новој Европи”, 26. јуна исте године, дакле очи Видовдана, Мештровић заступа, сведено на најбитније, два главна гледишта: прво, свака национална мистика може бити само мистично надахнуће уметника, а не и национална идеологија, извор начела и практичних упутстава за процењивање историјских чињеница и за заузимање одређених политичких ставова; и друго, у свом интегралном југословенству, коме декларативно остаје привржен, он је сада много ближи свом хрватству и католичанству.

Дучић мисли као песник, трагајући за „грандиозним фигурама и метафорама”, како сам каже, а не за верним сликама обичне и свакодневне стварности, што Мештровићу пружа прилику да му супротстави неумољива гледишта једног строго критичког и рационалног мишљења. Тако Дучићево одушевљавање високом присутношћу имагинације и емоција у виђењу света код нашег народа често „изван и изнад стварности”, он суво коментарише: „Ово је казано видовитом објективношћу, - само, мјесто као критику на нашу ману, он то износи као врлину. Нико нашем народу и нашем човјеку не може одрећи осјећајност, а не може ни способност да мисли; само што му, нажалост, мисао (можда прије него што је схвати и до краја размисли) постаје осјећајност и страст, а кад је осјећајност под страшћу - престаје мисао.” И мало даље: „То би могло бити у животу умјетника, али не и у животу једнога народа. Умјетник смије бити пијан било вином било прољећем или ма којом емоцијом, и може батргати се улицом између пролазника а да ником нарочито не смета, и сви ће му радо опростити, особито још ако га знаду као добра пјесника (какав је и наш Дучић); али да би се један народ батргао нечим пијан међу народима ‚изван и изнад стварности’, то мени не иде у главу, поготово кад ми као народ нисмо ниједне пјесме испјевали којом бисмо се истакнули као нешто изванредно, да нам се трпе неке екстратуре, да друге гурамо и да им стајемо на прсте.”

Мештровић се не слаже ни са Дучићевим поређењем, готово поистовећењем старогрчког херојског и српског епског мита. Узи-

мајући за пример Херкула и Краљевића Марка (мада, у ствари, Дучић пореди Краљевића Марка са Тезејом), и при том губећи уопште из вида бројност легенди и прича, често различитих, па и противречних у многим битним елементима, он савршеној „цјелини“, јединству грчког мита и овог његовог хероја супротставља Маркову „растрганост“ и „протусловност у моралним особинама“. Помињући низ Маркових дела и недела, он закључује: „Ја бих рекао да је Марко, какав је да је, обишао више и даље него што Дучић каже, - не само цјелу српску земљу, већ цјелу југословенску земљу (ма што рекли на то хрватски франковци), и ,посијао је чудесима и скандалима'. Само је све питање у тому: да ли више ,чудесима' или више ,скандалима'? Ту је можда и питање наше будућности: хоће ли наши подвизи бити више чудесни, или ће - у поманкању снаге и способности за чудесно - испасти скандалозни. И још нешто: хоћемо ли се ми, икад, научити да разликујемо ,чудесно' од ,скандалознога'?"

Одустајући од мистичног идеализма видовданског култа и пратећи доследно критичко-рационалистичко виђење историје, Мештровић не дели ни Дучићево одушевљење што је „наш народ све своје средњовековне владаре претворио у светитеље“. Прво, „ни по старом грчком а ни по кршћанском моралу и закону они то баш нису сви заслужили“; друго, да ли је то баш сам народ одлучио, или га је неко други натерао да „подлегне безумном деспотству за овај и онај свијет“. Одвајајући митско од хагиографског, од одвећ узвишеног и светог, и видећи у њему симболичко изражавање и добра и зла, он се пита: „Зашто је гром ударио у Поље Косово и рушио Немањића Царство? Да је ,све свето и честито било и миломе Богу угодило', не би он слао свога грома. Гром је ударио прије него је османлијска хорда стигла! Пресуда увек прије пане него се казна изврши.“

Међутим, Мештровић са највећом жестином и иронијом устаје против онога што му се чини да је у Дучићевој српској мистици расистичко и кастинско. Расистичко би било у томе што

Дучић изричито величину гусларске традиције сврстава у чисто српску и немањићку расну традицију, док Мештровић чврсто верује да су аутентични и аутохтони Хрвати и католици са босанско-херцеговачког и далматинског подручја исто тако аутентични гуслари. Гуслање је сасвим природно својствено и муслиманима, који су иначе углавном негативни предмет српског гуслања. Кастински елемент би, пак, био у томе што Дучић гусларски део нације у доста уском кругу око Дурмитора очевидно сматра духовно најчистијим и супериорним. Убрајајући, разуме се, и себе у тај део нације, Мештровић се пита: „Да ли дакле води Дучић рачуна о том, да смо ми гусларска и ,немањићска' раса у великој мањини, или можда мисли, да смо они који гинусмо и пјевасмо, па је сада дошло време да пјевамо и да ,наджиравамо', а остала раја да ради и да се хљебом храни - кад јој Бог није дао што је нама! Ми смо они од директног свечева кољена, а други су попут Фе-лаха - пчелице.”

Пошто га је, дакле, сврстао у ултранационалисте мистично идеалистичког надахнућа, Мештровић неочекивано пореди Дучића са Старчевићем, с којим се иначе не слаже. Обојица у свему оном чему се диве виде несумњиву надмоћ српства, односно хрватства. Само што за Дучића надмоћно српство представља спој верског, хришћанског, увек православног и расног; док Старчевић надмоћ хрватства види пре свега у супериорности саме расе, па била она католичка, православна или муслиманска. Сам Мештровић, иако се, како каже, у свему другом не слаже са Старчевићем, већу важност придаје расном него конфесионалном. „Видим у свим религијама, у ономе што им је суштина, истовјетност, и посвуда је божанска истина једна”, вели он.¹¹

---

¹¹ Сви наводи из Мештровићевог чланка „Српска мистика Јована Дучића“ дати су према у целини репродукованом тексту у Напоменама уз Дучићев чланак, ЈСАСПП, стр. 638-644. У Напоменама је црнет и чланак др Катарине Амброзић: „Павиљон Србије на међународној изложби у Риму 1911. г.“, стр. 644.

У тој Дучићевој, и не само његовој, спрези расе и конфесије Мештровић види опасно ограничење српског национализма, јер расно је већ искључујући фактор, а верско га у томе још више сужава. Све ће то бити основа да он у свом одговору одржи Дучићу лекцију о националном јединству и верској трпеливости. Заправо, те 1932. године Мештровић је још увек, бар на речима, иступао са становишта интегралног југословенства, док је Дучић управо у то доба почео дубоко да сумња у њега.

Ова полемика између Дучића и Мештровића указује на неке екстремне видове Дучићевог националног идеализма, који се не би смели дословно узети, како то чини Мештровић да би их омаловажио и обезвредио. У питању су два различита нивоа, два различита регистра у мишљењу: један утопијски, намерно ван непосредне примене на стварност, и други, рационалистички и прагматички, управо усредсређен на посматрање и процењивање историјске и политичке стварности. Онда када је на тај начин размишљао, као што ће се видети, и Дучић је долазио до друкчијих судова и друкчијих закључака. Па ипак, није могућно отети се утиску да је Мештровић ставио нагласак на неке слабости Дучићеве националне мистике.

ИДЕАЛИ ХЕРОЈСТВА И МУЧЕНИШТВА КАО ТЕМЕЉИ СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ДУХА

Развијајући деценијама своје поимање националне утопије и мистике, Дучић се усредсређује на чисто јеванђеоско хришћанство као идеал око кога се организује српско национално биће, и при том се, као што се види, највише задржава на немањинском раздобљу. Он у томе види темељ, духовну суштину националне свести, ону духовну садржину која обухвата и свест и подсвест, и која одређује не само практично политички, него на првом месту етички смисао понашања нације у свим битним и судбоносним тренуцима историје. Без обзира што ће се средњовековна грађевина насилно срушити доласком Османлија, и што ће природан развој бити доведен у питање, или можда управо зато, пренесени у сећање, у легенду, у традицију, у народни еп, стари темељи ће се ту окаменити и сачувати готово нетакнути, претворивши се у неку врсту архетипова.

Једног дана у Јудеји крај пустиње, у једном библијском, потпуно нестварном и ванвременском простору, он размишља о српском националном духу са удаљености са које се може видети само суштина, огољена, ослобођена свих наноса свакодневне стварности. Он у структури српског духа опажа историјски у највишем степену потврђено деловање два кључна појма, два темељна идеала - херојство и мучеништво: „Један идеал грчки, а други

идеал аријски, а обоје олично у Христу."¹² Тако он, веран својим најдубљим дивљењима, у српском духу открива синтезу хеленског и хришћанског. У огледу „О херојима”, у *Благу цара Радована, Књизи о судбини*, он још јасније казује да под херојством не разуме неустрашивост, физичку храброст, иако је и она у њему садржана, већ у херојству види превасходно етичку категорију: „Хероизам, то је снага у којој ратује божанство добра против божанства зла, Бог против сотоне, правда против неправде.” Храброст не зна за идеал, а херојство је храброст које има за циљ потпуно подређивање неком систему вредности, филозофских, верских или каквих других.

Дучић жели да извуче у први план оно што се, по њему, добија непосредним спајањем херојства и мучеништва. Он тако логично и природно долази до тезе о надмоћи косовских јунака, који су сви одреда „хероји свештеног карактера”, јер се боре за царство небеско, то ће рећи за идеју о слободи, за силе добра против сила зла, за одбрану хришћанства и Европе од варварства и Азије.

Дучић јасно види да величина немањихке државе није у њеним остварењима, у моћи и мудрости њених владара, јер је све то пролазно, него је њена величина у изграђивању верске и националне самосвести, верске и националне идеологије, које трајно остају као духовни и идејни путокази за све оне који ће у потоњим временима умети да их разазнају. А творац те идеологије није био ниједан краљ који је владао, већ свети Сава који је о владању мислио, који је умом покушавао да проникне у тајне човековог, народног и државног, небеског и овоземаљског постојања. Решавајући судбинско питање односа између православља, које долази са грчког и византијског извора, и тла на коме се оно развија, а које није и не сме бити ни грчко ни византијско, свети Сава

---

¹²ГХ, Писмо из Палестине, Јерусалим, маја 193*, стр. 301.

је у српско православље унео, како вели Дучић, „чистоту односа између верника и држављанина, између националне државе и државне нације, и најзад између општег и личног”. А то је: „дало Србину да остане у духовном животу ослобођен од странаца. И да увек буде са Богом насамо!” „Неизмерна мудрост” и „хришћанска сила”, унете у националну и државничку идеологију, помогле су светом Сави „да између Цариграда и Рима, који су нас подједнако притискивали, пробије пут за спасење моралног интегритета и духовног јединства свом народу.” Тај пут, пут спасења, Дучић не каже и пут страдања, јер је на њему било и страдања, и то колико, остао је урезан у политичкој свести и у судбини српског народа. Тако и касније, када се имена угрожавајућих сила буду делом изменила, важиће иста начела: „Српски народ је имао против себе две најстрашније монархије, једну са истока и другу са запада, отоманску и аустријску; и две најискључивије религије, муслиманску и римску. Али је грађевина светог Саве остала ипак и даље моћна.”¹³

Будући да херојство дефинише не као „тренутно прегнуће”, већ као „неограничену преданост идеји”, а у светлу националне идеологије то пре свега значи идеји о вери и отаџбини, Дучић сматра да је „наш херој Лазар један од највећих и најлепше изграђених хероја човечанства, зато јер се борио за тај двоструки идеал који је он звао небеским царством”. Пошто је Лазарев идеал постао и националним идеалом, на другом једном месту Дучић закључује да је српски народ „увек и у свему тоталан и апсолутан”. Међутим, треба рећи да Дучић очигледно посматра само идеалну слику, само начела, а не и њихова могућна наличја у свакодневној стварности. Ни у једном кодексу витешких врлина чијим идеализмом се наш песник заноси, живот, схваћен као биолошко очување, не стоји као један од мотива понашања. Живот, виталистичко начело опстанка на земљи, губи сваки смисао чим дође у

---

¹³ Пав. дело, Писмо из Палестине, Јерусалим, маја 193*, стр. 301- 306.

сукоб са идеалима части и славе, личне, родовске, вазалске или националне, или идеалима мучеништва, дакле начелима која се потврђују необичним, другима недоступним подвизима. Према томе, у овом систему вредности скривено је и начело смрти, која се не прихвата у крајњој нужди, него чијим се вољним прихватањем потврђује приврженост идеалу. Пренесен са личног на колективни, општенационални и државни план, кодекс витешких врлина, заснован на слепом придржавању идеала херојства и мучеништва, у многим историјским ситуацијама може постати узрок погубних заблуда. Пре свега, реч је о виђењу стварности кроз призму мита, дакле, о узвишеном издизању свести „изнад и изван стварности”, односно о неуочавању реалних околности и опасности; о одбацивању гипких, прагматичних решења, о презирању могућних трагичних последица утопијског понашања, које може да иде до несвесног, самоубилачког хрљења у смрт. Израстао једним од својих дубоких коренова из гусларске херцеговачке традиције, Дучић у идеализму српског националног духа види само величину и врлине, а не и ове опасности и мане.

ОД УТОПИЈЕ ДО СТВАРНОСТИ

САВРЕМЕНА НАЦИОНАЛНА ИДЕОЛОГИЈА И ГРАЂАНСКИ ДУХ

Извесно је да овако појмљени најдубљи и најтрајнији слојеви српске националне свести, пре свега сведене на њене митске и хагиографске оквире, ни по Дучићевом мишљењу не представљају мисаони одраз искуствене стварности. Реч је о утопији, али утопији која није плод чисте уобразиље него која као идеално истиче оно што је у неким изузетним, заправо морално привилегованим тренуцима у историји народа било реално. Кнез Лазар, на пример, постаје јединствена личност наше и европске историје, херој и мученик, хришћански светитељ, зато што је у једном једином дану отелотворио идеју мистичне жртве за част крста и част слободе. Остали многобројни дани његовог шездесет година дугог живота нити шта додају, нити шта одузимају. Он је оно што је од њега направио песник, народ, а не оно што је стварно био. Он је мит, а мит је по дефиницији неистина којом се казује нека виша истина. Дучић то, наравно зна, зато и каже на једном месту за кнеза Лазара: „Наш херој Лазар је постао идеал народног хероја тек онда кад га је песник опевао према оваквом идеалу. Иначе, историјски, кнез Лазар је био само свирепи човек феудалног доба, себични господар, неумитни владар. Победивши војводу Николу Алтомановића, свог великог противника, отео му је Ужице, а њега је ослепио. Али доцније, жртвујући свој живот и своју државу на

Косову за небеско царство, постао је херојем за идеале народне, најпопуларнијим владаром историје, и најзад, постао је светац, као што би у античко доба био постао такозваним полубогом. Тако небо враћа земљи оно што она чини за победу светлости над мраком.”¹⁴

Упркос томе што са уверењем сматра немањићку династију достојном флорентинских Медичија, а српску историју по дуготрајности величине и славе без премца на Балкану, и што за српског народног певача, заправо сељака, мисли да му нигде нема равног по тананој осетљивости за прави племићки и краљевски сјај, јер је, лишен примера у убогој стварности, само снагом маште у стању да „утроши десетине стихова да би своје владаре обукао у свилу и окувао златом”, Дучић никако не затвара очи пред видним манама тог истог народа: „Србин има природну тенденцију да све своје велике људе или поубија или унизи, и да их затим опева у свом десетерцу као хероје своје нације, и најзад прогласи светитељима своје цркве.” То, по Дучићевом мишљењу, нису случајне појаве, већ „расне несреће које тешко мењамо у себи самим својом снагом, или у свом друштву ма каквом културом”.¹⁵ Српска историја је тако сва противречна: „Може се рећи без зазирања да није било Срба, са том изванредном силом њиховог колективног духа, уопште Јужни Словени не би били сачували своје име ни језик”, вели он и одмах додаје: „Али и да, на жалост, Срби нису имали сваког столећа по неколико својих тирана и зулумћара, они су до данас могли постати великим народом на оној страни Европе. Мисионарску задаћу српског народа међу свима осталим на Истоку, омело је увек по неко коло штеточина, себичњака, злочинаца, који су у више махова доводили и саме Србе до криза,

---

¹⁴БДР, О Херојима, стр. 306.

¹⁵Нав. дело, О Срѣни, стр. 48.

чак и до расула.¹⁶ Зато ће он и закључити: „Патриотизам, то је, углавном, једна утопија, као и све велике човекове унутрашње истине, као и сама човекова идеја о срећи на земљи. Зато, и кад је најздравији, патриотизам је за половину мистичан.“¹⁷

Дучић је, дакле, у стању да српски народ и његову историју посматра и са њихових реалних, па и мрачних страна. И сувише добро он познаје историју да не би умео да одмери у њој однос добра и зла, великих подвига и тамних злочина. Најзад, упркос свим тиранима, штеточинама и злочинцима, после поређења са другима, и то великим и славним, Дучићев закључак о српској историји ипак остаје изузетно повољан: „По мом мишљењу, нема у Европи историје која је, кад се очисти од шарених легенди, и осветли историјским чињеницама, показивала толико побожности и човекољубља колико историја православне српске државе. Ово је у толико чудније кад се зна да је средњевековна Србија црпила своју културу из оближње Византије и Италије, двеју земаља пуних завера и злочина сваке врсте...“¹⁸

***

Онда када је националну идеологију посматрао у оквирима њене примене на одређене, посебно савремене историјске и политичке услове, Дучићеви ставови су престајали да буду метафизички. То никако не значи да је он тада одустајао од националних утопија; реч је о две удаљене, привидно опречне тачке гледишта, идеалистичке и реалистичке, које се, у ствари, увек морају узети у њиховој дубокој вези и међусобном прожимању. Једно је идеја, платонистички чиста, а друго њена несавршена отелотворења у стварности. Уз то, оно што је у националном духу

---

¹⁶САСП, О Родољубљу, стр. 109, 110.

¹⁷Нав. дело, стр. 111.

¹⁸Нав. дело, О Мржњи (чикашко издање) стр. 54.

митско и архајско чини само корен, а не и круну националног стабла. Архетипови у колективном бићу од којих се не може побећи баш и када би се то хтело, не испуњавају савремену свест, него само из дубине утичу на њено обликовање, на њене начине примања савремених идеја.

У време када је почињала велика, општа и домаћа криза и пометња у духовима, године 1929. обележавана је двадесетпето-годишњица Змајеве смрти. Дучић се речито залаже да се старом барду подигне споменик који би био уметнички израз једне поруке нацији. У то време он чврсто и искрено верује да та нација није више само српска, већ и југословенска. Међутим, са начелног гледишта, настанак младе нације само повећава потребу да се „на бази великих духовних и моралних традиција” изграде и уметнички саберу и изразе „три неумитна услова за будући живот”: „народна идеологија, менталитет друштва и дух заједнице државне”.

Рекло би се да Дучић има у виду да појам народне идеологије, прилагођен новим условима и модерном добу, не може више да се заснива претежно на архаичном миту о тлу и крви, о домаћем, породичном огњишту као симболу мајчине утробе, односно њеног окриља, или о отаџбини као простору заробљеном, али и заштићеном очевом и предачком вољом. Није довољан више ни хришћанско-витешки мит о херојству и мучеништву. „Требаће нам и у будуће војничке врлине какве смо ми увек имали”, каже он да би одмах додао, „али ако хоћемо да живимо у организованом европском свету, онда нам требају и грађанске врлине какве нисмо до сада никада имали”. У новој дефиницији појма народне идеологије, нације уопште, потиснут је у позадину појам смрти, идеал физичког, биолошког жртвовања као доказа верности вишим циљевима. „Јер се не треба варати, није највећа заслуга умрети за отаџбину, највећа заслуга, то је живети за отаџбину, значи радити.” Управо стога је важно дизати споменике песницима и ствараоцима, мисли Дучић, а не само, иако то изричито не каже,

палим јунацима. Идеја узвишеног жртвовања живота замењује се знатно мање патетичном идејом рада и стварања.

У духу европских грађанских схватања, као темељ државе није довољан појам нације по себи, већ друштва: „А друштво, то је људска гомила повезана културним везама, заједничким менталитетом, сличним наравима, истоветним укусом.” Њему је јасно да код нас, а поготову у тадашњој Југославији као целини, тако нешто не постоји, али у часу када је то писао, он се још надао да временом тако нешто може да се створи. За беду тадашњег стања он без околишења вели: „То је младост или заосталост! Али свакако беда за ову генерацију која је толико издржала, горак живот у беспотребним неспоразумима и самим случајевима страсти, у сујетама које ништа не дају а све одузимају, у сатирању енергије на питањима која једно културно друштво избегава са исто онолико бриге са колико их ми потржемо.”¹⁹

Дух заједнице, нарочито онда када она својом многоструком сложености превазилази примитивну, племенску представу о збиру истоветних породичних домова, морају убудуће да испуњавају и повезују култура, плодови ума и толеранције, а не импулси нагонских бића у њој. На тај начин, Дучић појам националног у животу, друштву, историји и култури, сасвим кохерентно развија од нерасудно инстинктивног, митског и религијског у темељима, потом од племенског и колективног до рационалног и индивидуалног. Тиме се и у њему самом оно фундаментално херцеговачко, гусларско, десетерачко биће, у коме је он разазнавао потомка старог хеленског духа и верног чувара чисте православно - хришћанске традиције, развија у савремено културно биће широко европских и општечовечанских видика. Национални идентитет, ни у историји, ни у политици, ни у култури, не сме бити затворен систем, искључив и нетрпељив према свему изван себе. Нација је

---

¹⁹“За вечни помен Змају”, Српски књижевни гласник”, Н. С. књ. XXVIII, бр. 3, 1. октобар 1929, стр. 218,219.

тло и крв само у том смислу што без тла нема корена, нити без крви животног бујања. Тло и крв, као симболи, јесу митске категорије, али је стварност која једино постоји, оно што се из тих митова рађа. Дучић тако, доста складно, помирује архаична, епска, потом романтичарска, са савременим схватањима. У ствари, Дучић улаже велики интелектуални напор да створи синтезу од националних идеологија, од којих, иначе, у историјском следу, свака потоња у знатној мери пориче претходну. Уз помоћ епа и предања он најпре спаја дух средњовековног православља предвуковске ере са народном визијом тог истог средњовековног, немањичког православља и витештва вуковског доба, која је видно прожета динарским синдромом у мишљењу и осећању. И најзад, све то пропушта кроз културу аутентичног и просвећеног европејства своје епохе. За разлику од модерниста, он никако није тражио прекид са традицијама, а за разлику од традиционалиста и народњака, он је још мање желео да се национални дух укопа у прошлост и затвори у њу. У томе је свакако трајна начелна вредност његових идеја, како у културном и уметничком, тако и у општеполитичком и историјском понашању српске нације.

РЕГИОНАЛНЕ КАРАКТЕРОЛОШКЕ ОДЛИКЕ СРПСКЕ НАЦИЈЕ

Поред националне идеологије, која је као утопија одређивала основне духовне правце у понашању српског народа од његових средњовековних светитеља, хероја и владара до сељака деветнаестог века, а потом и до идеја које се односе на савремено грађанско друштво, Дучић је у многим размишљањима уобличио и неку врсту карактерологије српског народа, његову етногеографију, односно регионалну поделу типова карактера и образаца духовног, моралног и културног живота. Његове идеје, нарочито после радова Јована Цвијића, нису одвећ оригиналне, али су занимљиве по ономе што он у њих уноси од властитих убеђења и предубеђења.

Одређујући главне „географске зоне” и „различне моралне средине”, међу којима, како каже, „често скоро и нема никаквог међусобног афинитета”, он издваја две: јужњачку и источњачку. Критеријуми су историјски и антрополошки тако да географска близина или удаљеност није ни од каквог значаја, јер: „Призрен је духовно ближи Сарајеву, него што је истом Сарајеву духовно слично Цетиње, или Требиње.” „Врању је по менталитету ближи Мостар и Бања Лука, него суседни Лесковац.” Источњачки појас карактеришу турски, а јужњачки приморски утицаји. Та граница се може оштро поставити и посред једне исте покрајине, као што је Дучићева родна Херцеговина. „Чак између два херцеговачка места, Мостара и Требиња”, вели он на основу дубоког личног искуства, „постоји у том погледу једна невероватна разлика: Мостар је источњачки град колико и Једрене; а Требиње је јужњачки

град колико и Котор или Дубровник". Објашњења ових разлика леже у карактеристикама затворених простора у унутрашњости, и отворених хоризоната у близини мора. Уз то, ове разлике већим делом се приписују сложености утицаја страних култура и друкчијих менталитета: „Близина Јадрана и навике које владају у Средоземљу изједначиле су по многоме Требиње и Котор. Историјски живот под турском влашћу унео је у мирне махале Мостара муслиманске источњачке навике, скоро немешане и искључиве и стране, и непогодне нашем духу толико да су чак донекле и деформисале извесне битне црте онамошњег човека." На основу овакве поделе Дучић ће разврстати и српске приповедаче на источњачке, оне чији дух се креће у простору око Мостара, Сарајева, Врања, Призрена, или Битоља, и на јужњачке, чији карактери се обликују дуж пута који не води ка Цариграду, већ иде од Херцег Новог ка Требињу и Пријепољу до Ужица, а „којим тече једна духовна струја Средоземног мора: струја друкчијих навика, моралних склоности, идеја о животу, мешања међу људима." Без обзира да ли се увек и у свему поменуто места могу одржати у појасу у који их је Дучић ставио, његова идеја је јасна. Подела је антрополошка и собом непосредно не повлачи и вредносни суд. Иако би му, на основу личне сродности, јужњачки писци, Његош, Иво Војновић, Матавуљ, Кочић, Ћипико и други, могли бити ближи, његово дивљење према најбољим источњачким писцима, Шантићу, његовом, како га је звао, „милом брату", Борисаву Станковићу и најзад Иви Андрићу, није ни у чему мање, можда чак и напротив.

Међутим, са гледишта студије националног духа и карактера, он установљује да источњачки писци у српски менталитет уносе неке битне несрпске елементе. Реч је на првом месту о „севдаку" и „дерту", двама стожерним осећањима источњачке психологије. За разлику од видова меланхолије, сете, сплина у европској традицији, дерт је једно претежно муслиманско, свакако несрпско стање душе. Заправо, Дучић мисли да дерт не само што није ствар „животне

експанзије”, него не долази ни од срца: севдах и дерт су „више ствари духа и блазираности”. „Ово источњаштво је доста страно епској и гусларској сфери оног другог појаса српске земље, као да су то два разна света, макар и били близу један другом”, каже он са уверењем човека који то очевидно осећа у самом себи. А као пример преко предања наслеђеног поистовећења народа са друкчијим типом карактера и тиме друкчијим понашањем, он наводи најпознатијег националног јунака: „Марко Краљевић пијанчи, али не дертује.”²⁰ Он верује да су севдах и дерт у бити неразумљиви и Србима из Шумадије, из крајева који нису у правом смислу речи ни источњачки, ни епски, ни гусларски. Он стога сматра да ће се источњаштво постепено губити у процесу хомогенизације, то ће рећи европеизације српског духа. Међутим, видно је да се тиме већ губи једно архаично, али аутентично оријентално господство, чаршијска урбаност, које потискује надируће сељаштво и грађанство у настајању. По Дучићевом мишљењу би управо ове појаве наглих преображаја села у град и сељака у грађане, морале бити средишна животна тема српске реалистичке приповетке с краја деветнаестог века, а нису, јер се писци исцрпљују у носталгији за старим добрим временима и у описивању остатака патријархалних вредности.

Говорећи о јужњачком појасу српског националног духа, о самом језгру његовом, Дучић у свакој прилици има у виду простор у коме је, као што је већ речено, по његовом мишљењу, једино очувана у најчистијем облику десетерачка, гусларска, епска традиција, у ствари, сума оне националне идеологије створене на идеалима херојства и мучеништва и средњовековног немањићког господства. Он се никада неће колебати у томе да средиште тог простора смести у стару Херцеговину, његов властити шири завичај, у део Црне Горе и приморја. Ако Стара Рашка и Косово представљају митске земље српске националне свести, онда је ду-

---

²⁰МС, Борисав Станковић, стр. 77- 80.

ховна колевка тог мита географски овде настала и ту се очувала. У повести о Сави Владиславићу, студији писаној у последњим годинама живота, он изричито вели: „Гацко и Дробњак су дакле историјска насеља одакле су потекла највећа српска епска и културна имена. Уосталом, од Дурмитора, на стотину ваздушних километара унаоколо, то је расадник свих српских стремљења, ковница језика, извор поезије, и школа српског витештва и чојства. Дурмитор је, према томе, центар српске главне моралне сфере, наш Олимп.”²¹

Начинивши тако од Дурмитора, попут њему драгих хеленских узора, митски симбол, средиште божанског и стварног, Дучић је читавог живота са врха ове планине, као са каквог националног олтара и престола, суверено судио о свим питањима националног духовног, моралног, историјског и друштвеног постојања. Иако неоспорно један од највећих и најпотпунијих Европејаца у нашој култури, у свим овим националним питањима Дучић је непоколебљиво остао Херцеговац, прожет гусларским и десетерачким духом, заправо, присталица теорије о расној чистоти и супериорности динарског елемента. Зна се колико му је, често са много неразумевања, а каткада и доста пакости, приписиван стид од херцеговачког порекла и напор да се лажно преобуче у дубровачког госпара. Упркос свом неоспорно великом одушевљењу за Дубровник, за све оно господско, отмено и салонско чији је овај град вековима био живи пример и одјек, он поводом Иве Војновића пише и следеће: „Понављам своју тугу што је из Дубровника тражено одвећ мало везе са великим традицијама херцеговачке мањинске позадине, врло господствене и епски величанствене и у својој доцнијој сиротињи и несрећи. Зар се ова средина смела потпуно одвојити од једног господског појаса одакле су извирали српски десетерци, који су лепотом и сублимношћу превазилазили све што је икад испевано слично међу народима онога доба! Сер-

---

²¹ ГСВ, стр. 40.

вилно угледање на странце, паланачки снобизам према туђини, нарочито према Венецији, били су фатални и за републику и за књижевност ове наше мале Атине, или наше мале Фиренце.”²² Уосталом, не треба заборавити да је Дучић дао да се о његовом трошку изваја и постави у родном Требињу споменик Његошу. У том чину поштовања и дивљења свакако нема песничког, али несумњиво има идејног поистовећења.

И за Србију, ону шумадијску, ону за коју Динарци веле да у њој живе Србијанци, за њене градове, а посебно Београд, Дучић најчешће има презриву реч. У већ поменутом огледу о Бори Станковићу, развијајући тезу о првим облицима урбаности код нас, он, између осталог, каже: „Наши први грађански центри били су Сарајево и Мостар и Скопље и Призрен, а можда и Врање, пре него Крагујевац и Ваљево. Чак и пре самог Београда, који је најпре имао колорит турски, да се затим збрка у јеврејству, и нарочито у цинцарству, не успевајући никада да буде довољно народним српским градом.”²³

Дучић нема наклоности према Јеврејима и јеврејству, али његова нетрпељивост према Цинцарима је знатно већа и стална. Наиме, са гледишта структуре српског националног духа Јевреји нису у њега унели ништа од свог јеврејства, јер никакве бројније асимилације Јевреја у српском народу није ни било. Међутим, Цинцари су се у великом броју стопили са српским живљем, и то пре свега у варошима изван оног епског и гусларског простора. По Дучићевој расној теорији, као припадници популације без националне свести, упућени највише на прилагођавање животним условима и недаћама, они су у српски дух унели сувише здравог разума, ситно практичног рачуна, овоземаљске и материјално опипљиве амбиције, и тако видно допринели потискивању идеа-

---

²²МС, Иво Војновић, Напомене, стр. 461.

²³Нав. дело, Борисав Станковић, стр. 80.

почиње „непремостива провалија” која их дели од осталог света, он је постао Француз, Латин, ближи католицима него православцима, само не више Србин. Дучић је, међутим, добро знао да снажни утицаји који долазе из најбољих извора, старих и савремених, а којима се он сам широм отварао, могу само да обогате и оплемене, а не и у његовој правој суштини измене, поготову да не изопаче сваког умног човека и истинског уметника. А оно што важи у стваралачком, и уопште индивидуалном погледу, у начелу важи и у колективном, када су читави народи и њихове културе у питању. Његова размишљања о националном миту, о националној идеологији, о националним типовима, као и о националној стварности и политици, у која се са страшћу уносио, показују да се он од свог родног тла и српске крви у жилама никада није одвојио. Чињеница да је као дипломата готово стално живео у иностранству допринела је да је његова сасвим природна склоност ка утопији и идеализму била појачана и тако преовладала у размишљањима која би у многим приликама могла бити већма критичка и рационалнија. Међутим, његов национални и националистички идеализам, у суштини је сувише метафизички и песнички, тако да се прави, ускогруди националисти и фолклорни народњаци никад нису препознали у њему, упорно одржавајући тезу о његовом тобожњем одрођеном европејству. Само интернационалисти и шовинисти других народа су га оптуживали за српску националну искључивост. Несхваћен и у једном и у другом случају, он је усамљен, али непоколебљив увек остајао између ових крајности.

О ДРЖАВИ И ДРЖАВНИКУ

О ПОЈМУ ДРЖАВЕ

Ако се у Дучићевом поимању нације у највећој мери исказао религиозни, православни, епски, гусларски супстрат у његовом духу и његовом сензибилитету, свесно архајски и мистичан, онда, исто тако у пуној мери, у његовом поимању државе и државништва избија све оно савремено светско и европско што је он дубоко упио студирајући годинама на Женевском и Париском универзитету, и нарочито живећи деценијама у државама у којима су друштвени, правни и економски поредак, цивилизација и култура представљали узор развијености и крајње удаљености од примитивних и племенских почетака. Као човек духовно формиран у идејама и схватањима деветнаестог века, Дучић је у себи спајао, складније него што се често мисли, национални романтизам, прожет расним и локалним, са класично-хуманистичким образовањем које га је усмеравало ка универзалним вредностима као јединим мерилима свега постојећег. Управо као за већину умова, чији су се погледи на свет учврстили пре Првог светског рата, и за њега универзално није уистину светско у планетарном смислу, него пре свега европско, оно европско чији су животворни корени урасли у античко, у грчку филозофију и уметност и у римско право, а савремена круна се стваралачки разгранала највише у Западној Европи.

Пре него што постане предмет свести, појам нације је у бити једно осећање, тамно, нагонско, ирационално осећање припадности једној заједници коју повезују историја, заједничка судбина предака, језик, култура и заједничка савремена борба за властито духовно и материјално постојање. За разлику од тога, држава је првенствено институција, људска творевина, производ свести и воље, без обзира чије, непосредно доживљени извор ауторитета и власти, у суштини, дакле, рационална категорија. Историјски, настала много пре савременог појма нације, и држава је током свог дугог постојања, у потрази за оправдањем моћи коју је имала над људима и стварима, посезала за мистиком и вољом богова, али Дучића ови видови прошлости мање занимају. Када размишља о држави и политици, он је много мање историчар и песник, сањар и визионар, него што је грађанин, чак правник и дипломат који се и сам бави државним пословима. Њега, према томе, занима држава тек од времена када се она јавља у развијеним културним друштвима, што ће у његовом случају рећи од Периклове Атине и Римске империје, јер су се ту поставила и развила сва битна начела. Уосталом, стара Атина, и уопште Хелада, које су у историји европске културе готово у свему биле истовремено сјајан почетак и одмах врхунац мисли и остварења, овде су само почетак. Расправљајући једном приликом о појму државе, он указује на недовољност неких Аристотелових принципа: „Изграђено културно друштво, то је највећи морални фактор у народу и најмоћнији стуб државе. Политика, то је продукт друштва а не професија. Аристотел је мислио да је идеја о држави само комбинација о том како људи да живе што сигурније и лакше. Али од његовог времена држава је постала постулат идеологије расне, религиозне и културне. Она је највиша културна установа, везана за законе цивилизације, поредак и прогрес.”¹

---

¹ МС, „За вечни спомен Змају“ (СКГ, 1. октобар 1929), стр. 422.

Држава, према томе, самим тим што, као „највиша културна установа”, синтетизује елементе из којих је настала, представља истовремено потврђивање, али и превазилажење расног, то ће рећи племенског и националног, и верског, односно конфесионалног и црквеног. Тамо где се тај процес није остварио, држава је извесно могла бити успешна, па и за дато друштво делотворна и корисна институција, али се из перспективе широко оствареног правног поретка не може сматрати довршеном творевином. Држава која не би била схваћена само као отаџбина, то јест као отелотворење ауторитета оца, а преко њега непосредних ближих и даљих предака, држава у којој народ чине родовски повезана племена, ма колико била развијена, неизбежно је примитивна и у себе затворена заједница. Спољни свет и све што из њега долази или потиче, доживљава се као нешто туђе, ниже вредности, а онда и непријатељско. Такве су биле државице старе Хеладе: за њихове становнике свет варварства, у дословном и изведеном значењу, почињао је непосредно на изласку из властитог, или највише из суседног полиса. Иако су стари Грци, по Дучићевом непоколебљивом уверењу, били и остали најпросвећенији народ свих времена, у томе је лежала и њихова унутрашња снага, али и њихово ограничење. Зато је Хелада, она атичка, тебанска, спартанска, коринтска, могла да створи сјајну цивилизацију на бескрајно малом простору, али никада, све до Филипа и Александра, када је престала да буде стара Хелада, велику и снажну државу, а још мање империју. У томе је битна разлика, па вероватно и једина очевидна надмоћ Римљана над Грцима. То и Дучић увиђа када каже: „Отаџбина старих Грка је била у ксенофобији, а отаџбина старих Римљана је била напротив у идеји о заједници међу људима на основи римских државних закона.”² Он то тврди у огледу „О родољубљу”, мислећи сасвим јасно, иако то изричито не каже, да је родољубље узвишено морално осећање, да је оно врлина само у

---

²ЈСАСС, „О родољубљу”, стр. 114.

односу појединца према заједници, а не и обрнуто. Онда када заједница, држава, од родољубља начини свој постулат, она пада у замку ксенофобије, искључивости, нетрпељивости и неизбежно доводи у питање непристрасност примењивања сопствених закона.

Развијајући Дучићева размишљања, може се закључити да државе, која би заслуживала трајни углед у садашњости и у историји, нема без однегованог културног друштва, а културног друштва нема без слободе. А слобода је у једном очевидно кантовском смислу својеволно пристајање културног човека на нужност, на ограничавање жеља, на заштиту себе од туђег и других од властитог зла. У том смислу појам слободе мора да регулише све, како област права и закона, тако и област морала и осећања: „Идеја данашњег просвећеног човека о отаџбини”, вели он, „полази одиста само од идеје о слободи. Отаџбина и патриотизам су у човековом идеалу истоветни, али су тако исто нераздвојни појмови држава и слобода. Оваква би идеја била и једина која би данашњег човека одвајала од човека старог века. Између два данашња човека, који су потпуно слободни грађани какве потпуно правне државе, постоји цела линија заједничких одлика, јер такво васпитање у идеји о праву и законитости природно искључује све ситне обзире и личног и расног егоизма.”³ Као човек деветнаестог века, Дучић је, упркос свем искуству новијег доба, остао у уверењу да су у савременој цивилизованој држави овакви односи, ако не потпуно преовладали, онда свакако постали карактеристични. Он мисли да нетрпељивост, верска и етничка, да вера у изабраност сопственог народа из кога произлази убеђење да припадници других вера и других народа не заслужују да буду третирани чак ни као људи, ипак припадају више прошлости, пре свега античкој, него садашњости. Осим покоља српског народа у усташкој Хрватској, који је трагично обузимао Дучићев ум у последњој години и последњим месецима његовог живота, он је

---

³Нав. дело, стр. 115.

живео и мислио у највећој мери независно од сазнања о постојању логора прогона и смрти у Хитлеровој Немачкој и Стаљиновој Русији.

По свој прилици, с једне стране, под двоструким упливом темељног познавања грчке и римске историје, и читања Токвилових дела, с друге, као и општераспрострањених мишљења о англосаксонској правној држави, Дучић сматра да су у савременој историји човекољубива и слободољубива начела римског права најпотпуније остварена у америчкој демократији и енглеском парламентаризму. Усредсређен и несвесно само на европски простор, узимајући у обзир, дакле, искључиво стање у Великој Британији, а не и у Британској империји са свим њеним поседима и колонијама, он губи из вида битне разлике између ова два велика царства, јер су римски закони у високом степену важили на читавој територији римске државе, док то са британском империјом никако није био случај. Међутим, било би сасвим погрешно мислити да је, истичући слободу као постулат сваке правне и праведне државе, Дучић присталица било англосаксонског, било француског типа демократије и парламентаризма. Укратко, по његовом уверењу са политичког и правног гледишта, потврђеног дугим историјским искуством, да би држава и власт у њој били ваљани неопходна су чврста начела и закони неумитни за све, као и морално јаки карактери, а не свемоћни људи. Убеђен да је културно друштво основа свега, Дучић верује у хијерархију, а не у демократију, заправо, за њега је пресудно да на врх дође елита, да њен суд и њен укус буду мерило ствари, а не да се све одређује и одлучује у равни друштвеног мноштва. У идеалном смислу, онаква каквом је Дучић једино и узима у разматрање, та елита, било да се заснива на пореклу, духу или новцу, мора бити производ дугог одабирања у процесу неометаног културног развоја. С погледом на сјајније античке примере и карактере, што је Дучићевом размишљању увек било блиско, то би онда била аристократија у етимолошком значењу те речи, то јест на законима заснована, увек

само тако, владавина најбољих. Он стога и каже, као какав ренесансни хуманист заљубљен у паганство: „Зато није никад било опстанка ни за какву државу без једног претходног оплемењеног друштва, у којем су поједини карактери и поступци могли да се изроде и кристалишу; а то је без једне аристократије, била она крвна, са наследством добрих традиција, или духовна, са својим напредним идејама и добрим сведочењима. Само у простачким масама се не цени традиција појединих знаменитих породица; само лоши и никоговићи верују да свет од њих почиње.”

Да би доказао да права демократија, она грчка, није у супротностима са оваквим идејама, он додаје: „Најзад, и демократија је дело господе, а не сељаштва: у старој Периклесовој демократској Атини је шеф народне странке био, и то за четрдесет пуних година аристократ Периклес, док је напротив, шеф аристократије био пучанин Тукидид.”⁴ На другом месту Дучић ће у похвалном смислу закључити да је српску државу у деветнаестом веку обновио слободни сељак, али то је била нужна последица претходне пропасти, а не образац који би ваљало следити. Пример за углед могла би бити само демократија Перикловог доба, јер је она појам демократије, како му се чини, срећно помирила с појмом аристократије у већ поменутом значењу. Теоријску парадигму, дакле, представља власт „једне духовне олигархије” у оквирима строгих закона и моралних принципа. „Међутим”, рећи ће он у једном од својих чувених писама из старе Грчке, „у нашем данашњем добу, на власт долазе људи једном механиком изборних система који избацују на чело државне управе људе без имена, без талента, без морала, без побожности.”⁵

Посматрајући политички живот око себе са велике висине једног дубоко моралног и културног аристократизма, заснованом

---

⁴Нав. дело, „О карактеру“, стр. 136-137.

⁵ГХ, „Друго писмо из Грчке, Атина, септембра 19...“, стр. 259-260.

на вечном дивљењу према античким величинама, које су за њега, као и за све ренесансне класичаре, пре неки митски простор остварених идеала него искуствена стварност, Дучић свуда види продор ниских и вулгарних страсти, рђавог укуса и себичних интереса. За некога ко, на пример, у Риму још увек живо и присно доживљава присутност на тргу, у палатама, у термама Цицерона, Сенеке, Вергилија, Тибула, Цезара, Августа, Марка Аурелија, и стотина других великана и хероја, многи видови савременог Рима морају да изазивају осећања разочарања и презира. У „Писму из Италије” он зато и каже: „Нови банкарски Рим хоће све да затре: своје дућане метне у старе палате, а своје банке да метне у старе цркве. Нигде се као у Риму не виде контрасти генерација, и нигде сукоби укуса нису овако јасно исписани на стварима.”⁶

Овакво идеалистичко поимање државе као отелотвореног тријумфа културе, права и морала, чини да је Дучићу стран сваки облик тираније, па макар то била власт, тачније самовлашће и најпросвећенијег владара. Будући да држава никако није сама себи циљ и да разлог њеног постојања не лежи у насилном успостављању и одржавању поретка, него је она средство за очување добрих традиција и за остваривање напретка, држави нису потребни тирани и диктатори, нити су довољни просвећени владари, него су за њено ваљано функционисање неопходни и просвећени и слободни грађани. „Такозване људе ‘јаке руке’ траже само слаби и сервилни народи, а просвећени траже само јаке институције и неумитне законе”, вели он и додаје мало даље: „Углавном, само тираније прогоне знамените људе, пошто тиранин све апсорбује у самога себе. Тиранин, каже Цицерон, може бити и милостивим господарем, али да су и поред тога ипак сви остали у држави само нечије бедне слуге, а да слуга не може никад бити

---

⁶Нав. дело, „Писмо из Италије, Рим, октобра 19..”, стр. 156-157.

задовољан нити се од њега може друго очекивати него покорност.”⁷

Тиранија претватра поданике у робове који се, ако нису покорни, „могу бунити само као унижени и бедни војници Спартакусови, а не као просвећени грађани Француске револуције, што значи да тиранија убија у човеку чак и инстинкт свесног и здравог бунта”. Дучић танано примећује да је за сваку побуну против неслободе неопходна слободна свест и изванредан степен слободе, јер: „Тиранија, то је помрачење чак и свести о правима и законима.”⁸

Што се тиче свемоћи Цркве у доба раног хришћанства и у средњем веку, Дучић то не посматра под појмом тираније. Тиранија би по дефиницији био онај облик владавине у којој један човек, или мања скупина појединаца влада над осталим људима ничим ограниченом моћи. Ту је мноштво препуштено самовољи, људима, каткада чак и лудилу појединца. Он и овај случај разматра у идеалном смислу, као теоријски модел, а не његово практично остварење. Стога он тврди да хришћанска црква, пре свега католичка, као непосредни наследник правног и државног искуства Римске империје, не влада над људима на основу произвољног нахођења својих великодостојника, него остварује своју „божанску мисију међу људима”, коју онда може да пренесе на земаљске владаре, схваћене само као божјом милошћу означене њене скрушене извршитеље. Апсолутна власт, дакле, којој сви подједнако морају да се потчине, и моћни и немоћни, и богати и сиромашни, не припада никоме на земљи, она је искључиво божанска и небеска. Овакав црквени апсолутизам, мисли Дучић, успео је да за десетак столећа потпуно изагна паганизам, али и варварство, и да створи једно сасвим друкчије европско друштво.

---

⁷ЈСАСПГ, „О родољубљу“, стр. 117, 118.

⁸Нав. дело, стр. 118-119.

Међутим, јасно је да је историјска стварност била много замршенија, са много мање овако изразито остварених примера. У сваком случају, земаљско начело, које никада није било одстрањено ни из црквене, а камоли световне власти, временом је преовладало. „То је трајало до појаве оног којег зову Антихристом,” вели Дучић, „до немачког августинца Лутера, који је сад говорио да хришћанин није ничији поданик, чак ни поданик цркве.”⁹ Међутим, Лутеров следбеник Калвин је од Женеве начинио теократску државу која је Дучића и четири века касније ужасавала претераном моралном строгошћу, страхом од греха, од живота, неком свеprisутном суморношћу дубоко утиснутом у људе и ствари. Но, у овом контексту, Калвин није тиранин, иако на то личи, јер управо чињеница да и посмртно столећима неприкосновено влада људима доказ је да не влада он него вера, она иста вера чију неограничену власт над собом је он први без поговора и са усхићењем прихватао. То су све разлози због којих се теократије калвинистичког типа грозио и Дучић паганин, заљубљеник у Грчку и Рим, и Дучић човек либералног деветнаестог века. Стога му се и утицај Римске курије на државу, који смислом за хармонију и организацију подсећа на искуство Римске империје, чини много прихватљивијим.

Што се Српске православне цркве тиче, посебно из доба светог Саве, ту је Дучић мање критичан. Иако је држава Стефана Немање пример дубоке побожности, она није и никада неће постати теократија. „Свети Сава је био блиско везао цркву и државу, и користио се лично многим својим везама и искуствима на путовањима по Истоку”, истиче Дучић, „али се никад није полакомио за световном влашћу, ма колико да је очевидно био велики државник.”¹⁰ Тако је била успостављена трајна хармонија између олтара и престола, а будући да је Црква била аутокефална,

---

⁹ТХ. „Друго писмо из Швајцарске, Женева, децембар 19..”, стр. 40.

¹⁰ЈСАСС, О Родољубљу, стр. 113.

државна и народна, онда се та равнотежа природно пренела и на односе између ова два појма: државу и народ. То се може подићи до општег начела, јер се у случајевима блиских и складних веза између олтара који је домаћи и престола под државним разлогом истовремено разуме и народни, а у каснијим вековима и национални интерес. За разлику од католичког света, укида се могућност сукоба државе која је локална, и цркве која је универзална, и у многим питањима врховне власти потчињена ауторитету изван граница дате државе.

На местима на којима говори о „равнотежи и доброј хармонији” између цркве и државе као о извору народног јединства и патриотизма, рекло би се да Дучић има прећутно у виду једноконфесионалну заједницу, јер у противном или су друге, мањинске конфесије потчињене владајућој, или настају услови за верско угњетавање и верски рат. Контекст у коме се налази овај исказ указује на то да он мисли историјски и да узима у обзир карактеристике средњовековних феудалних држава и апсолутних монархија, а такав тип уређења у очевидној је противречности са постулатом слободе. Савремена држава, то Дучић тврди свуда другде, мора бити лаичка, грађанска, довољно одвојена од цркве да би обезбеђивала подједнака права за све поданике. Па ипак, има се утисак да би Дучић под извесним околностима могао да склизне до овакве искључивости, јер, на пример, савремена национална држава, најстроже узевши, може да подразумева и једноконфесионалну заједницу. Међутим, то је само логичка могућност а не и извесност, пошто је он у свакој прилици јасно одвајао појам нације, који се може узети и у свом мистичном, архетипском значењу, од идеје државе, која је вазда историјска, правна и грађанска реалност.

ОД НАЦИОНАЛНЕ ИДЕЈЕ ДО ПОПУЛИСТИЧКИХ ПОКРЕТА

ТОТАЛИТАРНА ДРЖАВА И ПОЈЕДИНАЦ

Дучић је доживео појаву и развој, мада не и крај, коначно обелодањивање свих ужаса тоталитарних режима, фашистичких, нацистичких и бољшевичких. У том смислу, не без разлога, на њега је најмање поразан утисак оставила Мусолинијева фашистичка Италија, у којој је боравио као посланик четири године, од 1933. до 1937. Очеvidно је да су у њој сви агресивни и фанатични видови тоталитарне свести били мање мрачни, мање суманути него другде, и изазивали су мањи страх од стварног насиља, јер оно ничим није наговештавало могућне оргије смрти. Италијански фашизам више се јавно испољавао на трговима, као на каквим масовним позоришним и оперским позорницама на којима су замишљени потомци старих Римљана подражавали марцијално понашање предака, него што се скривено остваривао у концентрационим логорима и гулазима. Па ипак, реч фашизам, вештим и по свој прилици свесним избегавањем идеолошки провиднијег појма националсоцијализма, остала је синоним зла у овом веку. Међутим, Дучић није упао у клопку те и такве антифашистичке реторике тридесетих година, иако је извесно да му никакав облик тоталитаризма није био близак.

Будући да никада није боравио ни у једној германској земљи, па ни Немачкој, за Дучића се први искуствени сусрет са десним тоталитаризмом догодио у Румунији, у којој је био амбасадор

1938. и 1939. године. По угледу на Мусолинијев фашизам и Хитлеров нацизам, и Румунија је у то време увелико решавала своје социјалне и политичке тешкоће, захваћена таласом популизма и крећући се ка диктатури Антонескуа. Оптужујући парламентарну либералну демократију за расуло и свако зло у држави, за грађанско мекуштво, и Румуни су стварали одреде и организације својих јуришника гвоздене воље и „здраве националне свести”. Дучић је ту могао да непосредно посматра како се национално осећање, од једног великог и племенитог колективног надахнућа, прожетог моралним, културним, па и религиозним садржајем, каквим га је он увек замишљао, претварало у полусвесни и несвесни занос, у заслепљени и често убилачки фанатизам гомиле. Дучићу је морало бити јасно да се у овом случају национализам, заправо идеја и осећање нације, од духовног чиниоца који подиже гомилу на ниво развијене културне заједнице, претвара у тамну силу поновне регресије ка гомили и хорди, без обзира што је све то прикривено војничким редом и сјајном позоришном режијом масовних призора. Њему је још тих тридесетих година, пре избијања рата, било јасно да се иза тих кулиса популистичких покрета крију велике опасности. У једном извештају од 17. фебруара 1938. Министарству иностраних послова, поводом румунске Гвоздене гарде и њеног вође Кодреана, он каже: „Кад се узме да ово није уопште странка него покрет, значи не програм него психичко стање, онда извесно борба са таквом стихијом неће бити лака.” А у другом извештају од 27. септембра те исте године, упућеном лично Милану Стојадиновићу, председнику Министарског савета и министру иностраних дела, Дучић не крије црне слутње: „Борба се данас води тобоже између идеологија, а стварно између нарочито импулсивних и моћних личности са једне стране, и мање импулсивних и мање моћних личности са друге стране. Ово чини да су по среди страсти а не идеје, и да према томе не може бити примирја него мора бити борбе. Народи нису тражили диктатуре, него су те режиме наметале јаке личности. Народи сматрају да није срећа ни

у диктатури ни у демократији, него у слободи да може режиме мењати према потреби каква се покаже.”¹¹

Већ као убеђени индивидуалист, и у култури и у политици више аристократских него демократских уверења, Дучић је био предодређен да се ужасава гомиле, нарочито онда када му је савремено историјско искуство пружало за то све јаче разлоге. Лудило појединца је увек приватна појава, све док се не пренесе на масу, али је лудило гомиле свагда јавни чин, опасан и разоран. У огледу „О мирноћи” он стога и вели: „Нарочито су у стању лудила велике гомиле. Због овога је лакше завести и преварити цео један народ, него преварити једног мудрог човека. У задње време избачена је реч психоза, којом се објашњавају све обести масе. Човек се мора одиста издвојити из гомиле да би могао нормално мислити. Гомиле поруше споменике којим су се и саме до јуче клањале, и градове које су саме - с тешком муком изграђивале. Гомила је неверна и апсурдна.”¹² У ствари, психоза популистичког покрета, лудило гомиле, никад не захвата целину народа, већ само онај његов део који није довољно обухваћен културом: „Народ без осећања уљудности”, каже он, „а таквих има и међу највећим, то није народ него гомила. Значи да се по уљудности најбоље разликује друштво од руље.”¹³ Као и у свему другом, и у историји и у политици мерило ваљаности нечијих дела, можда не и успешности, јесте морал, као основа сваке праве уљудности. Стога овај велики хеленофил, имајући у виду усплахиреност карактера Александра Македонског, недела која је починио овај Аристотелов ученик, није у стању да му се искрено диви: „Због ових случајева није могуће, одиста, бити усхићен иначе тако сјајном личношћу младог Александра. Јер нема људске величине ако у њој

---

¹¹ Јован Дучић, *Дипломатски списи*, Просвета, Београд, 1991, стр. 241, 305.

¹² ЈСЛС III, „О мирноћи”, стр. 42.

¹³ Нав. дело, стр. 45.

нема људске добротe. Величина без добротe, то је само сила налик на силу материје.”¹⁴

У новије време, упркос разарањима која је починио око себе и иза себе, Наполеон заслужује опроштај и поштовање, јер није био само „велики генерал него и велики организатор духа”, који је умео да мисли и дела у категоријама човечанства и Европе као целине: „Наполеон би постао само један велики освајач да није у освојене земље доносио идеје Француске револуције; а у својој земљи он би остао само узурпатор и тиранин да није истовремено био и главни иницијатор за организацију модерног законодавства. Тај цар који је погазио свачија права, израдио је, међутим, законик за сваког.”¹⁵

И за Дучића, убеђеног, али сасвим умереног либерала, значај идеја Француске револуције за друштвени, политички и цивилизацијски развој човечанства бива делотворно потврђен тек онда када су прави револуционари престали да га насиљем заступују. Зато он у Робеспјеру, у његовој вери да је нови својеврсни спасилац, види претечу Лењина и Хитлера. Јасно је да Дучића ужасавају личности које верују у своју позваност да у име воље класе или нације, мистично схваћене као божја промисао, играју изузетну улогу у историји. „Несрећна је земља која има на управи сваки час по једног Спаситеља”, вели он. „Да је Робеспјер живео у доба Лењина или Хитлера, и он би био човек момента и њихов савезник. Један Немац је писао некад за Робеспјера: “Он свугде у себи види божјег изабраника, и баца на све и на сваког страшни поглед презрења. Ако оде до краја за својом главом, догодиће се катастрофа.” Он такве појаве до те мере сматра патолошким да додаје: „Доцније се чак сазнало да је Робеспјер био копице у једној породици поједеној сифилисом.”¹⁶

---

¹⁴БЦР, „О херојима“, стр. 314.

¹⁵ГХ, „Писмо из Француске, Париз, у пролеће 19..“, стр. 69.

¹⁶ЈСАСПП, „О родољубљу“, стр. 117.

О ДРЖАВНИКУ И ПОЛИТИЧАРУ

Сасвим је извесно, дакле, да је Дучић гајио недвосмислену одбојност према државницима и политичарима који себе сматрају и који друге терају да у њима виде „спаситеље народа”, велике, провиђењем назначене вође, или харизматске личности, како ће се они касније чешће називати. Такви људи својим погубним деловањем на масе укидају критички дух, слободу појединца, и најзад претварају грађанина у духом заробљеног присталицу, који је у свему сагласан са неумитним током историје, јер припада покрету; и у издајника и непријатеља народа, јер се не предаје психози гомиле. Такви државници, по његовом мишљењу, нису само због тога опасни, него и зато што својим идејама, плановима, утопијама, каткада историјским халуцинацијама одводе и свој сопствени, а камоли туђе народе у кризе и пропасти. Сагласан са својим најдубљим уверењима, Дучић је такве оцене исказивао током читавог живота. Појаве и догађаји у последњој деценији пре смрти у томе су могли само да га још више учврсте. Стога ће он у једном од позно писаних огледа, „О мржњи”, записати и овакву мисао: „А треба бирати и владара који није ни пуно бољи ни пуно гори него његов народ. Највећи владари су највише зла починили својим сопственим народима, више него и туђим.”¹⁷

Служећи се, као и обично, историјским, пре свега античким примерима, Дучић, коме је иначе увек идеалистичка мисао питагорејаца и платоничара била ближа од рационализма аристотело-

---

¹⁷ЈСАСПП, „О мржњи”, стр. 52.

ваца, истински великог државника види у личности која у себи срећно спаја човека који је перцепцијом стварности и делима савршено у складу са својим временом, и човека који је моралним начелима у највишим сферама изнад свих времена. Сећања и угледања на подвиге трају неко време; само су морална начела вечна. Такви примери су ретки, али једино су они узвишени и прави. „Епаминонда је био велики војсковођа”, вели он, „али и велики мудрац - питагорист. Као војсковођа, био је идеал свих генерала до доба Јулија Цезара. Али као морална личност, он то остаје и данас, и нико му није раван међу великим војницима античког грчког света. Оличење патриоте у највешем смислу, нешто невиђено у хелинском народу. Као господар Тебе, он је био други Марко Аурелије: филозоф и владар, значи идеал свих векова.”¹⁸ Такав владар је, додуше, „бољи од свог народа”, али у духовном смислу.

Од домаћих државника и политичара било их је, мада не много, које је високо ценио и о којима је лепо говорио. Један од таквих је несумњиво и Никола Пашић, код кога је нарочито истицао смирену мудрост и опрезност. Међутим, само је један заслужио да буде подигнут на постоље примера за углед. Био је то Светислав Симић, који је у српску политику ушао крајем деветнаестог века да би у њој, као члан Радикалне странке, остао око две деценије. Поводом њега, да би означио највишу врлину коју може имати један политичар, Дучић је исковао синтагму: „мистицизам добра”. „С таквим мистицизмом”, тврди он у успоменама на њега, „ушао је Светислав Симић у политику. За њега политика није била наука, нити је била скуп хладних практичних упутстава за живот у заједници; политика је била за њега реакција против онога што је у друштву а антисоцијално је, и што смета да добро које постоји дејствује успешно. Политика, то је хигијена извесних нарави; политичар није ни научник ни про-

---

¹⁸ГХ, „Прво писмо из Грчке, Делфи, априла 19..”, стр. 162.

фесионалац, него борац.”¹⁹ Са гледишта циљева, идеална политика је, дакле, борба за друштвено и народно добро, а са гледишта начина, она мора бити истанчано осећање праве мере. По томе добар политичар је и у својој земљи увек добар дипломат. Пишући о грофу Сави Владиславићу, том славном Херцеговцу који је на прелазу седамнаестог у осамнаести век направио сјајну дипломатску каријеру на руском двору у доба Петра Великог, Дучић код њега уочава, или му приписује многа властита уверења. Коментаришући случај богословске расправе између високоучених доктора Сорбоне и, у теолошка питања, разуме се, много мање упућеног Петра Великог, расправе која је решена одлагањем, тиме што би учени епископи Руске цркве касније одговорили на меморандум доктора Сорбоне, Дучић тај маневар везује за дипломатску вештину Саве Владиславића, коју овако дефинише: „Нигде не заострити, не доводити до сукоба, не ићи у страсти, не препоручивати прека решења. Одложити све што није довољно прецизно. Дакле начин најбољег дипломате.”²⁰ Он иначе верује да су осећање и филозофија мере, као највише одлике хеленског духа, од свих Срба у највећем степену присутне управо код његових Херцеговаца.

Што се самог Дучића тиче, у животу, а не у списима, многи савременици су оставили своја сведочења. Приликом Дучићевог одласка из Будимпеште 1933. године на нову дужност у Рим, немачки посланик Улрих фон Хасел у извештају својој влади од 23. августа, између осталог пише: „Овдашњи југословенски посланик, господин Јован Дучић, наименован је за посланика код Квиринала, пошто је једну и по годину представљао своју земљу у Будимпешти. Током овог времена у дипломатском и политичком погледу он се мало истакао; у мађарским службеним круговима његова политичка способност није високо цењена, али, уопште

---

¹⁹ЈСАСПН, „Светислав Симић“, Одломци, стр. 199-200.

²⁰ГСВ, стр. 254.

узето, важи за човека ваљаног карактера. Једном се сам изјаснио да му је дипломатија досадна, али је утолико активнији на литерарном подручју.” И мало даље: „Господин Дучић се искрено трудио да са немачким посланством одржава пријатељске односе. Немачки језик тешко говори. За збивања у Рајху он има мало интереса, већ због свог политичког става.”²¹ Мишљење је неповољно, али се мора имати у виду колико Дучићево сасвим умерено одушевљење за све што би било немачко, поготову његово изразито нерасположење према бившој Аустро-Угарској, толико и језичка препрека, његово површно познавање немачког језика, чиме је искључено из комуникације Дучићево главно оружје: његова речитост и његове козерске способности. С друге стране, познато је да, ако се није добро осећао у оним круговима високог друштва у којима је владала носталгија за недавно сахрањеноу Двојну монархију, он је у другим, исто тако отменим срединама, посебно виђених дама или угледних писаца, оставио доста дубок траг.

Слично је потом било и у Риму, где је остао дуже и где је, и по сопственом тврђењу, био на врхунцу славе. Међутим, и ту се опажа разлика између званичних фашистичких кругова и највишег римског друштва. Време Дучићеве мисије у Риму је било политички и дипломатски веома деликатно, јер је то управо био период у коме је влада Милана Стојадиновића покушавала да нормализује до тада рђаве односе између двеју краљевина. Требало је коначно неутралисати италијанске територијалне претензије на делове Далмације, Северног приморја и Словеније, и придобити италијанске власти да престану да помажу усташку терористичку организацију. Крајње осетљиви послови којих се он латио што је најбоље умео. Међутим, будући да никада није уживао глас профашистичког интелектуалца, он код италијанских власти није

---

²¹ Наведено у предговору књиге, Јован Дучић, *Дипломатски списи*, Просвета, Београд, 1991, стр. 29.

могао да рачуна на повлашћен пријем и на посебне симпатије. Стога, пред његов одлазак из Рима, италијански министар иностраних послова гроф Ђано записао је у свој дневник, под 20. септембром 1937: „Дошао ми је Дучић у опроштајни посјет. Тај надути и ташти пјесник никад није вјеровало у споразум између Рима и Београда.”²² Идејна и лична нетрпељивост је очевидна, али ту стоји и оцена о Дучићевој надутости и таштини, мишљење у коме гроф Ђано није усамљен. Међутим, сам Стојадиновић, који такође није био из Дучићу блиског идејног и духовног света, цени рад свога посланика, сматра га успешним, и „који је обавио са много умешности, дипломатског такта и вештине, са урођеном интелигенцијом и господством каквог дубровачког поклисара.”²³ Вероватно да је овај суд био много ближи стварности.

После Рима, као што је већ речено, Дучић је око две године провео у Букурешту, где је постављен за амбасадора, ранг који је у југословенској дипломатији тек био установљен. Један од његових млађих сарадника био је и Коста Ст. Павловић, изданак једне старе београдске породице већ навикнуте на дипломатску службу као на породичну привилегију. Треба рећи да између Дучића и многих старих београдских породица није владала велика пријатељска блискост. Он је у свему био друкчији од њих и они су му замерали скоројевићки аристократизам, јужњачку наметљивост, госпарску таштину, особине и понашање за које је, додуше, имао личног, али не и породичног и класног покрића. Он им се светио презиром, сматрајући их паланчанима који су можда видели света, али на којима се тај свет не опажа, људима једва две-три генерације одвојених од цинцарски скучених ћифта и сељака. То је један од личних психолошких разлога због којих се он вазда трудио да српско господство пресели у епску Херцеговину, а себе приближи племићком Дубровнику, држећи при том србијанску

---

²² Нав. дело, Предговор, стр. 28.

²³ Нав. дело, стр. 32.

буржоазију затворену у вароши у којима су европски излози тек недавно потисли оријенталне ћепенке. Овај тип нетрпељивости и неспоразума сасвим посредно продире у Дучићеве списе и у напise о њему, али много очигледније лебди у његовој пријатељској преписци са Богданом Поповићем, Слободаном Јовановићем, Исидором Секулић, и другим.

Тако и Коста Павловић, рекло би се, у својим успоменама на Дучића, на многим местима пише са извесном дозом унапред стечене нетрпељивости и предубеђења. Он за њега каже да је „плаховит, личан, сујетан, непосредан у изражавању мисли, а као дипломата се увек поводио за првом реакцијом, сматрајући је гласом истине и блеском светлости, својствене песнику, коју дипломата мора да прими са опрезом”. Као песник са „савршеним смислом за финесе и нијансе”, признаје му он радо, „у дипломатији их је губио из вида.” Па ипак, додаје двосмислено: „Својим говором могао је да очара и да у свакој прилици у разговорима буде невероватно занимљив. Његова златоустост имала је и моћ завођења и снагу убеђивања, тако да је свом сабеседнику остављао мало простора за питања, а уколико их је било она су му сугерисана његовим наступом.” Павловић даље тврди да „Дучић за дипломатију није имао ни воље ни интереса, да му је успех у каријери био потребан због тога што је то захтевала његова сујета, и да је ретко сјајну каријеру дипломате постигао захваљујући свом песничтву”.²⁴

Павловић очигледно суди о Дучићу полазећи од узора по којима идеални дипломат треба увек да буде отмено уздржан, учтиво недокучив, опрезан, по потреби двосмислен у говору, са самосвешћу, па и таштином која нема оправдања у личним квалитетима него у функцији чиновника највишег реда. Дучић никада није био такав. И ако је имао успеха као дипломата, а имао

---

²⁴Нав. дело, стр. 32.

је, јер о томе сведоче многе изјаве и многа факта, онда је то било зато што је био изразита личност, човек који је свагда зрачио сјајем властитога ума, духа и талента. То ипак значи да је Дучић, премда као дипломат вешт и као политичар луцидан, увек и у свему, па и у дипломатији и политици, био пре свега песник и писац, неупоредиво више обузет размишљањем, идејама, теоријама, него свакодневном праксом. И онда када се политиком страсно бавио, а то је било нарочито на почетку и на крају његовог живота, он је у њу улазио пре свега као мислилац, непосредно надахнут моралним начелима и искуством стеченим читањем, дубоким познавањем мита, легенди и историје. Стога и сва његова разматрања проблема државе, политике, државника и политичара не представљају сумирање искуства понетог из живота, него су својеврсна филозофија коју тек треба унети у државни и политички живот. То је главни разлог због кога он о стварима говори уопштено, јер њега у првом реду занима оно што је опште, док га појединачни случајеви, сем у кризним ситуацијама, мало привлаче.

ДРУГИ ДЕО

Доба младости

1921 M. 10

1921 M. 10

БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКЕ ГОДИНЕ

Тачна година Дучићевог рођења остаје нејасна. У једном писму рођаку Влади од 3. јуна 1931, поводом куповине куће у родним Хрупјелима крај Требиња, он сам каже: „Не знаш моју радост што сам избавио из ропства то камење у којем сам се излегао ни сам не знам у који дан и годину, али бар знадем зашто.”¹ Полазећи од извесног броја секундарних докумената, уписа у школе, сачуваних школских сведочанстава, службених аката, истраживачи се колебају углавном између 1872. и 1874. године, мада их има који ову недоумицу проширују на распон од 1869. до 1876. Када је Дучић био сасвим мали или када се тек родио, његов отац је погинуо у Босанско-херцеговачком устанку и сахрањен је на православном гробљу у Дубровнику. Његова мајка, оставши удовица и без средстава, прешла је да живи код свог сина из првог брака, Риста Глоговца, најпре у Метковић, а потом у Мостар. Тако је и мали Јово у школу кренуо у Мостару да би је наставио у Сарајеву у трговачкој школи, и најзад Сомбору, где је завршио учитељску школу 1893. Што се школовања тиче, а пре одласка на право студирање у Женеву 1899. године, то је било све. До краја овог босанско-херцеговачког раздобља свог живота, дакле, Дучић је у јавности био само скромни учитељ и све истакнутији, али још увек локални песник и писац. Обе делатности

---

¹Мање познати Дучић, стр. 42.

он је, наравно, схватао присно везаним за национални рад. Прво запослење као учитељ почетник добио је одмах по завршетку сомборске Учитељске школе, у јесен 1893. године, али не задуго. Брзо је изазвао подозрење аустроугарских власти због свог књижевног рада. Већ маја следеће године објављивање родољубивих песама „Ој Босно” и „Отаџбина” донело му је избацавање из службе. Неко време је радио као учитељ у Православној основној школи при манастиру Житомислићи, али је и то више него скромно запослење убрзо напустио, да би се предао књижевном раду, од кога је покушавао и да живи.

***

У ширем друштвеном, економском и културном смислу, аустроугарска окупација представља почетак брзих и дубоких промена. Ако су одлуке Берлинског конгреса сахраниле наде о коначном ослобођењу од било каквог туђина, наде које су узносиле српске, на првом месту херцеговачке устанике, нова управа је снажно крчила путеве ка новим могућностима. Оријентални исламски свет, који се током четири претходна века усадио у овај простор дубље него игде на Балкану, и иначе по природи тром, утонуо је у деветнаестом веку у све дубљу уснулоост. На тај начин, за све друштвене, привредне и духовне снаге које су за тако нешто биле способне, појава аустроугарске управе означава нагли продор нових схватања, нових врста организације у свим областима рада и живота, новог изгледа људи и ствари, новог начина одевања, нове архитектуре. Граница између Европе и Азије за само неколико година видно се померила, изазивајући напоредно постојање двеју различитих цивилизација. Ако је примитивни отомански феудализам почивао на апсолутној верској и друштвеној превласти ислама, Двојна монархија, као изразито хришћанска, укинула је тај тип оријенталне хијерархије и успоставила односе формалне равноправности, иза које се сада, мање изричито, остваривала надмоћ хришћана. У социјалном смислу, нови поредак одликује брзи успон

средњег сталежа, углавном прерастање старинске чаршије у савремену грађанску класу трговаца, индустријалаца, банкара, поред којих се нагло повећавао и број образованих људи, нарочито стручњака и врло повлашћених и угледних чиновника. У професионалном погледу пак, будући да је хришћанство аустроугарске управе, грубо или гипко, било прожето борбеним католицизмом, грађани католичке вероисповести били су несумњиво у најпотпунијем складу са циљевима и духом заведеним новим стањем, те су и представљали његов главни ослонац. Угледније муслимане, добрим делом развлашћене бегове и аге, Аустро-Угарска није тлачила, него се, напротив, трудила да, користећи се њиховим фаталистичким смислом за прилагођавање стварности, од њих начини поуздане поданике. Штавише, служећи се древним методом гајења антагонизма и раздора између различитих верских и етничких заједница, нарочито у време управљања Бењамина Калаја, Аустро-Угарска је упорним подвлачењем верске, па чак већ и етничке разлике у значењу између речи Бошњак и Босанац вешто повлађивала потреби муслимана за посебношћу. Тако им је пружана могућност да не буду, ако неће, ни „двјијет хрватства” ни Срби муслиманске вере. Једино је српски православни живаљ био у изразито двосмисленом положају. Извесно побољшање у друштвеним, економским и културним приликама, мање или више, дотакло је већину. Посебно знатан део грађана морао је бити свестан да му је ново доба донело велике могућности за властити напредак. Међутим, положај највећег дела сељаштва, вечито потлачене и израбљиване раје, а они су у српском живљу представљали мноштво, није се поправио. Уз то и пре свега, због постојања Србије, слободне и суверене матичне државе, у коју су босанско-херцеговачки Срби све више упирали поглед, и због православља, Срби у Босни и Херцеговини нису ни даље могли бити у пуном поданичком складу са постојећом влашћу, тако да им је простор за неговање националне и верске самосвести стално био под подозрењем и строго ограничаван.

Време аустроугарске окупације Босне и Херцеговине са довољном тачношћу може да се подели на две приближно једнаке половине: а) раздобље у коме се не рачуна са могућношћу дубљих промена у догледном времену, и у коме се национална и политичка делатност углавном ограничава на борбу за добијање и учвршћивање црквене и просветне самоуправе, као и на културни рад; затим б) раздобље у коме ће се најпре одиграти Царински рат са Србијом, а потом и, нарочито, анексија 1908, дакле време у коме ће се национална и политичка активност знатно заострити и код многих припадника нових нараштаја, посебно чланова Младе Босне, и коначно претворити у отворено револуционарни и превратнички рад. Дучић је, као што је познато, отишао из Мостара у Женеу и Париз на студије крајем првог раздобља, док је у догађајима другог учествовао посредно, пером и агитацијом.

МОСТАРСКИ ДАНИ

Највећи део младости испуњене почетком књижевног и националног рада Дучић није провео у родном Требињу, крају који ће заправо својим морским пејзажима и дахом једне изразито медитеранске цивилизације оставити најдубљи траг на његовом и духовном и чулном формирању, већ у унутрашњости Херцеговине, у знатно источњачкијем Мостару. Ту су га генерацијска и снажна пријатељска осећања везивала за Алексу Шантића, кога је доживотно сматрао побратимом и братом, за Светозара Ђоровића и Атанасија Шолу, пре свих. О тим годинама он ће касније у више наврата писати опширно, са много носталгичних емоција, али и са доста накнадно стечених критичких мишљења. Стога су у погледу аутентичности расположења меродавнији текстови писани током осамдесетих и деведесетих година. Дobar део Дучићевог песничког рада, песме од којих касније ниједна није ушла у сабрана дела, одише патосом једног романтичарски усхићеног патриотизма, одушевљењем народном епском поезијом, идеализацијом националне прошлости и традиције. Као што је некада народни певач, грубости и просташтву црних Арапа и њихових султана, паша и ага, супротстављао отменост својих у злато и кадифу одевених велможа, тако је и Дучић тај исти сјај, самопоштовања ради, стављао насупрот другом и друкчијем туђину. Када ускоро, под утицајем темељног класичног и општег образовања и у духу једне песнички много дубље и строже парнасовске и симболистичке поетике буде окренуо леђа својим почецима, он ће се свакако много више одрећи простодушне безазлености одвећ подигнутог тона и видне недорађености форме и стила него исказаних осећања и

идеја јер ће у основи слични садржаји доцније васкрснути у сасвим измењеном поетском руху, у песмама *Моја отаџбина* и у *Царским сонетима*. Дучић је у многим од тих раних стихова још увек близак Змају, Ђури Јакшићу и другим родољубиво надахнутим романтичарима. Уосталом, поред у фактури савршенијег Војислава Илића, његово дивљење према овој двојници бардова ни касније неће бити доведено у питање.

Уверен да се отпор туђинским утицајима и борба за очување и ширење националне свести у то доба могу делотворно остваривати једино у области просвете и културе, мостарски круг младих писаца и посленика на стварима српског народа живо је радио на књижевности, на оснивању школа, читаоница, културноуметничких удружења и часописа. Тако ће 1896. године настати и часопис „Зора”, после сарајевске „Босанске виле”, основане 1887, један од најзначајнијих српских гласила у Босни и Херцеговини тога доба. Осим Дучића који ће бити и њен главни уредник све до одласка у Швајцарску, уређивачко језгро чине Алекса Шантић, Светозар Ђоровић и најзад Атанасије Шола. Без обзира на наглашену, често прегрејану патриотску и националну, понекад и социјалну, као код Шантића, инспирацију великог броја прилога, „Зора” је, највише под Дучићевим утицајем, следила естетско опредељење, у духу начела да оно што није уметничко није ни национално вредно у књижевности. Стога су уредници хтели да окупе око свога листа све што је у Босни и Херцеговини и изван ње, без обзира на веру и нацију, уметнички и умно имало значаја. У позиву на претплату, који је написао сам Дучић, стоје и ове речи: „А ‚Зора‘, која не спада у својину ни једне од три вјероисповјести свога народа, која служи подједнако топло за интересе својега народа свију вјероисповједања, тежиће да у својим ступцима окупи једнокрвну милу браћу, загрљену без сваких предрасуда и истински одушевљену за

све оно што је заједничко наше и што је свима нама једнако драгоцјено и свето.”²

Дучићево интегрално, нимало агресивно, али непоколебљиво српство, које је обухватало готово целину босанско-херцеговачког и јужноприморског живља избијало је отворено и у другим, раније писаним текстовима. У чланку „Прослава у Дубровнику” Дучић, поводом великог српског песника Гундулића, говори о „српском Дубровнику” и „српском Приморју” уопште. „Српство је дало на свет много великих и славних људи”, вели он, „чија је слава толика да нам их отимљу и насилно присвајају друга племена словенска и суседи наши -Хрвати и Бугари”. „Пре 3-4 године”, додаје он, „Хрвати су подигли споменик једном родољубу српском и великом песнику фрањевцу Андрији Качићу-Миошићу, чији цео живот и дела носе на себи чист и светао карактер великог родољуба српског и песника који се занео прошлoшћу свога народа и који је с највећим одушевљењем певао Обилића и краљевића Марка, Цара Душана и Цара Лазара; и који је јадиковао, певајући тужно Косово, на коме је судбина државну величину народа у развалине претворила.”³

Чланак „Мостар” писан је по свој прилици у последњој години Дучићевог живота, и објављен у постхумном америчком издању целокупних дела. У трагичном мраку тих ратних година, мраку у који је Мостар поново утонуо, ведро доба младости деловало је још више као каква ничим помућена идила. Међутим, у Дучићевом памћењу сукобљавају се још и две, до крајњег контраста доведене слике: слика леве обале Неретве, српске, светосавске, гусларске, слободарске, поносне и јуначке; и слика десне обале, хрватске, католичке, поданичке.

---

²ЈСАСПП, стр. 219

³Нав. дело, стр. 374.

У његовој свести истовремено искрсава и слика Србије, нарочито Београда, онаква каква је постала после Карађорђевог доба, односно онда када је престала да и она буде устаничка, епска и гусларска. Ни србијански писци деветнаестог и двадесетог века нису идеализовали политичку и националну стварност, али је Дучићева нетрпељива критика била друкчија и жешћа: „Оне наше две земље су биле”, каже он мислећи наравно на Босну и на Херцеговину, „друга Србија, Србија без диктатуре на управи, без корупције у друштву, без цинцарства у Српству, без политиканства у идеји, без југословенства у држави. Ово је била једна загранична Србија која је вршила моћан утицај и на Београд, и на Цетиње из овог Мостара, који је био једна наша духовна тврђава, незаузимљива, неодољива”.⁴ Његово уверење да је Мостар његове младости моралном и националном чистотом био јединствен у свом времену, битно друкчији не само од србијанске и београдске, него чак и сарајевске, или загребачке средине на другој страни, било је трајно и избијало је у свакој пригодној прилици. Говорећи о Шантићу, он тако не пропушта да дода: „Мостар је био једна сунчана оаза када је Београд имао краљицу Драгу, а када је Загреб био тек очи свог националног освита.”⁵

---

⁴ЈСАСГП, Мостар, Напомене, стр. 632.

⁵МС, Алекса Шантић, Напомене, стр. 476.

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА ПОСЛЕ 1900.

Дучићу је морало бити јасно да оно што се њему и многим људима из његовог завичаја чинило природним сједињавањем мита и живота, легенде и историје, узвишене утопије и јадне стварности, другим људима, друкчијег искуства и друкчије културе, никако не може бити разумљиво и блиско. Ту спадају и Срби из других крајева, а камоли странци: „О сјајним српским херцеговачким устанцима, дизаним за хришћанство, странци су говорили као о разбојништвима. За гусле, на којима су испеване најлепше европске рапсодије, сматрало се да су оне варварски музички објекат који представља почетак човековог смисла о гласу и звуку. Међутим, нико од странаца није распознавао живац тога народа ненадмашног у снази и дубоког у душевности, који је сносио једну вековну поносну сиротињу, као и грабеж нових непријатеља, са достојанством и стрпљењем.”⁶

Но, и њему самом је било јасно да се у таквој скупености, ма колико идеална и идеализована била, не може опстати, а још мање духовно и интелектуално развити. Сећајући се са дубоком сетом Алексе Шантића, који је остао и опстао тамо, који није хтео, а није ни могао другде, он вели: „Наш онамошњи свет је живео једино од свог поштења и свог јунаштва, две величине и две лепоте, али и два очајања ако више ништа није остајало за људску срећу.

---

⁶Нав. дело, Алекса Шантић, стр. 143.

Таква је углавном била мостарска средина Шантићевог времена: живописна, али једнолика, простосрдачна и топла, али кобна.”⁷

Дучић, Требињац, прожет у бити мирисом мора и чемпреса, осетљив уз то на препознавање сјајних трагова прохујале предачке славе у садашњости, а не оријенталних елемената у њој, подобан, дакле, да се узбуди на древни звук гусала, а не тамбура и даира, није био предодређен да у ту средину заувек урони. За разлику од Шантића, Ћоровића и других, који су упркос свом неоспорном српству умели да уживају у срдачности источњачке патријархалности, у севдаку, у недодирљивој лепоти неке Емине, чије су плетенице, као и околне баште, опојно мирисале на јасмин, да се сладе рахатлуком и кадаифом, Дучић то није могао и зато је 1899. године заувек отишао, неодољиво ношен жељом да открије нове видике, нове људе, нове ствари, и нарочито да стекне нова знања. Три године касније, у Женеви и Паризу, увелико утонуо у свет нових идеја, нових навика, он смишља чланак о Војиславу Илићу, у коме он, овога пута изричито, исказује свој став о том питању: „Сасвим противно своме оцу-пјеснику и онима који по његовом примјеру пјевају данас у нас полу српским и полу турским језиком (не знам зашто), и што се у нас многим веома свиђа (што још мање знам зашто), Војислав није имао тога османлијског севдака који је остао у нашем темпераменту и језику као траг једне немиле и антипатичне прошлости - и који је српском племену много већма стран него макар шта западњачко: јер у цијелој својој прошлости српско је племе гледало према Западу или, најзад, према једном Истоку који није онај у коме је тај севдак рођен.”⁸

Одвојивши се од мостарске и уопште босанско-херцеговачке друштвене, културне и политичке свакидашњице, Дучић је постигао две на први поглед противречне ствари: удаљио се од свега

---

⁷Нав. дело, стр. 143.

⁸Нав. дело, Споменик Војиславу, стр. 241.

локалног, и истовремено остварио услове да то локално развије у себи, не више као опипљиву стварност него као идеју, очишћену од „немилих и антипатичних” наноса и сведену на суштину. На тај начин је могао да види и трајно понесе у свом духу слику Мостара без турцизама, као имагинарну, митску варош изграђену на једном сунцем обасјаном пропланку у подножју српског Олимпа. Та слика није одговарала реалности, али је симболизовала истине вишег реда. И ту слику, као израз неког националног симболизма, Дучић је често потискивао у подсвест, али је она у свим кризним тренуцима за нацију избијала на видело и одређивала њену националну свест.

Враћајући се на сећања на мостарске дане, Дучић је добро знао да његова генерација није била револуционарна, да се њена борбеност пре свега исказивала у поезији и култури. Стога он неће сматрати битним то што су и та поезија и та култура били сасвим осредњег домета, јер циљ није био афирмација чисто естетских, него националних вредности: „Макар и слабачки стихови и проза мостарског Парнаса ставили су већ спочетка окупаторским властима до знања на коме је царство у оној земљи, и да је на Урошу царство!”⁹ Много жешћи бунтовни покрет српске омладине пренеће се почетком двадесетог века у Сарајево и Бањалуку; кренуће из „љуте Крајине” са жучним Кочићем, са Младом Босном, са ватреним и фанатичним Гаврилом Принципом „из Лијевна кроз које је”, како каже Дучић, „вековима вођен окован старац Вујадин”. У то доба, далеко од завичаја, али не и у мислима и осећањима, Дучић чврсто верује да ничег од свега тога не би било да није као спона постојао мостарски круг. „Он (Шантић) је био претеча једног устанка који је учинио да у Сарајеву падне крв и да затим пропадне једна феудална стара Европа како би затим дошао један нови свет.” Као што је Змај био, како каже, „изданак Милетићевог револуционарног доба”, тако је Шантић био „изданак

---

⁹Нав. дело, стр. 149.

славног херцеговачког устанка”. Обојица су имали сличну судбину, један у „мађаризираним Новом Саду”, а други у „свом Мостару где је непријатељ сејао беду и семе раздора”.¹⁰ Отуда и блискост у њиховој родољубивој инспирацији.

Од свих писаца нове генерације, која је у борбености и у начинима борбе ишла много даље, Дучић је гајио највише дивљење према делу и искрено поштовање према личности Петра Кочића, иако овај жестоки Крајишник није имао много нежности ни за Дучића ни за Мостарски круг уопште. У ствари, како то и Дучић примећује, Кочић је идеју националне револуције пренео највећим делом из вароши у село. Људи из вароши, и онда када нису опортунистички били уз власт, били су у својим иступима помирљивији од људи са села који су, огорчени бедом и тлачењем, знали да немају шта да изгубе. Многи из новог нараштаја били су спремни да се изложе опасностима прогона, тамнице, па и смрти. На тај начин се у Босни и Херцеговини пред Први светски рат, а да савременици тога нису ни могли бити свесни, у појму револуције остварио спој националног и социјалног. Спрега ових двају кључних елемената јавиће се тек више деценија касније као главна покретачка инспирација у низу популистичких и народноослободилачких покрета у Европи, Азији и Африци.

Улазећи у анализу односа између националног и социјалног, разуме се искључиво у светлу босанско-херцеговачког и уопште српског националног покрета, Дучић једину важност и дубину налази у појму националног. Социјална мотивација у човеку је преваходно нагонска и представља борбу за голи или бољи материјални живот. Као надахнуће и начело окупљања социјално није у стању да створи заједницу вишег духовног реда; понесена само социјалним захтевима, гомила остаје гомила. Међутим, национално, онда када је, као код српског народа, историјско и када је

---

¹⁰ Нав. дело, Предговор за *Одабране песме* Алексе Шантића, стр. 426-428.

претворено у поезију, легенду и мит што је својина и неписменог народа, постаје чинилац који развија свест и гомилу претвара у народ и најзад у нацију, дакле у самосвесну историјску, културну, политичку, па тиме и социјалну заједницу. У варијанти есеја о Кочићу из 1911. године, тврдећи да гомила нема правог патриотског осећања, јер нема осећај за родно тло, Дучић казује мисао коју иначе често варира: отаџбина није само „кућа, њива, уска стаза до гробља или суседне вароши”, већ нешто много шире и апстрактније. „Наша народна прича и песма, велике народне традиције постале су једна усмена литература која је довољна за васпитање и највећих народних маса. Косовска погибија тако је силно и широко предање да оно још и сад изазива сузе и узбуну крви у оних који га слушају, као да су јуче дошли гласници да јаве да су изгинуле све српске војске, да је пао честити кнез и да је крвава Ситница однела коње и јунаке. Народне песме су направиле, уосталом, три четвртине душе у свију нас; оне су васпитале у нама и нашу љубав за прошлост која је отишла до невероватности, и нашу тугу која прожима сва наша дела и све наше напоре. Кочићев сељак разуме да је узрок његовој беди његов национални непријатељ који га сатира од Косова и који долази да пожње оно што он посеје, и побере плод онога што је он засадио. Тако је у његовој мисли изједначена борба материјална са борбом за идеал национални.”¹¹

Тако је појам политичке агитације и политичке борбе у Босни Кочићевог доба више био једна велика национална емоција, једно епско песничко надахнуће, него прагматична делатност. Њему је овакво схватање политике било ближе и оно ће трајно обележити сва његова расуђивања о питањима Босне и Херцеговине. Стога ће он у огледу о Кочићу са заносом рећи: „Само име Кочић баца и данас, и бацаће још дуго, читав млаз светлости на једно велико

---

¹¹Нав. дело, Петар Кочић (текст из 1911), стр. 377-378.

раздобље нашег српског бола и поноса. Његово само звонко име изгледа прва реч неке јуначке заклетве и неког побожног завета.”¹²

За разлику од тога, будући да су увек морале да имају у виду не само суверенитет, него често и сам опстанак државе и народа у њој, српске владе под последњим Обреновићем, па и под краљем Петром, нису смеле да политику поимају као узвишени чин витешке и мученичке жртве. Додуше, власти у Србији су толерисале, па и прећутно помагале национални рад и комитске акције у Старој Србији, на Косову и у Македонији од почетка века све до балканских ратова. Међутим, иако је на челу ове тајне организације, поред др Гођевића, стајао Лука Ћеловић, двадесетак година старији Дучићев земљак, учесник устанка из 1875, ватрени и необично дарезљиви национални радник, акције се практично све до последњих недеља пред Први светски рат нису преносиле и на територију Босне и Херцеговине. Пре него што су, дакле, неки чланови Црне руке мислили и поступали друкчије, и званичне власти и велика већина ангажованих родољуба знали су да је турска држава на заласку и да ће предстојећи ослободилачки рат да се води у том правцу, док им је истовремено било јасно да је Аустро-Угарска царевина још увек довољно моћна да би њен узвратан ударац могао бити погубљан за тадашњу Србију. Али Дучић те разлоге не узима у обзир и у једном касније писаном чланку о Николи Пашићу, према коме је, уосталом, гајио велико поштовање, каже и ово: „Пашић није много познавао српски проблем који је, међутим, добро познавао Стојан Новаковић, Џвијић. Унутрашња политика, увек партизанска, дуго је замрачавала хоризонт овог великог политичара. Тако у Босни и Херцеговини није се видело да онамо дође какав поверљив Пашићев човек, са каквом мисијом, нити је из Београда у то време ишта помагано у онамошњој борби за црквену и школску аутономију, која је, међутим, трајала и добро после анексије. Ова

---

¹²Нав. дело, Петар Кочић, стр. 35-36.

напорна борба није стајала ни динара владу београдску, нити се то онамо желело.”¹³ Гледајући тако на босанско-херцеговачку ситуацију, Дучић је трајно могао да је посматра не као остваривање рационалног, већ митског, легендарног и поетског у историји и политици.

Десет година после стварања краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, када је све изгледало решено у оквирима нове државе, поводом прославе друштва „Просвјета”, на којој је наступио заједно са историчарем Владимиром Ђоровићем, са наглашеним поносом и горчином каже: „Земља Босне и Херцеговине својом душом не припада агитаторима и пропагандистима, него њеним херојима и њеним песницима. Такав је случај и са сваком другом земљом на свету. Она историјски припада онима који су за ту земљу дизали устанке у име једне нације и у име једне историје; она припада онима који су за њу издисали на турском коцу и на аустријском конопцу.” Одмах после те тврдње он, не без извесне двосмислености, додаје: „И када је тако, Београд треба да памти да је неколико скупих и страшних ратова водио за Босну и Херцеговину, и неколико пута бацао због ње своју сопствену судбину на коцку.”¹⁴ И попут неколицине луцидних људи из тих крајева, он и те 1928. године зна да се у дубинама свести и подсвести у босанско-херцеговачком простору, ма колико површина изгледала глатка и сјајна, крију притајени сукоби, мржње и могуће буре. Зато он мало даље исписује и ове пророчанске речи: „Био би празан политички рачун и опасна смицалица да се у данашњој огорченој кавги међу политичарима износи Босна и Херцеговина само као предмет комбинација. Она је једна раса, једна душа, једна судбина недељива и неодољива. О ту истину разбиће се сви

---

¹³Нав. дело, Личност Николе Пашића, стр. 194.

¹⁴ЈСАСПП, Босна и Херцеговина у нашој историји, стр. 433.

покушаји за мистификацију.”¹⁵ Реч је о сукобу српских и хрватских политичара непосредно после Радићеве погибије, сукоба у коме су Срби бранили интегритет целине, а Хрвати пре свега имали у виду максимално проширење и заокружење властите националне територије. Био је то многим још нејасан наговештај онога што ће тек наступити. Међутим, када су се више од десет година касније слутње претвориле у догађаје, Дучић је био болно погођен, али не и изненађен.

---

¹⁵Нав. дело, стр. 433.

МУСЛИМАНСКО ПИТАЊЕ

На основу уверења да је Босна и Херцеговина земља „једне расе” и „једне душе”, пут до мишљења да је реч и о једној нацији са више вероисповести није дуг. Муслимани би, према томе, били историјска и друштвена појава, последица једног накнадно насталог стања, а не посебна етничка чињеница. Такав став је Дучић заступао од првих списа још из 1893. године, па све до студије о грофу Сави Владиславићу. У овој последњој, коментаришући једно писмо од 26. априла 1712. године, које је госпођа Сима Дуке Владиславића, свекрва госпође Канде Живка Владиславића, упутила босанском везиру Ахмед-паши, и у коме себе назива његовом снахом и обраћа му се у име старог пријатељства, Дучић читаво ово питање помера у прошлост и каже: „Никад се муслимани нису одрицали крвног сродства и заједничке народности са Србима православним. Само су зулумћари и силеџије из сопствених интереса, или по наредби из Цариграда, и у случају ратовања, одустајали од ове везе са својим сународницима, и на њих ударали.”¹⁶

Он, међутим, и у овом пасусу не искључује могућност да би више власти из Цариграда, или неко од самих муслимана био подстакнут да заузме супротан став и да муслимане сматра не искључиво верски него и друштвено, административно и уопште друкчијим народом од Срба, претежно обесправљене православне раје. Али, како би се рекло и из писма које Дучић наводи, у то

---

¹⁶ГСВ, стр. 54.

доба још мало удаљеног од времена верског раздвајања родбине, тако нешто је било ствар принуде или личног неморала.

Међутим, после 1878, под аустроугарском окупацијом, нови властодршци су пошли од претпоставке да се дуготрајна верска раздвојеност, која је носила собом битне друштвене, сталешке и политичке импликације, може искористити и постојеће разлике продубити претварајући их у критеријум разликовања двају одвојених народа. Тиме би муслимани, с једне стране, добили каквуктакву надокнаду за изгубљену превласт у држави, а с друге, у корену би се онемогућило да православци и муслимани, који заједно чине огромну већину, евентуално удружено наступе против постојеће власти. Тим путем се убрзо званично, а и незванично: пропагандом, оснивањем часописа, подршком одређеним удружењима, и уопште свим делотворним средствима, почео да истиче обим разлика и подржава говор о постојању бошњачког, то јест муслиманског народа, језика и културе. Дучић је одмах осетио опасност која се за јединство Босне и Херцеговине крије, и у чланку који је написао још 1893. о песмама сасвим осредњег босанско-херцеговачког песника, Риза-бега Капетановића Љубушака, одрешито покреће ово питање. Поводом чињенице да је овај песник извесно босанско-херцеговачки, али да се не може сматрати ни српским ни хрватским, Дучић вели: „Дабоме да то чудно изгледа, али многима је ипак познато да је у Босни искрсла нека народност, засебна и одијељена од других - народност коју историја нит бележи нит јој знаде трага, али која за то ипак од неког доба постоји.” Прве видљиве последице ове појаве леже у томе што су „Босански Мухамеданци од прије неколико година одбацили своју босанску ћирилицу (босанчицу) а латили се латинице, не говоре више српски као прије него ‘босански’ и нити су српске ни хрватске народности него ‘босанске’. Те сакате појмове извесни пијонери протурају што више у живот и на жалост хватају утолико

више коријена у колико се босански Мухамеданци више осјећају између двије ватре, не знајући - коме ће се привољети царству..."¹⁷

Дучић, ипак, неће о томе водити рачуна и, као што је већ речено, у позиву на претплату за часопис „Зору” за 1897. годину обратиће се читаоцима „свих вјероисповједања” као припадницима једног јединственог народа. Уопште, Мостарски круг, и Шантић, и Ћоровић, и сви други, гајили су искрено пријатељска и братска осећања према сународницима мухамеданске вере. У студији о Шантићу Дучић говори опширно о томе, подсећајући и на свима знану песму „Остајте овдје”, коју је Шантић са великом нежношћу упутио муслиманским исељеницима пре Првог светског рата. Сасвим су јасне слике „сунца туђег неба”, које, очевидно, претпостављају постојање заједничког неба, где су сви „своји и браћа” и земље као „своје”, заједничке „мајке”, на којој су вековима живели и за коју су као „узори свијетли” гинули заједнички преци.

Међутим, петнаестак година раније поезија Риза-бега Капетановића није била таква. У том смислу Дучић је навео и ове Љубушакове стихове:

*„Кад у брату брата није
А у другу нема друга,
Онда јадно људско срце
Мора грести вјечна туга.
Тешке патње трпит мора
У вјечитој тмини бити –
Кад у брату, брата није
Мора човјек сузе лити...”*¹⁸

Разлика у погледима на међусобне односе више је него очигледна.

---

¹⁷МС, Пјесме Риза-бега Капетановића-Љубушака од 1889-1893, стр. 174.

¹⁸Нав. дело, стр. 175.

Насупрот томе у Мостарском кругу снагом осећања заједништва истицао се један Србин мухамеданске вере, Осман Ђикић. Прогоњен, избациван из школе, хапшен, разболео се и умро је млад, у пролеће 1912. године, а Дучић му је посветио пријатељски топао некролог. Била је то прилика да о односима између православних и муслимана проговори још једном. За њега каже да је „искрен и отворен у оним идеалима којима се данас загревају све млађе генерације културних Муслимана у Босни и Херцеговини, јаван поборник мисли: да су сви или бар огромна већина Муслимана босанско-херцеговачких чисте српске крви”. Међутим, искусивши сву немилосрдност политике Калајеве босанско-херцеговачке владе, усмерене ка денационализацији и германизацији, и уперене против свега што се исказивало као српско, а поготову против „оно неколико Муслимана који су бољу будућност Босне и Херцеговине гледали само у братском, заједничком и солидарном политичком раду са Србима православне вере”, Осман Ђикић је остао прилично усамљен. Стога Дучић суморно закључује: „Прекомерни рад и непрекидно напрезање, а уз то превелика осетљивост, што његови вероисповедници, Муслимани, поклекнују пред пред Босанско-херцеговачком владом, и што не увиђају да им је једини спас у заједничкој акцији са Србима православне вере, - положили су Османа у тужни гроб, над којим данас плаче сав Српски Народ и православни и муслимани и сав честит свет у Босни и Херцеговини.”¹⁹

Као што се види, упркос чврстом уверењу да су православни Срби и муслимани у Босни и Херцеговини део једног и јединственог народа, он није имао много илузија о ставу великога броја муслимана према овом питању. Стварањем Југославије ствари ће се видно изменити, али измениће се и однос снага. У том смислу промене ће добрим делом наступити и стварањем Независне

---

¹⁹Нав. дело, Осман Ђикић, Неколико црта из живота једног великог човека, „Политика“, 18. март 1912, стр. 408-410.

државе Хрватске, а онда на сличан начин и даље; али то ће се већ догађати после Дучићеве смрти. Често разапет између онога у шта је желео да верује, и онога што није могао да не опажа, или да неумитно наслућује, он је у основи у овим питањима био и остао песимиста. Уосталом, онда када је о српској нацији и о српској националној мистици, како је сам говорио, размишљао независно од босанско-херцеговачког контекста, његове идеје нису носиле трагове мултиконфесионалних схватања. Није могло бити ни речи о напоредом и равноправном прихватању православног, хришћанског и исламског елемента у поимању националног духа, нечега што би у начелу подсећало на помирење католичке и протестантске заједнице у немачком дефинисању националног. За тако нешто није било ни довољно сличности, па, према томе, ни довољно услова.

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

ТРЕЋИ ДЕО

Од анексионе кризе
до стварања нове државе

LEARNING

© 2000 - 2001 by
www.balkaninstitut.com

АНЕКСИОНА КРИЗА

У време када је избила анексиона криза октобра 1908, Дучић се налазио у Београду. Догађај пада у раздобље између повратка из Женеви и уласка у дипломатску службу. Пре него што је постао указни државни чиновник, он је био, између осталог, и спољни сарадник листа „Политика”. Како се тих дана сам чин проглашавања анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, као мрачна слутња очекивао спремношћу да се изађе на улицу и жестоким демонстрацијама изрази неслагање, бес и очајање српског народа због оваквог грубог кршења одлука Берлинског конгреса, главни уредници су се обратили Дучићу да напише уводни чланак, у коме би се упутио позив Београђанима да искажу свој однос према том чину. Реч је о догађају који ће остати запамћен као обимом до тада никад виђене експлозије гнева и патриотског жара. Дуго се препричавала појава Бранислава Нушића на белом коњу усред узбуђене масе која је извикивала солидарност са својом поробљеном прекодринском браћом, захтевала да јој се одмах подели оружје и дозволи да крене преко Дрине. Међутим, поред масовног буђења сећања на херојске узоре предака и спремности да се одмах крене у бој, неколицина државника у српској влади, потпуно свесни и тежине ситуације, и опасности које из ње могу произићи, покушавали су да полако смире одвећ усијане духове. Остала је такође запамћена и њихова реч по којој би влади било лако да народ поведе на Дрину, али да она има и одговорност да га оданде живог врати. Између ове две струје, подједнако одлучне у осуди анексије, једне одмах ратничке, а друге најпре политичке и дипломатске, Дучић се свим својим

темпераментом и уверењима определио за прву. Изданак јуначке и гусларске Херцеговине, син погинулог учесника Босанско-херцеговачког устанка од пре три деценије, истомишљеник и у мислима саборац својих пријатеља из ових Шантићевих и Кочићевих крајева, Дучић је са страшћу обавио свој новинарски и агитаторски задатак.

Већ сам наслов чланка: „Београђани, отаџбина је у опасности”, и прве речи одзвањају снажним афективним набојем: „Судбоносан је тренутак који нас позива да кажемо данас одлучну реч. Српско племе преживљује један од најкритичнијих тренутака; над српским народом шестари грабљиви кобац који ће се устремити да га канџама раскрвави и да му утробу ишчупа.” *Опасност, судбоносан, најкритичнији тренутак, грабљиви кобац, канџе, раскрвављеност, ишчупана утроба.* Уз то, ови изрази изузетно јаког емоционалног набоја, свесно или несвесно, не везују се за српски народ, него архајски за *српско племе*. Такав став, одмах изван и изнад рационалне политике и дипломатије, изазива оно дубоко, исконско и нагонско у колективном бићу нације. Ни у наставку текста у коме се казује разлог окупљања, тон се не мења. Реч је о *розбојничкој, хајдучкој отимачини Босне и Херцеговине* с једне стране и с друге о *срцу несрећних српских земаља, о узвику бола и очајања наше ојаћене браће*. Равнодушно оглушивање на те узвике значило би *самоодрицање, издају најсветијих интереса, од којих зависи опстанак нације и сва будућност земље*.

Да се тако нешто не би догодило, додаје Дучић, „Ми ћемо се данас сабрати на ВЕЛИКИ НАРОДНИ МИТИНГ да искажемо своју готовост да ћемо заложити све, да ћемо жртвовати чак и слободу овога парчета земље пред опасношћу која хоће да поткопа темеље нашем државноме опстанку и нашој будућности”. Према томе, у том судбоносном тренутку у питању су саме суштинске вредности: *слобода српскога народа, будућност целог српскога племена, част читаве једне нације*. Као некада честити кнез уочи

Косовске битке, али у једном ипак мање узвишеном часу и у мање узвишеном тону, Дучић својим суграђанима за неодазивање прети клетвом поколења: ... „наш немар овога тренутка клели би унуци и праунуци наши, и на нашим гробовима лежала би клетва безброј поколења.” Да се то не би догодило, на скуп треба да дођу сви, „и мало и велико”, „оцеви и деца”, „бони из постеље”, и „мајке са одојчади на грудима”. „Данас се тражи реч нас свију”, вели он на крају, „реч којом ћемо изјавити да смо готови пре изгинути, да смо спремни пре одрећи се сами себе, својих живота и својих имања, своје слободе и своје државе, пре но што ћемо дозволити и даље потчињавање нашега племена; пре него што ћемо дозволити да нам грабљивица сусетка и даље чупа део по део мяса са нашега раскрвављеног тела.”²⁰

Десет дана после тог великог збора, опет у „Политици”, истим поводом и у истом расположењу Дучић пише нов чланак, посвећен држању панслависта у односу на босанско-херцеговачку кризу.

Пре свега, супротно ономе што се обично мисли, треба рећи да он није био потпуно равнодушан према словенским културама, нарочито не у младости када је још био под утицајем Војислава Илића и када је страсно читао и препевавао стихове Пушкина, Лермонтова и других руских песника. У Женеви, која је у доба његових студија била препуна Руса, Пољака и других Словена, он се са многим од ових младих људи присно дружио и тако их изблиза упознао. Руси су за њега увек били велики и чудан народ. Велики и чудан и у својим врлинама и у својим манама, нежнији и топлији од других, али и са нечим опасно месијанским и спаситељским у духу, било да су побожни, лаички либерали или револуционари и анархисти. Пољаци су, у његовим вазда уопштеним и духовитим судовима, уображени због стварног или измишљеног

---

²⁰ЈАССШ, Београђани, отаџбина је у опасности!, „Политика”, 23. септембар 1908, стр. 398-399.

племства; Чеси углавном мало приметни, а Бугари приметни пре због својих балканских особина него неких друкчијих црта. У сваком случају, он се словенофилским, русофилским и панславистичким идејама није заносио, сматрајући их анахроничним, остатком једног одавно исцрпеног романтизма. Био је уверен да је панславизам постојао, и то врло живо, на разним словенским манифестацијама, скуповима и конгресима само као вид празно патетичне реторике. Понашање панслависта у анексионој кризи, када је и чином требало потврдити многе раније изговорене крупне речи, уверили су га у исправност тог мишљења.

У лето те 1908. године, на само неколико недеља пре избијања кризе, одржани су велики панславистички конгреси у Прагу и Љубљани. Не би се могло рећи да се опасност од онога што ће се ускоро збити није слутила, али на то нико није хтео да обрати пажњу. „Високи баритони који су сада умукли”, како иронично каже Дучић, бавили су се прављењем планова за хиљаду година унапред само не оним што је непосредно претило. А онда када су се претње оствариле, никоме ни на памет није пало да било шта предузме, иако је било извесно да оно што је непосредно погађало Србе у Босни и Херцеговини доводи у питање углед и будућност читаве словенске заједнице. „Нама којима виси мач над главом и под чији је кров метнут огањ”, додаје он јетко, „ова лабавост и ова несолидарност у болу изазива најдубљу индигнацију.”

Из сазнања о својој напуштености, Срби овога пута, по његовом мишљењу, треба да извуку очајнички закључак о „оној великој словенској лажу од које смо до сада живели, а која нас је једног дана изненадила Санстефанским уговором, а сада нас запрепашћује мизерним и робовским савијањем Русије и њене владе пред босанском катастрофом”. У наставку чланка, он у светлости овог догађаја даје и политичку и карактеролошку оцену панслависта свих словенских народа: „Чеси нам саветују само један сраман мир побеђених; Пољаци стоје, колико и Абисинци, ван сваке словенске заједнице у овом болу... Словенци (једна

велика народна партија) саветују нам да примимо анексију не проливши ни кап крви, и говоре нам то језиком недостојним и сличним самртном ропцу... Хрвати, наши мили Хрвати, наша најбоља браћа, стоје пред босанским поразом онако како стоје какви рођаци у кући у којој је умро имућан сродник: не говоре о жалости која их је снашла, него о имању које остаје у наследство. Место борбе да се никад не дозволи срамно и подло дело анексије, велики део њих се брине само о томе коме ће пасти Босна у наследство, Угарској или Троједници. О Бугарима нећемо ни да говоримо..." „Ето то је резултат бедног панславизма, оног мртворођеног и алкохолчног панславизма са такозваних конгреса",²¹ закључује он одлучно на крају пасуса.

Ако се одбаце изразито капитулантски ставови, или напори да се никакав став и не заузме, па чак и прикривени покушаји да се настала криза искористи, могу да се издвоје два гледишта заснована на двама различитим начелима. У односу између историјске и политичке стварности у којој се у датом тренутку и под датим околностима остварује судбина једне нације и бића те нације, по првом начелу пресудно је прилагођавање стварности, а по другом очување склада са бићем. За Дучића, међутим, у овој прилици никакве дилеме није могло бити, постојало је само друго начело. Надахнут сазнањем да је куцнуо час сличан митским тренуцима пред Косовску битку и пред почетак буне на дахије, Дучић је уверен да је тај час, ма колико реално страшан и трагичан био, ипак час мистичног сједињења са суштином свог историјског бића, час изнад и изван времена свакодневног бивствовања, у коме постаје могућно необично, херојско и узвишено понашање, па макар то био и чин узвишене жртве или узвишене смрти. У односу на тај мистицизам све остало је приземно и бедно. Превагу херојског и мученичког заноса над рационалним просуђивањем, митског над политичким, у крајњој анализи начела смрти над начелом

---

²¹ ЈАСПН, *Словени и Босна*, стр. 401.

живота, делили су у то време многи са Дучићем. У ствари, то је она иста идеја, оно исто стање духа који три деценије пре анексионе кризе, у време Босанско-херцеговачког устанка, одзвањају у чувеним Јакшићевим стиховима:

*„Падајте, браћо! Плин'те у крви!
Оставт'е села нек гори плам!
Бацајте сами у огањ децу!
Стресите с себе ропство и срам!
Гините, браћо, јунаци, људи!
За пропаст вашу свет ће да зна...
Небо ће плакат' дуго и горко.
Јер неће бити Србина...”*

У великим и судбоносним догађајима укида се, дакле, политика као вештина најповољнијих или најмање неповољних решења, као труд за изналажење начина да народ не пада у борби, не плини у крви, да села не горе; остаје само част. Зато Дучић и пише у завршници чланка: „Србији припада част што је 1908. године била једина словенска земља у правом смислу речи, и што је прва међу свима да покаже снагу словенског срца дужином свог српског мача. Можда то није утеха у овим ужасним данима када наша лепа млада Србија стоји између живота и смрти. Није то нама утеха, али је то наш понос. Ми смо још пре првог метка који смо наменили Аустрији горди да вршимо једну велику историјску дужност према нашој раси...”²²

Да закључимо још једном, на основу Дучићевог држања у време анексионе кризе, могло би се закључити да по његовом осећању политика и дипломатија спадају у вештине које се односе на мирна времена, у којима владају разум, смисао за могућно и реално и закони којима се све то уређује. У судбоносним тренуцима историје, који нису чести, али их има у историји сваког

---

²²Нав. дело, стр. 401-402.

народа, само биће нације се суочава са суштином свог постојања и кроз то са сопственом суштином. Одговор тада тешко може остати рационалан, заснован на добром разликовању реалног од нереалног, могућног од немогућног. Питање је метафизичко, а онда преко архетипског и митског у бићу оно задира у емоционално и нагонско. Мистику српског националног бића, онаква каквом ће је и касније, у мирнијим временима Дучић приказивати, он види у херојству и мучеништву, изнуђеним судбином, потом претвореним у идеал и култ. Према томе, искључивши се из сфере чисто рационалног, политичког и дипломатског, и уронивши у сферу архетипског и митског, не слушајући „она сервилна пренемагања своје словенске браће”, Србија стоји потпуно сама „на браничу словенске идеје”; она стоји сама, исукана мача, спремна да „покаже снагу словенског срца дужином свог српског мача”. И пошто је у миту све могуће и пошто у њему правда најчешће побеђује, Аустрију, ту велику силу пред којом су сви устукнули, „разнеће српска бомба пре или после”. Дакле, у пуном складу са древним кодексом витешке части, дилема између живота и смрти, ни у ком случају не може доћи испред дилеме између части и бешчашћа.

Тако је после готово једног столећа обреновићевског претежног ослањања на гипкост и мудрост, у српску дневну политику ушла, делом и преко Дучића, идеја херојског и мученичког жртвовања, идеја која ће се у свом правом или изопаченом и погубном облику јављати у свим кризним моментима српске историје двадесетог века. За разлику од оних који ће касније, да би се држали ове идеје, морати да заборављају жртвовања стотине хиљада невиних, Дучић је ка њој ишао чисто, још увек књишки, преко поезије и традиције, узимајући је непосредно из Вишњићевог, Његошевог или неког још старијег десетерца. Дучић, у таквој прилици пре склон афективној него хладној реакцији, на политику гледа кроз мит и историју, а митом и историјом се заноси више као Плутарх него што им прилази као какав

савременији историчар. Стање духа створено анексионом кризом је за њега била само још једна од потврда да је српско национално биће саздано од две трећине емоција рођених у косовском болу и задојених косовским заветом. То је главни разлог због кога је он, треба ли још једном поновити, имао крајње уздржан став према србијанској политици у деветнаестом веку, на коју је, по њему, значајан и наравно лош утицај извршио ситан, дневни и рачуницијски здрав разум Цинцара. Он стога никада није био спреман да ода довољно признање српским владарима и политичарима деветнаестог века, међу којима је било и дубоко посрбљених Цинцара, за оно што су својом мудрошћу, вештином и радом створили, развили и унапредили, и задуго обезбедили новију српску државу.

Са искуством на крају века, можда се може, па и мора рећи да је део Дучићеве генерације, на различите начине и из различитих побуда, идејно допринео да буде више страдања и више смрти него што је можда било неизбежно. Није реч о историјској кривици, нарочито када су у питању Дучићеви савременици, јер они нису могли бити свесни свих последица, али је реч о некој вишој, макар и несвесној моралној одговорности које потоње генерације морају да узму у обзир приликом опредељивања у односу на историјски судбоносне одлуке, а поготову приликом доношења таквих одлука.

ГОДИНЕ УОЧИ РАТОВА И УЈЕДИЊЕЊА

ОДНОСИ СА ХРВАТИМА

Дучићева генерација је практично прва која је у Босни и Херцеговини крајем деветнаестог века почела да учествује у духовном зближавању Јужних Словена. После Берлинског конгреса босанско-херцеговачки писци су се, у ствари, одједном обрели у истој држави са Хрватима и Словенцима, али су се они много више осећали као Срби ван Србије него као поданици Двојне монархије. Још пре него што се заострио отпор према аустроугарској управи, пре него што су се обновиле наде у ослобођење и у могућност сједињења са Србијом, босанско-херцеговачки Срби су се залагали за црквену и школску аутономију и своју националну и културну афирмацију нису видели у новој држави, која би се могла претворити у тројну, германску, угарску и словенску заједницу. У том смислу није било могуће зближавање са оним Хрватима и другим Словенима који су у то време имали и такве идеје.

Будући да су крајем деветнаестог века услови за било какав одлучнији политички рад били веома отежани, Дучић и његови пријатељи у „Зори“ определили су се за живу делатност првенствено у области књижевности и културе. Пошто су, с друге стране, у односима између Срба и Хрвата, у Аустро-Угарској и уопште, разлике у вери биле извор значајних препрека, и пошто су разлике у националним и политичким аспирацијама биле велике,

показало се да су и ту књижевност и култура једине области у којима су сусрети остварљиви. Срби су увелико читали хрватске писце, и обрнуто. То је навело на српској страни Драгутина Илића да у броју 3 „Бранковог кола” за 1896. годину објави апел српским и хрватским писцима да се нађу на једном заједничком конгресу и тако започну редовна годишња сретања, која би довела до институционалне сарадње између Српске књижевне задруге и Матице хрватске и до стварања заједничких издавачких подухвата, српских, штампаних латиницом, и хрватских, објављених ћирилицом. У духу једног још очуваног јужнословенског романтизма, Илић је био пун племенитих идеја и планова. Међутим, ни на поновљени апел у „Виенцу” значајнијег одговора није било ни на једној ни на другој страни.

Па ипак, у јануарском броју „Зоре” за 1899. годину Дучић као главни уредник часописа сматра да ова иницијатива не би смела да прође без одјека.

Дучић о овој идеји пише са јаком мешавином одобравања и уздржаности: „Поклоници смо слоге међу једноплеменом браћом”, каже он, „свјесни смо заједничких невоља, заједничких потреба, заједничке недаће; освједочени смо тако исто да је у првом погледу позвана Књижевност да буде пијонер те заједнице, а жеља је и наша да наша крвава борба отворена догматичком подјелом, ваља да положи своја копља пред свјетлошћу вијека који је пред нама”. Међутим, за разлику од Илића који на ствари гледа одвећ „идеалистички”, он сматра да се до слоге не може стићи одједном, једним „одвећ далеко одмјереним скоком”, јер су велике и дуготрајне предрасуде, и у свести сувише присутни сукоби који деле завађену браћу. Стога се он без патоса у осећањима и речима залаже за поступност у најпре одвојеним настојањима обе стране: „Једном ријечи: та два конгреса својим програмом да утаначе ону поступност која изгледа да би недостајала у скоку из тако заострених прилика у крајњу слогу, братимство и загрљај браће толико закрвављене, - у којима има да се однегује још унапријед и

једна особита смотреност према реципроцитету интереса на мјесту гдје се они сјеку.” Много боље него Драгутин Илић, који се још није ослободио од позноромантичарског идеализма, Дучић зна да предлог о књижевном зближавању пада у време када је у Хрвата старчевићевско праваштво било увелико раширено. По њему, дошло је доба у коме на односе између Срба и Хрвата треба гледати мирно и луцидно, не избегавајући разговор о препрекама и верујући у могућности њиховог отклањања: „Дакле - не све одједном него два конгреса, али један програм! Два конгреса али једна тежња! Два конгреса али - двије ријеке с једним ушћем!” У закључку Дучић сасвим јасно, готово грубо одређује властити однос и став своје генерације према идејама и напорима претходних нараштаја: „А тек тако, по нашем мишљењу, моћи ће једна борба са поступношћу да завитла стијег идеје, на срећу браће, а на рушевинама покраних њених претходника: млаког Словинства, одвратног Илирства и таштог Југословенства.”²³

Као што се види, Дучић те 1899, али не само те године верује у постојање два одвојена народа, који јесу „једнокрвна” и „једноплемена” браћа, који могу и треба да се сложе око заједничких циљева и интереса, али који су ипак два различита народа. То зближавање он схвата као свест о садашњим и будућим потребама, а не као наставак и развијање словенских, илирских, па чак и југословенских идеја. Ако ће га југословенство још привући и одушевити, посебно у измењеним околностима нове уједињене државе после 1918, словенство и илирство су за њега увек били и мрски и мртви.

Искрено одан идеји о књижевном зближавању српских и хрватских писаца, он је у ужи избор замишљених есеја о најзначајнијим песницима и приповедачима своје генерације, који је намеравао да објави под насловом „Моји врсници”, а који ће много

---

²³ЈСАСНП, Српски литерарни конгрес, „Зора”, Мостар, 1. јануар 1899, стр. 226-228.

касније изаћи као „Моји сапутници” - уврстио и неколико хрватских аутора које је изузетно ценио. Између осталих, веома су значајни огледи објављени још пре Првог светског рата о Владирићу Видрићу (који је својим префињеним артизмом стајао високо изнад свих), о Крањчевићу, Домјанићу, најзад Назору. А када су у духу сарадње била објављена и два броја „Српскохрватског алманаха”, 1910. и 1911. године, Дучић се у њима појавио вредним прилозима. У сваком случају, у деценији пред Први светски рат, упркос својим, на почетку мирно изреченим, а потом прећуткиваним подозрењима, он није учествовао ни у каквој полемици између српских и хрватских интелектуалаца и остајао је доследан у ономе у шта је тада веровао.

Следећи политику приближавања, Дучић је, у ствари неизбежно, али свесно прихватио извесне од темељних идеја југословенства. У то време, и дуго после тога, један вид пре свега културног југословенства симболизовао је вајар Иван Мештровић, према коме је Дучић неговао истинско дивљење све до њихове познате полемике 1932. године, којом у извесном смислу, наговештава агонију тог и таквог југословенства. Ако је можда претерано тврдити, као што се касније доста олако чинило, да се пред Први светски рат и у време свог учешћа на светској изложби у Риму 1911. године са српским уметницима и у павиљону краљевине Србије Мештровић изјашњавао као Србин, он је тада, у сваком случају, порицао било какву битну националну разлику између Срба и Хрвата. Дучић није ишао тако далеко, али се није слагао ни са онима који истичу разлике. Поводом јавног течаја за израду споменика војду Карађорђу, на коме нису учествовали хрватски вајари, Дучић гневно пише у „Дневном листу” 1909. године: „Рђаво је учињено што није припуштено у конкурсу да и Хрвати учествују. Зашто говоримо у политици о југословенској идеји, и зашто смо је најзад усвојили и као централну идеју нашег живота, када овде правимо овакву искључивост.” Све то да би на

крају узвикнуо: „Јесмо ли ми и Хрвати један народ или нисмо?“²⁴ Он је овде пре свега читао лекцију ономе што је сматрао србијанском и београдском ускогрудошћу и slabим смислом за прекоставске и прекодринске појаве и проблеме, али свакако није говорио оно што не мисли. Упркос жучно исказаном разочарању због држања Хрвата и других Словена у тек завршеној анексионој кризи, ако не међу политичарима, онда свакако међу многим уметницима и писцима владала је атмосфера блискости и потребе за њом.

---

²⁴ЈСАСПГ. Модел за споменик Карађорђу, „Дневни лист“, 6. мај 1909.

ДУБРОВНИК И СРБИ

Дучић је очевидно у темељима свога духа, у оним архајским слојевима вазда носио своју Херцеговину, не савремену него неку митску Херцеговину у којој уз звуке гусала још одјекује пој о старој слави и старом болу, али су исто тако очевидно његова устрептала душа и узнемирана чула била окренута мору, иза чијих светлих видика су се, опет у некој митској измаглици, јасно наслућивале топле воде Јонског и Егејског мора и сунчане обале древне Хеладе. Без јединства ова два симбола, једног духовно старијег, примитивнијег, свег у заносу епосом и херојством, а другог, узвишенијег, свег у култу филозофске ведрине и хармоније, Дучића није могућно схватити. И зато он није отишао у Дубровник, онда када је за то дошло време и како су то тврдили неки његови критичари, да у њему потражи за себе мало туђег племства, отмености и господства. Дубровник је одувек органски део његовог света, део његовог унутрашњег пејзажа. Пут од Требиња до мора и Дубровника, оивичен маслинама и чемпресима, представља ону кружну стазу детињства са које је он заправо кренуо у свет, и којој се стално враћао. Историјски, верски и етнички за њега је Дубровачку републику и Дубровник уопште чинило вечито, неразлучиво и у бити несрећно двојство двају различитих етноса и двеју различитих вера: латинског и словенског, католичког и православног. По овој схеми, једино право и природно залеђе Дубровника, од кога су га моћни туђини столећима одвајали и стриктно штитили, јесу српска Херцеговина, српска Бока и православно свет. Истурен на граници двају светова, двеју вера и двеју цивилизација, Дубровник због латинске и католичке нетрпељивости није

никада остварио ублажавање и прожимање супротности, него се, по његовом мишљењу, никада у њему није ни догодило одомаћивање туђина. У студији о Сави Владиславићу он бележи и овакав суд: „Када је 1667. г. земљотрес био до темеља упропастио град Светог Влаха, понудило се 600 православних породица да се населе у Дубровник са целом њиховом имовином, и да чак плате за то по 2500 дуката улазине, али их дубровачки Сенат није примио. Кад су у Град примане православне породице, онда су примане у малим групама, како би биле лакше потчињене, а затим покатоличене, пошто им се није дозвољавало ни православно гробље а камоли православна црква.”

И не узимајући у разматрање историјски много пута потврђену чињеницу да су временом покрштени често жешћи и фанатичнији од аутохтоних, као и да се, у то доба нарочито, верско и етничко није довољно јасно раздвајало, Дучић своје оцене заснива на трајности поделе на латинско и италијанско, словенско и српско: „Нису то извесно били завели Дубровчани наше крви. Треба знати да је дубровачки Сенат дуго био састављен сав од римских породица које су биле дошле у Град из Епидаура, односно Цавтата, или из Аскривија, односно Котора, а често и директно из Италије или Далмације. И језуитски колегијум су држали већином талијански свештеници. Ове стране породице су биле од највећег уплива, и њима се дугује сва мржња на православно свет.”²⁵ Иако се Дучић према својој студији односи са позитивистичком објективношћу и са поштовањем проверених чињеница, он се ипак на многим местима поистовећује са славном личношћу своје повести те му приписује и властита размишљања. „Враћајући се из Дубровника и Боке Которске натраг у Венецију, вероватно неколико месеци доцније”, каже он тако, „Сава Владиславић морао је с болом у души бацити свој последњи поглед на Дубровник, који је свагда био пре један католички манастир

---

²⁵ Гроф Сава Владиславић, стр. 81.

него једна словенска република, и који није никад знао изићи из свог партикуларизма наметнутог несрећним приливом стране крви и стране културе.”²⁶

У једном од текстова о конте Иви Војновићу, он развија исту мисао о крајњој нетрпеливости и потпуној раздвојености двеју вера и двеју раса: „У Дубровнику су, међутим, били врло религиозни католици. Ту су некад - како причају - посипали сламу и палили је улицом куд је пролазио случајно какав православни свештеник из Требиња или Боке, као што у Требињу није смео зановити католик. Али”, додаје он одмах потом, „овај фанатизам верски није био заразио народну књижевност. Епос *Осман* је најмање католичко дело, иако створено под утицајем религиозног епоса талијанског. Дакле, ни властелинске надмености ни верске нетрпеливости него скоро православна мирноћа и пучанска ширина.”²⁷ По Дучићевом најдубљем уверењу, исказиваном у свакој прилици од младости до краја живота, једини спор у вези са Дубровником, дакле, може бити само у питању у којој су мери, у ком виду и у ком друштвеном слоју овај град и његова највреднија књижевност латински или словенски, италијански или српски, католички или православни. „Никад, ни некад Гундулић ни доцније Војновић, нису певали о Хрватима, нити су ни себе ни свој град звали хрватским”²⁸, вели он одбацујући и у начелу спор је ли Дубровник српски или хрватски. Према томе, вековно дубровачко двојство се не може претворити у некакво тројство накнадним увођењем појма хрватства.

О могућности да Дубровник једног дана престане да буде и српски, заправо да потпуно буде одвојен од свог залеђа, Дучић није могао ни да помисли. Оно што у овом случају појам залеђа

---

²⁶Нав. дело, стр. 238.

²⁷МС, Иво Војновић, стр. 117.

²⁸Нав. дело, Напомене, стр. 457.

чини битним и незаобилазним, није само његов верски и етнички вид, већ на првом месту оно што он доноси у виду историјске свести преведене у мит, легенду и традицију. На тај начин, херцеговачко и приморско залеђе Дубровника не значе само српство и православље по себи, него као такви садрже инспиративну славу и величину немањићку и бол косовски. Без обзира на све препреке које је његовом продирању постављао властелински, католички и италијанизовани Дубровник, без обзира на сву отменост утицаја италијанске културе, додуше из друге и треће руке, привидно прости, али изворни и надахнути народни стих је успео да се наметне, и то највреднијим песницима. Теме које су нудиле народна песма и народна традиција показале су се подобније да покрену песнички занос и да обезбеде песничку оригиналност. После Гундулића и Качића Миошића, као најверљивију и најсјајнију потврду свих ових теза Дучић наводи дело Иве Војновића.

Пре него што је то учинио својим делом, конте Иво Војновић је својим пореклом, својим животом и својом личношћу до појединости потврдио мишљење које је и Дучић делио о месту које Дубровник заузима у историји медитеранског и балканског простора. У великом огледу о њему, који је проширио и довршио у Америци пред крај живота, он за њега каже: „По далеким претцима Требињац, по ближим претцима и по родитељима православни Бокел, по рођењу Дубровчанин, али по духу Европљанин какав можда нико није био у толикој мери и са таквом спонтаношћу.”²⁹ Мало даље додаће да су Иву Војновића Аустријанци држали у тамници као српског националисту. Требиње, православље, српство и европејство у најпунијем смислу тог појма, то су истовремено и стубови на којима је Дучић, у друкчијем биографском и историјском контексту, градио своју уметничку и интелектуалну личност и свој поглед на свет. Међутим, док је Дучић своју духовну грађевину заснивао на овим, али широко размакнутиим стубовима,

---

²⁹ Иво Војновић, *Нашомир*, стр. 450.

којима је додавао и друге, дотле је Војновић срж своје инспирације црпао из песнички преобразене две катастрофе: пропаст немањихке државе на Косову и пропаст Дубровника: „Нико није био толико дубоко прожиман традицијом своје расе колико овај префињени дубровачки песник; и нико није тако разумео где треба да се традиција тражи”, признаје он у некрологу објављеном 31. августа 1929. године. А у часу Војновићеве смрти још увек је у овој традицији тражен извор знатно ширег националног и државног надахнућа, јер Војновић је разумео да је „немањихка држава са својом историјом, а исто толико и још више са својом легендом, основна подлога наше и државне и културне идеје”. Он је схватио да је Југовића мајка, „мајка целог једног великог племена рођеног за велику судбину”.³⁰

Дучић није „својатао Дубровник”, односно није га це-пидлачким доказима одузимао од Хрвата, као што ће му то касније пребацити хрватски националисти. Он на тако нешто није ни помишљао, јер је најдубље и најискреније био уверен да се очевидно своје не може својатати. Напротив, он је са чуђењем такве покушаје откривао код неких хрватских националиста у време када су они били још доста ретки. У ствари, иако је Дучић дуго био присталица српско-хрватског зближења, пре него што је прихватио и идеју југословенског јединства, он је увек био за то да ствари буду јасне и због тога је сматрао да питање Дубровника ваља одмах јасно поставити. Уз то, будући да је Дубровник вековима био и католички, и да је као такав у новије доба могао да постане и близак Хрватима, он је веровао да овај град својом посебношћу може и треба да одигра улогу споне. На тај начин, очевидно, сматра Дучић, пошто је немањихка традиција истовремено и надахнуће највећих Дубровчана, њу мирно и без наметања могу да приме и Хрвати, као што су то учинили Мештровић и толики други. То је оно духовно јединство у које је он поверовао

---

³⁰МС, Иво Војновић, стр. 124.

joш пре Првог светског рата и пре стварања заједничке државе, јединство до кога би се стигло поступно, и то свакако само свешћу а не силом.

ГОДИНЕ РАТОВА

Непосредно после првог великог узбуђења изазваног анексијом Босне и Херцеговине, у Дучићу се смирило првобитно бескомпромисно ратничко расположење. Рекло би се да се одвојио од митског и архајског супстрата у свом духу, од сна о части, чак о херојској колективној жртви. Он је ушао у дипломатске акције српске владе и отпутовао је у Рим, где је пером, аргументима и вештином бранио српске интересе у поробљеним крајевима. О дејству брошуре коју је написао и објавио на италијанском језику, “*Annessione della Bosnia e dell Erzegovina e la questione Serba*” и поделио посланицима у италијанској скупштини на три дана пред дебату о овом питању, он обавештава тадашњег министра иностраних послова Ј. Јовановића, писмом од 7. децембра 1908. Уместо да у бој крене песнички узвишено, попут косовских јунака, он приступа са дипломатском гипкошћу, вештином која ће убрзо после тога постати његова званична вокација.

Међутим, он се ни тада, као уосталом ни касније, није слагао са оним што је сматрао одвећ великом опрезношћу Пашићеве спољне политике. И после неколико деценија, не узимајући у обзир могућност да је Пашић био у стању да делује скривено, из дубоке позадине, он ће поновити тврдњу да српски званични кругови никада нису помагали четничке акције др Гођевца и Луке Теловћа ни ослободилачке покрете Срба ван Србије. Али могућне негативне последице овакве опрезности, по његовом мишљењу, знатно су ублажене самом чињеницом да је променом династије на српски престо ступио Петар Мркоњић, у кога су босанско-

херцеговачки Срби, као у свог саборца, веровали. Уосталом, „И политика Пашићеве странке била је сама по себи великосрпска, јер је била антиаустријска а према Бугарској и Турској је била без колебања”, пише Дучић много касније у огледу о Николи Пашићу. „Кад је две три године након анексије Босне и Херцеговине”, додаје он, „београдска скупштина једне ноћи изгласала 200 милијона војног кредита, и после 6 месеци народ био наоружан, цео српски свет је из тог самог догађаја извукао закључак да се Пашић са старим Петром Мркоњићем налази на челу свих револуционарних струјања у српству око Србије.”³¹ Дучић је очевидно био за велики обрачун, ако мора и за велике ослободилачке ратове, не само у правцу југа, ка Старој Србији и Македонији, него и против Аустро-Угарске, јер је то био једини услов да се српски народ коначно ослободи свих туђинских доминација.

У дипломатску службу, у Посланство у Софији, он је ступио 1910. године као већ славан песник. Без обзира на ниско почетничко звање, његов лични углед учинио је да га посланик Светислав Симић охрабри да надлежном министру пошаље извештај у коме даје оцене званичне политике. Између осталог, упуштајући се у амбициозну анализу личности бугарског краља Фердинанда, виђеног очима стамболовиста, он му приписује следећи став према питању Македоније у вези са анексијом Босне и Херцеговине: „Ни Србији ни њеном владоцу не може да опрости што су подржавали руску политику за инерцију (*status quo*) у македонском питању. Да је Србија пристала на аутономију Македоније, она би данас на свом југу имала једну словенску државу и ко зна да ли би дошла анексија Босне и Херцеговине пред таквим изгледом Балкана и политичким оријентацијама које би дошле иза тога.”³² Овај извештај је упућен 27. јануара по старом, 9. фебруара по новом, 1911. године, дакле, годину и по пре

---

³¹ ЈСАСПГ, Лицност Николе Пашића, стр. 195-196.

³² Дипломатски списи, Извештај из Софије 1911. стр. 51.

балканских ратова. Иако то изричито не каже, па можда свесно и не мисли, има се утисак да је њему у дубини душе више стало до његове Босне и Херцеговине него до ослобођења и присаједињења јужних покрајина. Он се, у ствари, нигде не упушта у процену разлике у снази између Османског царства на умору и Аустроугарске царевине која тада није остављала још утисак да се ближи свом крају. Уочи ратова Дучићеви погледи, по природи ствари, већма су били упућивани према Кочићевој Крајини него према земљама у које су тајно одлазили Гођевчеви и Ћеловићеви четници, припремајући народ за предстојеће балканске ратове.

ОСЛОБОДИЛАЧКИ РАТОВИ КАО ПЕСНИЧКО НАДАХНУЋЕ

Дучићево писање, а то значи и језик, и стил, и начин мишљења у њему, одвија се током читаве његове каријере у два паралелна тока: поетско писање у коме се мисао, осећање, виђење света превасходно исказују сликама, метафорама, симболима, и дискурзивно писање у коме је логички непосредније исказано опажање стварности и чињеница. Ова два паралелна тока често се додирују и прожимају градећи један трећи ток, неку врсту поетско-дискурзивног писања. Наиме, ако је Дучић у свим својим стиховима увек велики, аутентичан песник који је у стању да сваку идеју, свако стање духа и душе надахнуто претвори у снажан песнички исказ, ако је, дакле, а очевидно јесте, песнички дар доминантна врлина његовог стваралачког генија, онда је разумљиво зашто тако често песнички начин мишљења, па и писање долазе до изражаја не само, по природи ствари, у *Плавим легендама*, у песмама у прози, него и у књижевним есејима, у критикама, па и новинским чланцима. У ствари, као и свака права стваралачка личност, и његова је јединствена, само су видови њеног испољавања различити у зависности од предмета књижевне обраде. Самим тим, када је реч о темама које се тичу питања нације, државе, историје и политике, он је о њима расправљао у дискурзивној прози, у коју би он уносио елементе архајске, митске свести и надахнута поређења у којима се ефектно згушњавају у слику или метафору читави пасуси развијања и доказивања неке тезе. Теоријски, Дучић се према родољубивој поезији односио са

доста опрезности и неверице, јер је сматрао да је у оквирима патриотског надахнућа, сем преко теме љубави, песнику тешко да досегне до универзалног и суштински људског. Родољубива поезија, ма колико била инспирисана племенитим емоцијама, увек крије у себи замке локалног и неке духовне ограничености, замке које истински песник мора да избегне. У том смислу, ангажована поезија и политичка сатира и не заслужују расправу, јер и нису поезија него нека врста памфлета у стиху.

Од овог начела, и то очевидно са убеђењем, Дучић је одступио само у време ослободилачких ратова 1912-1918, и на крају живота за време Другог светског рата. У првом случају теме херојског прегнућа и страдања властитог рода узносе до опште теме славе, части, слободе, жртвовања; тема ужасног покоља извршеног над властитим родом добија свеопште и мистичне размере сукоба добра и зла, људске патње и нељудског злочина. Суочен са овако доживљеним предметом иза кога се отварају далеки простори историје, легенда и митова, и наслућују границе од којих од искони почиње човеково постојање, песник не може да се искаже у обичној прози, нити се пак излаже опасности да родољубљем замени човекољубље или да сликом свога дома и своје домовине покрије и замрачи слику света. Карактеристично је заправо да је поводом ослободилачких ратова 1912-1918, понет величином догађаја, Дучић писао готово искључиво стихове, док је у Другом светском рату писао и стихове и прозу, јер са његовим песничким генијем и његовом поетиком не би било у складу да о појединачним случајевима, поготову када су ружни, ствара поезију.

Као што је већ речено, Дучић је у поезију ушао врло рано наивним младалачким песмама, пуним патетичних патриотских усклика, изазваних непосредним стањем српског босанско-херцеговачког живља после неуспелог устанка и аустријске окупације. Он те стихове није унео у потоње збирке не само због почетничких слабости него и због тога што су они били засновани на једној поетици коју убрзо sazрели песник више није сматрао

својом. Под утицајем дубоко примљеног класичног образовања, одушевљен и делима и поетским начелима француског Парнаса и симболизма, он развија у себи идеје које су несумњиво биле латентне у њему. Поезија није средство, начин изражавања, говор у стиху, она је производ свете ватре, она је света ствар, узвишена и довољна по себи и у себи. Тако он пише чувене, толико навођене стихове:

*„Буди одвећ лепа да се свиђаш сваком,
Одвећ горда да би живела за друге.
Буди одвећ тужна са сопствених јада.
Да би ишла икад да тешиш ко страда.
А чедна, да водиш гомиле што нагле.”*

За многе Дучићеве критичаре ови стихови поуздано означавају његово потпуно отуђење и од националних и од социјалних проблема. За толике ускогруде националисте, популисте и традиционалисте то је био необориви доказ да је и он, као и највећи део најбољих представника његове генерације, потонуо попут трагичног утопљеника такозване „западњачке реке”. Мало коме је одмах било јасно да је Дучић, који је увек високо ценио Змаја и Јакшића као националне бардове, ларпурлартистичким, заправо артистичким схватањем поезије пре свега устао против једног већ истрошеног постромантичарског и неразвијеног реалистичко-социјалног песништва, пригодног и у служби неке колективне идеје, осећања или идеологије. У то исто време, своја врло јасно изражена мишљења о многим питањима нације, националне културе, о друштву и политици, непоетска по дефиницији, он је исказао у многим прозним текстовима о Веселиновићу, Митровићу, Станковићу, Кочићу, о анексионој кризи, о Аустрији, о словенству и толиким другим. Дучић је добро знао да строго одваја поезију од прозе, уметничку прозу од новинарске, и тако, узет у целини, он се никада није отуђио од проблема тла са кога је поникао. Штавише, рођен усред Босанско-херцеговачког устанка, одгајен у национално пробуђеном Мостару, узбуђен у време анек-

сионе кризе, он је ретко кад имао прилику да се од општих националних и политичких проблема одвоји.

Само две невелике збирке родољубиве поезије, које је Дучић објавио као заокружене и довршене, под насловом *Моја Отаџбина* и *Царски сонети*, настале су у целини између 1913. и 1918. године. У временској структури ових песама јасно се издвајају два плана: прошлост, претежно у *Царским сонетима*, сликарски замишљена, сва у идеализованим портретима и приказима пуним сјаја и величине, охолог господства и отмене скрушености, дочаране старинском кичицом, игром светлости и сенки, позлате и јарких боја; и најзад, садашњост у *Мојој Отаџбини*, крвава и страдалничка, али чиста и славна. Садашњост се, наравно, односи на визије и емоције изазване збивањем у балканским ратовима и у Првом светском рату. Садашњост, међутим, црпе сав свој смисао, своју величину, своју оправданост из прошлости, из остварења светог завета, из напора потомака да извуку из мрака вековног тамновања своја древна светилишта, своје некадашње краљеве, да, потчињавајући се њиховим законима части и славе, буду достојни својих предака. На тај начин садашњост, у додиру са одређеном прошлошћу, постаје необична и чудесна, стварност се претвара у легенду и тада поезија замењује прозу.

Из балканских ратова издвајају се само две песме које у наслову носе називе двеју река: Вардара и Брегалнице. Оне симболизују две основне теме: славу ослободилачких хтења и победе, и, на другој страни, подлост и издају Бугара. Иначе, у митској географији Дучићеве песничке симболике реке, вода уопште, водени токови, водене површине или дубине играју значајну улогу архетипских представа. Ако је отаџбина мајка земља, њена утроба, предачко тело, онда су реке у том телу крвоток кроз који тече крв живота и крв смрти, у који се уливају сузе радоснице и сузе бола. Реке су и памћење којим теку столећа, оне су и огледала истине и лажи, и међе добра и зла.

Тако, обраћајући се Вардару, на чије обале је српска војска ступила после победе у Кумановској бици, Дучић вели:

*„И уста пророка и мишица јунака,
Напише се снагом твоје свете капи.
Сад кроз наша срца иду крупни слапи
Твојих светлих струја и огњених зрака.*

*Свој хлеб и ловоре залили смо тобом;
Молитва и химна. обе су те пуне;
Пуне су те наши вапаји и струне;
Као Млечни путеи сјајили нашим добом.*

Све што се збило, битке и победе, претвара се одмах и само у симболе:

*„Узели смо гордо у своје трофеје
Све твоје огњене заставе и маче,
Опленили твоје смарагде што зраче...”*

А жеља да над ослобођеним делом старе домовине завладају спокој и неки стваралачки полет сажима се у стих:

„И твоје матице развели у леје.”

Идеја да су потомци иза себе осећали помоћ предака и да су се борили под њиховим погледом претвара се у двостих:

*„Овде се бораху преци с потомцима:
Лавови од туча мотре живе лаве...”*

Као што садашњост, ма колико прича о њој била славна, никада не може да досегне пречишћене висине прошлости и узвишеност праве легенде, тако и потомци, од крви и меса не могу да се поистовете са идеалним ликовима предака. По угледу на старе Грке, Дучићу тако блиске и драге, бесмртни богови и хероји не постоје зато да им се смртници приближе, него да, пропињући се ка њиховој недостижности, постану бољи но што би иначе били. Сличну мисао Дучић исказује у последњој строфи, опет обраћајући се Вардару:

*„Течаше из царске легенде, а сада
Робујеш у причи о нама; и груби
Сен наших легија сад на тебе пада;
Све твоје ветрове носимо у труби.”*

Песма „Брегалница” је сасвим друкчија, она је изричито инспирисана одређеним догађајем и садашњост чини средишњу тачку њеног смисла. Укратко, Србија је, као што је познато, превасходно на темељу знатно већег учинка своје војске у ратним операцијама 1912. присајединила себи делове Македоније на које је првобитно по уговору полагала право Бугарска. Предложена је и чекала се арбитража руског цара. Међутим, огорчена и уверена да изненадним препадом сама и без чекања може да реши проблем и да све стране стави пред свршен чин, бугарске трупе су на препад напале Прву и Трећу српску армију, које су се налазиле на положајима у брегалничком крају. Бесомучна битка је трајала осам дана и осам ноћи, од 17. до 25. јуна 1913. У српској војсци је било око двадесет хиљада избачених из строја, а код Бугара и више. Противно очекивањима бугарског цара и бугарске владе, охрабреним почетним успесима, српска војска је однела одлучујућу превагу.

Као, уосталом, и већину Дучићевих савременика, али и много мање него њих, њега није занимао никакав аналитички приступ овом сукобу, никакво трагање за аргументима за и против, већ је одмах све превео у свој систем апсолутних вредности, у борбу добра и зла, светлости и мрака. Песма „Брегалница” је тако и саздана на супротстављању двају начела која се међусобно искључују.

Догађај одмах укида време илузија, релативизма, могућног неразликовања истине од лажи. Обраћајући се опет реци која тече од искони и не зна за време, он каже:

*„Опраћемо тобом очи нашој деци,
И чело пророка у тренути судње,
Реко, која поста у мачева звеци,
Светлом међом измеђ истине и блудње.”*

Река није само место догађаја, није ни само граница, она је митско биће које мисли и води људе, она је уз то:

*.....дигла све огње из свог сјајног дроба,
Да би један народ знао куд корача.*

*Водо вапијућих у великој ноћи,
Осветљеним путем сада иде племе:
На рукама пуним победничке моћи
Носи своје родно небо, као слеме."*

Тренутак понирања у древно и племенско означава коначни час одвајања од искуствене стварности и појављивања ширином читавог платна посвећених слика чистих начела, вере и идеала:

*„Света реко где се огледнула слава,
Омађијан народ донео је на те,
С побожношћу жреца и гордошћу лава,
Своје беле орле и своје пенате."*

Дучић не излази из оквира овакве симболике све до краја песме. Међутим, будући да ће српско-бугарски сукоб тек имати свој наставак две године касније, на који ће он песнички реаговати, може се закључити да је у песми „Брегалица” нагласак ипак више на слави него на сраму, више на победи добра него на поразу зла, што ће се у следећим песмама видно изменити.

Основни смисао балканских ратова несумњиво лежи у коначно оствареном ослобођењу јужних крајева од петовековне доминације Османског царства. Српска војска је најзад победнички ушла у Милутинов Призрен, Душаново Скопље, и пре свега, после 523 године, вратила се на Косово. Сви ови циљеви о којима су нараштаји сањали, остварени су и то у једном надахнућу које је на тренутке личило на патриотско пијанство читаве једне нације. Међутим, Дучић све то уопштава у велике теме херојства, жртве, части и славе. О Турцима изричито нема ни речи, мрачну страну заузимају само Бугари. Нешто слично догодиће се и у песничкој обради Првог светског рата. Србију је на-

пала Аустрија, а потом Немачка и Бугарска. При свем том, улогу најподлијег и најгнуснијег непријатеља играће опет једино Бугари. У ствари, према начелу контраста, Бугари су за ту функцију у највећој мери били предодређени. Као што је познато, ударац с леђа 1915. године у пуном јеку аустро-немачке офанзиве био је страховит и са трагичним последицама, јер је у највећој мери принудио српску војску да се не повлачи повољним правцем, путевима моравско-вардарске долине, него да усред зиме крене врлетима и беспућима Проклетија и Албаније. Само део српске војске, измучен, искрвављен и у костуре претворен, стигао је до обале мора; преко две стотине хиљада младих људи остало је у снегу и у дубинама провалија. Непосредно после тога, сав обузет грозницом очајања, огорчености и гнушања, не стигавши да емоције смири и сублимира, Дучић пише стихове ретке жестине. То нарочито важи за песму која у првој верзији носи наслов „Бугари”, објављеној у броју 34 „Ратног дневника” на Крфу 1916. Додуше, коначна верзија у Сабраним делима, под општијим, али погрднијим насловом „Хорда”, није битно ублажена.

За разлику од српске војске коју красе витешке особине, Бугари су се спустили на то да буду хорда, коју карактеришу именице: „убице, паликуће, тровачи, вуци”. Напредовање хорде збива се у некаквој злослутној тмини и тишини, без труба, без химни, без застава, без буктиња. При страшној светлости спаљених села, хорда се вуче на коленима, трујући „чисте воде”, сипајући „јед змије у причест”, крадући „трофеје”, „очи фресака са свода”, „главе киповима хероја из бајке”, пржећи „семе у страху од плода”, убијајући „мајке”, ломећи „колевке”, давећи већма људе „у постељама” него што се хватала у кошпац с јунацима. И све то, лижући „ко вуци ране херојима, с дивљом игром око светлих што су пали”. Дучић је увек са уверењем тврдио да је мржња емоција која понижава, али да су зато у судару са злом неопходни и узвишени осуда и презир. Међутим, сем на вести о усташким погромима 1941. и 1942. године, када су у њему очајање, гнев и

презир достигли исти, па још и већи интензитет, он никада ни пре ни после тога није писао овакве стихове, понесен бујицом силних афеката. Зато ове песме стоје изван језгра његове поетике, мада не и изван круга његових убеђења.

Остале песме из ове збирке представљају у високом, патетичном тону испеване химне у славу и као опела херојима. То су четири песме: „Аве Србија”, „Химна победника”, и накнадно објављене, али несумњиво из истог времена: „Маћедонија” и „Херцеговина”.

До које мере Дучића у човековом односу према земљи и нацији у бити не занима оно што као збивање испуњава искуствену и историјску стварност него оно што у дубинама свести и подсвести представља, како је то он истицао и у есејима, мистично и религијско надахнуће које однос према земљи и нацији претвара у неку врсту обредног чина. Тај однос је истовремено спиритуалан, ритуалан, исказан симболима, и телесан, у крви и месу. Тако у песми „Аве Србија” син земљу и нацију доживљава, а онда и химнично и молитвено поздравља као своју мајку, „свету мајку”, попут древног хришћанског витеза који је у Богу видео врхунско надахнуће за своје подвиге, а у Богородици врхунско начело добра. На тај начин, рат који није завојевање него одбрана, у појавном свету одбрана себе, своје деце, своје имовине, свога тла, а у суштини одбрана ових начела, добија највише морално оправдање и претвара се у чин служења. Син Србије, страшно потучен, прогнан у туђину, али не и побеђен 1915. и 1916, попут свете иконе носи слику своје мајке, њен лик под небом под којим је и он настао, али исто тако сасвим физички у својим дамарима осећа хучање њених вода и њених ветрова:

*„Још си уз нас, света мајко, коју муче:
Све су твоје муње у мачева севу,
Све у нашој крви твоје реке хуче,
Сви ветри у нашем осветничком гневу.*

*Ми смо твоје биће и твоја судбина,
Ударац твог срца у свемиру. Вечна,
Твој удес је писан на челу твог сина,
На мач његов реч ти страшна, неизречна."*

А онда, у духу ове симболике, долази Дучићева омиљена мисао о узвишеном и трагичном дуализму српског националног бића подељеног на хероја и мученика. То је заправо она мисао на коју се он у свакој погодной прилици враћао, а коју ће касније по-
дробно изложити у познатом есеју Српска национална мистика и Мештровић 1932. године:

*„Млеком своје дојке нас си отровала,
У болу и слави да будемо први;
Јер су два близанца што си на свет дала -
Мученик и херој, кап сузе и крви."*

У Дучићевој националној метафизици, исконско, митолошко у човековој свести природно се меша са историјским, али историјско за њега постаје инспиративно тек када је на пламену идеала упрошћено и пречишћено у легендарно. Краљеви и царице могу тада да се појаве заједно са змајевима и вилама у истим просторима имагинације. У песми „Маћедонија”, објављеној тек 1931, он у том смислу већ у првој строфи каже:

*„У свакој планини имаш свога змаја,
И виле бродарке покрај свију река,
На сваком раскрићу по један краљ чека,
И старински напев пољима без краја."*

Изгледа извесно да се управо у тој тачки успоставља веза и остварује, не само временско, него и тематско јединство са збирком *Царски сонети*. Дучићу се често замерало што се у овој евокацији српског средњег века удаљио од великих тема косовског циклуса и што је своју визију српског феудализма преко сваке мере претрпао златом, драгим и полудрагим камењем, и на ипак релативно младим дворовима сликао у основи туђинску отмену декаденцију. Међутим, још једном не би смело да се губи из вида

да су, осим једног, сви *Царски сонети* настали између 1914. и 1918. Непосредно уочаваним призорима страдања, беде и смрти, призорима под стравичном светлошћу градова и села који горе, слици свете мајке на умору крај колевки са мртвом децом, ваљало је супротставити неку другу, сасвим друкчију представу о својој прошлости, о себи преко предака, и тако понудити до највишег степена гордости и пркоса подигнут извор самопоштовања и охрабрења. Од свега што је Дучић створио у својој машти склоној овој врсти идеализације и преувеличавања, блештави медаљони у *Царским сонетима* заузимају најупадљивије место. У песми „Манастир”, на пример, сваки делић слике саздан је од скупоцене материје:

*„Цар зида манастир Светих архангела,
На води Бистрици дуг хиљаду хвата;
Силни су му стуби од албастра бела,
Темељи од сребра, зидови од злата.*

*Престо Патријархов од опала; престо
Царев од рубина, стоји на два звера;
За десет владика од бисера место;
Сто кедрових стола за сто калуђера.”*

Оваквом цару одговара царица која је у истоименом сонету овако описана:

*„Ти си лепа наша царица у круни,
С десет дубровачких пажева; и греје
С тебе сјај драгуља што донеше пуни
У Котор бродови с Кипра и Мореје.*

*Орли од бисера леже по твом скуту,
Крсти по стихару, и сафири вратом;
Мирисе Истока остављаш по путу;
Твога коња воде поткована златом.”*

То су они цареви и царице, краљеви и краљице који, поред змајева и вила, чекају српску војску на раскрсницама. Голготу мученика и хероја чине путеви којима се ходи по мукама, али на тим путевима, макар и као фатаморгана, морају да постоје и овакве раскрснице. Без њих кретање по путевима било би и без циља и без наде. Као и у митологији, одсуство историјске истине и нарушавање рационалне логике нису битни. Реч је о симболима, о недостижним идеалима који су плод уобразиље, који, дакле, нису идеализоване слике било какве реалности, али који морају да постоје у духу да би га подстицали на идеалне тежње. Ако је човек створио Бога, митове, религије, или је бар радо прихватио њихово постојање, он то никако није учинио по свом облику и да би прославио властити ум и сопствене моћи; он је то учинио да би замислио нешто бескрајно више и боље од себе. Извесно је да и Дуцић тако схвата своју српску националну мистику; у противном случају, све би било одвећ бесмислено и одвећ охоло. Национална охолост исцрпљује се у чињеници што Срби, за разлику од многих народа, у својој историји имају такве руднике из којих могу да извуку потребну преград злата.

Дуцићева крајње идеалистичка творевина се држи на једном услову без кога би се она из темеља срушила. То је, у идеалном смислу узета, апсолутна морална чистота свега што се у име нације и отаџбине чини. У песми „Херцеговина“, објављеној први пут у Сабраним делима 1929, али писаној највероватније у освит или непосредно после победе 1918, он пева о враћеном спокоју на њивама и пољима, о мирном раду нових нараштаја који ће расти са славним узорима предака и очева пред очима. У њихово име он каже:

*„Заболи смо копље на великој мети,
Сад је пут наш налик на сунчане снопе”*

да би мало даље додао:

*„И поћи ће к слави одмах од почетка
Нов пород све трагом наших легиона.*

*Блажен, у колевци он чу како претка
Прати у легенду глас победних звона.*

*Знаће да је само она земља светла
Где никад још није пала суза срама;
Где су деца на мач име оца метла
Што живи у химни и у молитвама.”*

У „Химни победника”, никада нападача, освајача већ само
чистог браниоца свете мајке и светих начела, он пише и чувене
стихове:

*„Ова иста поља што крв једних зали,
Уродиће другим причешићем и хлебом;
И траг ових истих што су данас пали,
Видеће се сутра како светле небом.*

*Јер доцније крупни огњеви да плану,
Треба искра оних што умру у сјају;
Само зоре које из очаја свану,
Прокажу гроб претка и пут нараштају.”*

Онда ова последња порука:

*„Јер је отаџбина само оно куда
Наш зној падне где је крв очева пала;
И плод благословен рађа само груда
Где су мач зарђан деца ископала.*

*Само буктињама збори се кроз тмине;
У зрцалу мача будућност се слика;
Преко палих иду пути величине;
Слава, то је страшно сунце мученика.”*

У томе лежи незаобилазна суштина Дучићевог позноро-
мантичарског патриотског и националног идеализма, помешаног и
надахнутог најлепшим античким причама о херојству и величини.
То је најчистији метафизички драгуљ који је он успео да извуче из

старинског гусларског тумачења српске историје, иако је Дучић своје идеје формулисао у време када су другде већ почеле да се зачињу модерније популистичке и ултранационалистичке идеологије које ће непосредно после Првог светског рата па све до данас заносити и тровати милионске масе народа. Те идеологије, фашистичке, националсоцијалистичке, па онда низ других у том духу, рађаће се, најчешће чак и оправдано, из осећања угрожености, онижености, фрустрираности, из потреба за самоодбраном, осветом, што све обично прераста у нетрпељивост, мржњу, агресију и жељу за неограниченом доминацијом. Тако су, на пример, Немци хтели да у себи пробуде безобзирно сурове Тевтоне, а Италијани империјалне Римљане. Лишени сличних ослонаца у историји, мањи народи су измишљали прошлост, до бесмисла је преувеличавали, истицали своју посебност, затварали се у њу хистерично је чистећи од свега туђег. Те идеологије јесу ирационалне и мрачно мистичне, али нису идеалистичке, јер представљају најгрубље порицање основних моралних начела. Према томе, сасвим је извесно да Дучићев патриотски и национални идеализам пре вуче корене из раних заноса претходног столећа него што претходи овим популистичким и националистичким покретима двадесетог века не само у Европи него и код нас. Он је, у ствари, читавог живота био дубоко ужаснут могућним таласањима гомила и рушилачком енергијом која се при том ствара. Прави морал је увек врлина појединаца, а не одлика масе, ма каква била страст која је покреће.

ЧЕТВРТИ ДЕО

Доба Југославије
Успон и пад
Вера у Југословенство

ГОДИНЕ ВЕРЕ У ЈУГОСЛАВИЈУ

Југославија као држава, односно Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, избачена је на историјску позорницу, може се рећи, изненадно, јер је прихваћена као најприхватљивије решење судбине Јужних Словена у новом устројству Европе после победе сила Антанте и Србије, која је само три године пре тога требало да нестане, и после пропасти Аустроугарске монархије, за коју се, исто тако само три године пре тога, није могло претпоставити ни да ће бити тако брза, а ни тако потпуна. Као идеја, Југославија се, наравно, у главама многих виђених представника Јужних Словена рађала много дуже. Међутим, није постојала само једна идеја југословенства, нити су све идеје, које су се наизменично и упоредно развијале, међусобно биле у свему сагласне. Само, у одушевљењу победом, у једи тријумфа, те разлике су заборављене, привидно избрисане, а у ствари потиснуте и сакривене.

Што се Дуцића тиче, он је у име многих Срба уопште, и у име босанско-херцеговачких Срба посебно, још од поменутог чланка у „Зори” од 1. јануара 1899. године, а потом и у низу текстова, заступао идеју да се најпре почне са ближом сарадњом у књижевности и култури. Инсистирајући на поступности, истицао је уверење да би нагли и преурањени скокови - управо оно што ће се стварањем Југославије две деценије касније догодити - могли бити опасни, јер ће требати времена да се пажљиво отклоне бројне препреке на путу сједињења каткада чак и „закрвављене браће”. Надахнуће и идејну основу за то братимљење, како је тада го-

ворио, он није налазио ни у „млаком словенству”, ни у „одвратном илирству”, ни у „таштом југословенству”.

Онда када је Југославија после 1918. године постала историјска и у свим областима свакодневна стварност, Дуцић је југословенство коначно и са искреним убеђењем прихватио пре свега као државну идеологију, не изјашњавајући се више о његовим другим основама и пореклу. Извесно је, међутим, да му као почетна идеја водила илирство од „одвратног” није могло постати привлачно. Оно је донекле надахњивало југословенство многих Хрвата којима је, убрзо ће се то показати, Југославија онаква каква је створена најмање одговарала. Ако се под претходним „таштим југословенством” разумеју ставови исказани у свечаним приликама и у свечаним позама, пуни бучних и патетичних фраза, онда је оно у новим условима свакако добило нове подстреке, па и нова удворичка надахнућа. Али то није могао бити Дуцићев случај. Њему, као Херцеговцу окренутом приморју и Дубровнику, најмање туђе је ипак било словенство. Оно се најпре могло загрејати и од „млаког” претворити у топлу, заправо крвну основу српског и хрватског племенског и народног јединства. На струју која је водила од Штросмајера, на тај вид југословенства рођеног у оквиру могућности и отворених или скривених тежњи Јужних Словена у Аустро-Угарској, никада се није позивао. Негујући приближавање Срба и Хрвата пре самог уједињења превасходно преко културе а не политике, није показао никакво занимање ни за Задарску, односно Ријечку декларацију, према томе ни за српско-хрватску коалицију у аустријском парламенту, нити потом у току Првог светског рата за рад Југословенског одбора у Лондону. Он је ишао путем којим је ишла Србија, и када је тај пут довео до стварања нове државе и до уједињења, он је био једноставно спреман да то искрено, чак са одушевљењем прихвати.

Словенство је за Дуцића на првом месту било оно још неиздиференцирано осећање етничке припадности у крајевима који се могу сматрати зонама интерференције између Срба и Хрвата,

православаца и католика. То су знатни делови западног Срема, Славоније, и нарочито Далмације, Дубровника и јужног приморја, простора за који је Дучић био присно везан. Ту су се још и у ближој прошлости, пре распламсавања појмова нације, у многим духовима чување племенске свести или етничко буђење остваривали преко појма словенства у коме је било садржано и српско и хрватско осећање које ће се најкасније пробудити, или тачније ту пресадити. Језик којим су писали, да би нагласили да није више страни, нису називали ни српским, а поготову не хрватским, већ „нашким”, „домаћим”, „словенским”. На тај начин Дучићу најближи Дубровник, онда када није био искључиво католички, латински и италијански, онај Гундулића, Качића Миошића и толиких других временом све бројнијих, био је „словенски” и преко српског елемента у „словенству” везан за херцеговачко залеђе, српску историју и српску културу. Појам „словенства” је дакле био синтетички и, по његовом мишљењу, сасвим складно је у себи садржавао све будуће посебности и подвојености. „Словенство” је према томе најбоље могло да послужи као, историјски можда превазиђена, али идејно употребљива матрица југословенства у оквирима заједничког живљења у новој држави. А то значи: суштина није у ономе што се на површини издвојило, у посебним стаблима, у гранама које су се развиле и замрсиле, него у заједничком, једном истом корену. Словенство је у једном тренутку и на ограниченом простору тај корен дотакло и мало га разоткрило; на новом југословенству је да то оствари у новим условима и до краја.

Дучић никада није имао илузије да би то могао бити лак и брзо остварљив задатак, чак ни онда када би историјски, политички, економски и културни услови били најповољнији, што после 1918. никако није почело да се догађа. Напротив, он је од почетка гајио знатне сумње, али које је доста дуго и свакако искрено покушавао да потисне. После завршетка свих ратних операција, после Куманова и Брегалнице, Цера, Колубаре, Албаније,

Кајмакчалана и Солунског фронта, нестали су спољни услови за прејакe патриотске емоције и његова епска мистика је утихнула. Он је на стварност поново почео да гледа не као практични политичар, јер то никада није био, већ као политички ум јасних либералних схватања и изразито идеалистичких мерила. Када је године 1929. прослављана двадесетпетогодишњица Змајеве смрти, Дучић је написао и ове редове: „Из принципа, споменици нашим великанима треба да се подижу баш данас када нам је потребно на бази великих духовних и моралних традиција изграђивати народну идеологију, менталитет друштва и дух заједнице државне, три неумитна услова за будући живот! Јер се не треба варати: није највећа заслуга умрети за отаџбину; највећа заслуга, то је живети за отаџбину, значи радити.” Да би при том одмах наставио: „Требаће нам и у будуће војничке врлине какве смо увек имали; али ако хоћемо да живимо у организованом европском свету, онда нам требају и грађанске врлине какве нисмо до сада никада имали...” А те грађанске врлине могу настати и ојачати само развијањем савременог грађанског друштва. Дучићу је сасвим јасно да традиција, њено чување, није и не сме да буде циљ једног друштва; њу, односно њене „заблуде и истине”, свака генерација мора изнова да редефинише и реорганизује за своје потребе, како би од ње створила благотворни извор енергије за кретање унапред. Видећи Југославију искључиво као национално и пре свега државно јединствену творевину, Дучић је очевидно слутио тежину потребе да се копа што дубље како би се испод већ успостављених традиција пронашли заједнички именитељи. Он никакву другу, сложенију, разнороднију могућност заједнице не види или не прихвата. „Држава која хоће да постоји”, вели он мало даље, „мора пре свега постати друштво. А друштво, то је људска гомила повезана културним везама, заједничким менталитетом, сличним наравима, истоветним укусом.”³³ Разуме се да је и њему самом било јасно да

---

³³МС, За вечни спомен Змају, „Српски књижевни гласник”, 1. октобар 1929, стр. 420-421.

тако нешто не постоји у новонасталој заједници, али је у то време веровао да се то може изградити и да се томе мора тежити. Његова концепција је дакле била изразито унитаристичка. Међутим, јединство, висок степен изједначености у друштвеном, а поготову националном смислу може бити само ствар даље будућности, док као државни императив, као начело конвергенције интереса и акције, оно би морало бити остварено одмах. Држава је оквир у коме се врши процес прожимања и стапања, али она сама није процес већ реална чињеница.

А да баш ту ствари нису добро стајале и да се због тога онда доводило у питање и све остало, Дучићу је брзо било јасно. У прилогу писаном поводом предстојеће десетогодишњице погибије двојице браће Рибникар, објављеном још у божићњем броју „Политике”, дакле пет година после уједињења, он о овим питањима расправља са отвореном огорченошћу. Жали за временима пред рат када су између Београда и Загреба текле струје позитивних мисли и када су ова два Словенца, као Југословени, дошли у Београд да постану српске патриоте и да погину као српски официри. Из свега што каже, види се да Дучић, као и многи његови савременици, изузетно упрошћава проблеме. За њега Југославија није производ деловања разнородних, па и међусобно противречних сила, тежњи, циљева, истовремено тријумф и компромис, остварени сан и прихваћена неизбежност. За њега постоји само једна и јединствена Југославија, све остало је анти-Југославија, ствар накнадних смутњи опасних демагога и бедних политиканата. За стварање Југославије, по његовом мишљењу, битно је само оно што је коначно историјски, војнички и политички победило, јер се у њему сабрало и пречистило све претходно: „Ова Југославија се родила у кациги Србије”, вели он одлучно у том чланку. „Демагози покушавају међутим да јој докажу једно срамно порекло: порекло детета без родитеља, судбину лепог девојчета којем се не зна отац. А она је дело епопеје, продукт генија једне расе, искупљење једног гигантског напора којем нема ничег равног

под сунцем. Само с таквим пореклом ова Југославија изгледа производ поштења и заслуга витештва, један факат који се намеће за дивљење и за страх."³⁴ Намеће се закључак да је Дучићево југословенство било двосмислено: он је искрено желео да српство не избрише у њему, али да га у њега утопи, док је југословенство у суштини поимао као проширено српство. И ту је свакако модел словенства био пресудан.

Одбрана и одбацивање нејединствено изгласаног Видовданског устава, политичке и политикантске комбинације, зађевице и расколи, федералистички и отворено сепаратистички програми и меморандуми, све је то брзо угасило првобитни занос и веру, свечарско расположење и постепено присталице југословенства испунило дубоким разочарањем, па онда огорчењем и најзад стрепњом. Писац, естетa великога господства, национални посленик знатног угледа с којим се Дучић највећма поистовећивао био је конте Иво Војновић. За једног Требињца окренутог Дубровнику овај најславнији живи Дубровчанин представљао је човека из у основи истог духовног круга. Он је неоспорно последњи у низу оних који су медитеранску, латинску и италијанску културу свога града мирили са величинама српске традиције. Трагична инспирација у његовом делу ишла је из два корена јединственог националног стабла: из косовске погибије и бола мајке Југовића и из пропасти Дубровачке републике и њене старе славе. Из та два корена израшло је и његово српство и његово југословенство. Као и његов брат Лујо, везан за Србију и за династију Карађорђевић, он се са националним и патриотским усхићењем везао и за Југославију као за коначно остварење дуго спречаване синтезе. Међутим, још више него у Дучићевом случају, сваки идеализам у политици суочен са стварношћу постаје чинилац неизбежног губљења илузија, нарочито ако је та стварност препуна збрканих идеја, сукоба, суревњивости и противречних тенденција.

---

³⁴ЈСАСПП, Два Рибникара, Напомене, стр. 634.

Војновић је умро у позно лето 1929. године, збуњен и разочаран, али не губећи првобитну веру. „Војновић је, на жалост, замукнуо онда када су проговорили многи најгори међу нама”, вели Дучић у некрологу, да би одмах додао да је у мраку који се спустио остао Војновићев пример да светли: „И он, иако сурван болешћу, био је живи протест против делења једне крви и једне историје. И био је претња онима који су бездушно и срачунато тровали све кладенце из којих пије снагу наша младеж; и који су бркали једну пролазну и конфузну периоду са једном постојаном историјом која има свој пут и и своју неумитну логику.” Упркос, дакле, незадовољству приликама, које изазивају само „тугу и бунт”, и Војновић, и Дучић с њим, верују у будућност југословенске заједнице. Тако Дучић наводи песникове речи да је: „Наша народна судбина решена и да ће нашу границу бранити хероји који су је и стварали. И да наши племенски сукоби нису ништа друго него последњи трзаји из ропства и жалосна немоћ да погледају у сунце очи нашег народа толико измученог тмином и тамницом.”³⁵ Ма колико биле ружне и мучне, размирице су дакле племенске, унутрашње, родбинске, а не међунационалне. Попут Војновића, и Дучић те 1929. године још увек остаје привржен идеји југословенства и вери у нову државу. Тек касније у Америци, после 1941, Дучић ће у огледу о Иви Војновићу дописати и ове редове: „Кад је држава, створена 1918. године, већ постала иронијом свих својих тобожњих идеала, и пала у руке политичара компромислија, живот овог песника Југовића мајке није даље био подношљив.”³⁶

Међутим, 1929. године перспектива је била сасвим друкчија. На самом њеном почетку, 6. јануара, краљ Александар је извршио државни удар. Нико од присталица Југославије није у том чину видео остварење неке тежње ка личној власти, већ очајнички и одлучни покушај да се Југославија извуче из криза у које је запала

---

³⁵МС, Кнез Иво Војновић, Некролог, „Политика”, 31. август 1929, стр. 124-125.

³⁶Нав. дело, Иво Војновић, Напомене, стр. 473.

и да се спасе. У то доба Дучић је неоспорно још увек био један од тих Југословена. Када је у јесен те исте године званични назив државе Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца замењен речју Југославија, Дучић у листу „Политика” од 30. октобра објављује програмски текст управо под насловом „Реч Југославија”. Реч Југославија, коју он са одушевљењем поздравља, треба да постане појам у коме треба да ишчезну све племенске разлике између Срба, Хрвата и Словенаца. Та реч најзад, у етничком и државном смислу, означава и озакоњује појам уједињења. Дучић је уверен да су тако једним снажним и одлучним потезом решени сви проблеми читаве претходне деценије лугања и кризе: „Није решен само један проблем материјалног живота него је и завршена једна духовна периода, изграђена на заблудама, на замршеним традицијама, на неповерењу или личним сујетама, стварима које су нас доводиле до очајања и до сумње у себе...” Тиме што су једним свеобухватним замењена три одвојена појма, као и многи свакако паметни и добронамерни људи тог доба, Дучић по свој прилици искрено, али политички наивно, верује да је језичко решење јединства израз суштинског решења које би сада морало да наступи. А то суштинско решење, како га он крајње амбициозно види, било би у следећем: „Једна крв и једна земља! Један народ и једно име! Једна судбина и једна формула за живот! Једна отаџбина и један патриотизам! Једна будућност и једна дужност! Један језик и једна национална култура! Једна традиција и једна историја! Или у краткој и сјајној дефиницији: једна историја и једна држава!”³⁷

Дучићеве некадашње опрезности и залагања за поступност у приближавању више нема. Упркос јасно уоченог рђавог искуства, стеченог у првој деценији заједничког живота, старе границе, додуше никада потпуно затворене, и старе разлике које су делиле два племена, два народа, две вере и две културе, исто тако никада до краја, као да су одједном нестале, или као да је одједном

---

³⁷ЈСАСП, Реч Југославија, Напомене, стр. 635.

пронађен прави пут да нестану. А тај пут, једини у који је он од почетка веровао, једини који, по њему, није водио у беспуће, назначен је и прокрчен старим словенством: „Ми нисмо *браћа* него *исто биће*; ми не говоримо ни српски ни хрватски него *нашки* како су то увек називали свој језик умни Дубровчани. Оно *словенско* у Далмацији, свагда толико национално инспирисано, то је било ово наше данашње *југословенско*. Ако млада реч Југославија нема чар старинске речи, она већ сада има лепоту узвишеног израза о љубави, и већ сад има свој тријумф над заблудама. Та реч је постала религиозном већ самим тим фактом.”³⁸

Као и у историји, Дучић се и у политици очигледно најбоље осећа када о њој може да размишља у идеалним категоријама, када у савременим идејама може да открије религијске и митске корене. То су они тренуци када у њему као историчару и политичару преовлада метафизички песник.

---

³⁸Нав. дело, стр. 636-637.

ПОЧЕЦИ РАСПАДА ДРЖАВЕ

Проглашење личне владавине које је краљ Александар извршио 6. јануара 1929. године, оно што се у историографији обично зове његовом диктатуром, Дуцић никако не види као остварење жеље за што мање ограниченом политичком моћи, већ као опредељивање за нужно зло, нужно зато што је ваљало спасавати саму идеју јединствене нације и заједничке државе, циљева за чије остварење је плаћена одвећ висока цена. Иначе, он нема илузија о демократичности политичког живота у Србији од обнове њене државе у деветнаестом веку па све до савремених прилика: „У нашој српској држави, од почетка њеног новог живота, био је безмало увек на челу по један човек склон апсолутизму”³⁹, рећи ће он у неким каснијим размишљањима. Реч је, на овај или онај начин, о свим Обреновићима, и о неколиким политичарима од Вучића Перишића до Ђенерала Пере Живковића, управо из тих шестојануарских дана. У српској држави институција строго правног поретка никада није била чврсто утемељена, осим, то и Дуцић мисли, у кратком и у том погледу срећном раздобљу владавине краља Петра од 1903. до 1918. У извесној мери то ће трајати још неко време и у новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно, како каже у свом сећању на личност Николе Пашића: „До смрти Пашићеве кад почиње сумрак једне велике периоде, у нашој држави је било понегде и безакоња, али се бар

---

³⁹Нав. дело, () родољубљу, додагак у Напоменама, стр. 633.

није владало увек без закона.”⁴⁰ У ствари, по Дучићевом мишљењу, апсолутисти, од којих ниједан не одговара његовим либералним схватањима, у највећој мери су одговорни за кризне тренутке који се у новијој српској историји понављају сваких десет година „са астрономском тачношћу: 1828, 1838, 1848, 1858, 1878, 1888, 1898, 1908, 1918, 1928, 1938.”⁴¹ У овој хронолошкој игри има очевидно понеко, па и више зрна истине. Но, битно је при том да за кризне 1908, 1918, и 1928, када је убијен Радић, он не чини одговорним ни краља Петра ни краља Александра, јер их не сматра апсолутистима. Зато у есеју „О родољубљу” и каже: „Краљ Александар није, колико ни његов отац Краљ Петар, никад сањао да буде диктатором, чак ни најбољим, а камо ли најгорим, нити је желео да обара уставе на које се био заклео народу, а, међутим, доведен је за мало времена до тога да туђе погрешке плати својом смрћу.”⁴² Ова оцена је изречена накнадно, на основу увида у једно завршено раздобље, и у њој сигурно нема династијске привржености високог чиновника, већ дубоког уверења у добре намере краљеве, које су се несрећно завршиле. Краткотрајно смиривање и успон државе, утисак о најзад оствареној кохезији, брзо су почели да се распршују.

Године 1931. Дучић је постављен за југословенског посланика у Будимпешти, где ће остати непуне две сезоне. Међутим, овај боравак у једној од две престонице бивше Аустроугарске, двојне монархије био је довољан да политичку реалност Југославије веома луцидно сагледа и из једног љубазно непријатељског угла. У вршење дипломатске дужности он је уносио све своје знање, културу, идеје, сав свој дар, али се, по природи посла, клонио великих идеалистичких уопштавања. У политичкој клими Мађарске тих

---

⁴⁰ Нав. дело, Личност Николе Пашића, стр. 192.

⁴¹ Нав. дело, О родољубљу, в. у Напоменама, стр. 633.

⁴² Стр. 633.

година мешале су се носталгија за недавно изгубљеном славом и моћи и осећање фрустрације са реваншистичким плановима за обнову монархије или бар за улажење у неку јачу сродну коалицију.

Дучић је 13. јула 1932. године послао из Будимпеште тадашњем министру иностраних дела Богољубу Јевтићу једно изузетно дуго писмо које мало личи на уобичајене чиновничке извештаје; пре би се могло рећи да је реч о једној политичко-историјској расправи, заснованој на обиљу прикупљених чињеница, на њиховој анализи и на личном размишљању и предлозима за акцију.⁴³ Текст је подељен у два дела: 1. „Мађарски песимизам о Југославији” и 2. „Бесправност Србије као некултурне земље. У првом делу Дучић најпре констатује да је у мађарски политички живот почело да се враћа самопоуздање: првобитни велики потрес од слома претходног система био је преживљен, изгледало је да се врхунац економске кризе двадесетих година ближи крају, савезнички одбрамбени обруч успостављен углавном против могућног васкрса бивше Аустрије и бивше Угарске почео је да открива своје пукотине. Мађарску су, не само Италија и Немачка, него чак и Велика Британија и Француска почињале да узимају у своје политичке, економске и војне комбинације. Уз то, посебно у Великој Британији су се још од времена акције лорда Харолда Ротермира у његовом листу „Дејли Мејл” 1927. године све чешће чули гласови жаљења због распада Аустроугарске монархије, што је имало за последицу нестанак значајног чиниоца равнотеже у читавој Средњој Европи. Међутим, највећи простор у првом делу посвећен је мађарском гледању на српско-хрватске односе. Те 1932. године, и после доношења октроисаног Устава из 1931, у коме је краљ Александар покушао да бановинском регионализацијом државне управе среди прилике, режим је улазио у све већу кризу. Шириле су се вести о превратничкој делатности, о хватању завереничких група, о хапшењу истакнутих политичара, о побу-

---

⁴³ Дипломатски списи, Извештај из Будимпеште 1932, стр. 123-130.

нама, о штрајковима. Поред злурадих коментара у италијанској, аустријској, енглеској штампи, и у неколиким француским листовима, од комунистичког „Иманитеа”, преко дневника блиског влади „Тана”, све до крајње десничарског „Аксион франсез”, тог пролећа појавили су се текстови у којима се изричито предвиђао скори крај југословенске заједнице.

У том смислу средишно место заузима анализа изјаве Влатка Мачека коју је дао листу „Тан”. После Радићеве смрти, овај вођ Хрватске сељачке странке, што је значило велике већине хрватског народа, утврдио је Мађаре у уверењу „да је Југославија оваква каква је постала немогућа, да из овог безизлазног стања не може изићи помоћу обичних политичких компромиса међу бившим партијама, јер оне више не постоје, ни са шефовима партија, јер они више ништа не значе”.⁴⁴ На основу његових речи излази „да се не може ићи даље са политиком експеримената; и да се зато тапка у месту без јасног смисла куд се даље иде и докле се сме даље ићи”. Мачек тражи слободне изборе за уставотворну скупштину, да би већ на првом заседању поставио хрватско питање, „као једно не само политичко него етничко питање”. Дучићу је, у ствари, јасно да Мачек поставља „државни проблем, проблем форме државе, и то на основи једног нарочитог државно-правног смисла”, односно проблем опстанка државе као такве. И Мачек то чини у једно доба које је у Европи „ровито”, због „бољшевизирања Европе, економске кризе, пораста ратничког национализма, моралне дезорганизације света”. Према томе, реч је о проблему који би мало која озбиљна држава отрпела и издржала.

Преко мађарских коментара Дучић сасвим јасно разабера у чему је ствар и каже: „Уосталом, Хрвати су за ових тринаест година заједнице са Србима ишли по етапама и увек у једној за њих логичном линијом: хтели су најпре *Југославију* против велике

---

⁴⁴Стр. 123.

Србије, и успели су; затим федерацију против централизма, и били на путу да успеју; и сад, најзад, иду даље и траже дуализам, значи монархију у форми некадашње Аустро-Угарске која се састојала од две равноправне државе везане савезом своје врсте.” Очевидно је да Мачекова политичка филозофија ни у чему није изведена из појма југословенства и прилагођена стварању нове државе, него представља настављање политичких схватања и политичких метода претходне епохе. У том смислу јасан је напор да се искуство са дуализмом Аустроугарске монархије, засновано на пакту из 1867, пренесе на југословенску монархију. А то, закључује Дучић, „значи две земље, два народа, две државе у држави, две судбине”. То, по мађарском мишљењу, Срби нити разумеју, нити прихватају, нити могу да разумеју и да прихвате. Али, наводи он речи једног мађарског политичара: „Или не разумевали, или се правили да не разумеју, обоје подједнако води у исти конфликт и исти пораз за југословенску идеју...” Уосталом, живећи већ тринаест година поред „енергичних и бруталних Срба”, како каже тај политичар, Хрвати су се ослободили и оно мало југословенства којим се бавила неколицина књишких присталица, који су већма били инспирисани против Хабсбуршке монархије него што су истину били за неку Југославију, то јест за „акцију за српску монархију и сливање са Србима”. И даље, Хрвати су у предности, јер су организованији и хомогенији од разједињених и збуњених Срба, „огрезлих у њихове размирице”. Хрватски пут за остварење сопствене државе неће ићи преко рата, већ преко „повремених бунтова и саботаже државе”. Српско ослањање на хрватски евентуални страх од агресивног италијанског ревизионизма потпуно је неосновано, јер је прошло време ревизија граница, поготову ако се у њима буде нашла „културна и католичка Хрватска, која као таква има кредита и постиже симпатије културног и католичког света.”⁴⁵ Једном речи, Мађарска је спремна да овако дефинисане

---

⁴⁵Стр. 124-125.

хрватске сепаратистичке тежње подржи и у томе није усамљена. Мађаре за Хрвате везује осам стотина година заједничког битисања, и то, како им се сада чини, сложног битисања. Мачеку, коме је у будућности стало до ове подршке, не пада на памет да претура по прошлости и да у њој било шта доводи у питање.

Дучић се овде упушта у полемику, додуше аргументовану, са замишљеним мађарским сабеседником, убеђујући заправо себе да оно што јесте не би требало да буде. Наиме, сећајући се историјских ситуација у којима је очевидан антагонизам интереса између Мађара и Хрвата, од интервенције бана Јелачића у Мађарској буну па до новијих времена, он закључује да би и једни и други морали да схвате да су препреке за њихово зближавање готово непремостиве. Он, међутим, као и многи други српски политичари и пре и после тога, не увиђа да су у гипком прилагођавању измењеним политичким приликама и Мађари и Хрвати, попут толиких других народа, способни да врло лако забораве оно што би могло да им смета, као и да се тврдоглаво сећају онога што верују да би могло да им користи. Они су своје нове односе зближавања и подршке сада дефинисали у измењеном историјском и политичком контексту, у коме су, за разлику од прошлости, на површину избили блиски заједнички интереси. У темпоралној структури прагматично схваћеног појма политике, нема много ни историје ни морала, поготову када сметају целисходној перцепцији садашњости, која је, уз пројекцију у непосредну будућност, једино одлучујуће време. Али је Дучић као политичар, ма колико луцидан, ка дневној политици ишао из историје, филозофије, права, чак поезије, а не обрнуто. Па ипак, ако није од исте врсте политичара, он разуме да постоје и друкчији и да се о томе мора коначно повести рачун.

Излажући и даље мађарска гледишта, Дучић, између осталог, констатује да су Срби у Југославији у повлашћеном, господарећем положају, али су зато поцепани и без свести о јединству националног интереса, док су сви остали потлачени и сви редом

против Срба, али су зато у прилици да јасно дефинишу своје националне циљеве и да се око њих окупе. И даље таква Југославија није ни „правна ни војничка него полицијска држава“, дакле, створена да сама себе у очима културног света дискредитује. И ту почиње други део који би се у најкраћим потезима могао свести на стару, у читавој аустроугарској Средњој Европи прихваћену тезу о подели на културни, углавном католички, и у овом случају хрватски, Запад, и на некултурни, углавном православни, и у овом случају, српски Исток. Осећање културне и верске припадности јаче је и од расне, јер, како веле Мађари, они су се у прошлости као културан, хришћански и католички народ борили против Турака који су им расно ближи од било ког европског народа. Рачунајући на своје заслуге и на своје савезнике, Срби ту чињеницу уопште не узимају у обзир, иако њихови савезници већ почињу да сумњају у способност Срба да уреде и очувају оно што су после заједничке победе створили. Дучић заправо преко мађарских анализа указује на то да је време постверсајске кохезије већ почело да истиче, јер су се и у енглеским и француским изворима појављивали написи пуни неверице у Југославију, коју су понеки сматрали и „аномалијом и апсурдом“.

Те 1932. године, упркос несумњивим и веома озбиљним тешкоћама, Дучић са своје стране нимало није уверен да је Југославија аномалија и апсурд. За Мађаре он каже: „Они не виде да је Југославија данас морално јача него икада пре, и богатија, и војнички спремнија, и да изјаве г. Мачека, и поред све своје важности, мање значе него што странцима изгледа.“ А онда, мало даље, загледан у стварност онакву каквом је он види и жели да је види, мађарско гледиште проглашава за чисту илузију: „Мађари су Левантинци, и имају азијско веровање у чудеса, чак и у мађије, а нарочито у речи.“⁴⁶ То, рекло би се наивно самопоуздање он темељи на сазнању да смисао југословенске идеје и снагу која из ње

---

⁴⁶Стр. 127.

изви́ре Југословени нису довољно убедљиво артикулисали како би и странцима једном за свагда било јасно да у тој идеји лежи будућност. Први аргумент који треба потегнути, и то што гласније, ослања се на тврдњу да је југословенска заједница кохерентнија и од немачке, и од италијанске у часу њихових настајања: „Наше недаће су данас мање него што су биле после уједињења и Немачке и Италије”, вели он, „и наш је народ и данас, и поред политичких трзавица, морално израђенија група него што су групе у тим земљама.”⁴⁷ А што се саме Мађарске тиче, њена расна и класна хетерогеност је, по Дучићевом уверењу, више него упадљива. Расно, она је неразлучиво измешана са Немцима, Румунима, Јеврејима и Словенима свих племена, тако да се о првобитном мађарском бићу више не може ни говорити. Класно, аристократија је дубоко подељена на стару, везану за националну традицију старих краљева, и на нову, верну само Хабзбурзима; док би се буржоазија састојала од богатих покрштених Јевреја „и на убогу мађарску буржоазију која ништа не значи”. „Према томе,” закључује он, „није тешко говорити о југословенској идеји као здравом историјском феномену нарочито народима који уопште немају колективног духа, и којима недостаје јединство ни морално ни класно ни историјско, ни расно.”⁴⁸ Дучић је чврсто уверен да су то елементи за једну југословенску идеологију која још није у довољно јасној форми изграђена, идеологију која би онда била штит против свих њених унутрашњих и спољних непријатеља.

У овом Дучићевом извештају се очевидно преплићу проницљива запажања са идеалистичким расним убеђењима и предубеђењима. Он пре свега овде не узима у обзир појам националног, јер га поистовећује са расним, те му тако мађарски случај изгледа до те мере разнородан да је готово неспојив. Он, дакле, не узима у разматрање могућност постојања мађарске нације, једне и

---

⁴⁷Стр. 128.

⁴⁸Стр. 128.

јединствене, у коју се утапају све расне, класне, па и верске разлике, и која је настала на темељу дуготрајне историчности заједничке државе. У случају Срба и Хрвата, међутим, (Словенци се и не помињу, они се ваљда подразумевају), за стварање југословенске нације довољан и пресудан темељ је, по Дучићевом мишљењу, управо расно, племенско јединство, исказано на првом месту истим језиком. Стога он критикује Мачека који „прави једну опасну колико и наивну теорију, о том да Срби и Хрвати нису један народ, пошто језик не прави нацију него је праве заједничка вера и заједничка култура, што, мисли он, овде није случај”.⁴⁹ Разлаз је неминован: Дучић упорно полази од свог словенства, од „нашког” језика и од епа, то јест легенди и историје изражених на том заједничком језику, а Мачек од поделе на католички и православни, на средњоевропски западни и на балкански, источни свет. А како су се на тим поделама заснивале Мачекове, односно хрватске екстремне националне и државне претензије, у свести се морала непрекидно одржавати идеја о њиховој непремостивости, и тврдња да су границе између ових светова оштро повучене, без икаквих зона интерференције. Дучић је оштроумно још тада учео идеолошку везу између Мачекових назора, заправо тог хрватског национализма и нацизма Хитлеровог, за кога каже „да је, бар за сад, опасност за цео свет а не само за Немачку”. Дучићев југословенски национализам, иако позно рођен и везан за настанак и развој нове државе, сав је у романтичарским идејама претходног века, док је Мачеков хрватски национализам, иако је он сам био демократских политичких уверења, сасвим близак савременим тоталитарним покретима. Био је то, у ствари, сукоб идеализма који још није био поколебан свешћу о својој погрешној перцепцији реалности, и реализма који се надахњивао оним што је у Европи агресивно и цинично тек наступало.

---

⁴⁹Стр. 128.

Одбацујући као научно апсурдну и политички крајње штетну тезу Мачекове странке да Срби и Хрвати нису један народ и да се не могу поистоветити у појму југословенске нације, Дучић наставља да развија мисао да верске и културне разлике, пошто другде где су биле веће нису представљале препреку националном уједињењу, свакако то неће бити ни у случају Југославије: „Баварци и Пруси”, указује он, „нису исте вере али су исти народ, а Тосканци и Калабрези нису исте културе али су исти народ, а има безброј народа који нису ни исте културе ни исте вере па су ипак један народ.” „На овакве изјаве”, додаје он, „мора неко да одговори научно, пошто су оне опасне за науку више него за политику; и лакше се сузбијају аргументима науке и кроз перо људи од признатог ауторитета него средствима политичке полемике и власти.” Рекло би се, у том раздобљу још увек очајнички везан за идеју интегралног југословенства, он не увиђа да су немачки католици и немачки протестанти увек били Германи и Немци, да је њихов сукоб у суштини био унутрашњи спор, и да је њихово помирење, углавном у доба просвећености, претходило покрету за национално и државно уједињење. Уз то, у потрази за аргументима и примерима који би свету били доступни, он превиђа да су разлике између Тосканаца и Калабреза, ма колико велике, само покрајинске, каквих је у феудално доба било безброј, и да се оне најчешће јављају у оквирима истог етноса; нешто као што су разлике између Личана, Босанаца или Шумадинаца код Срба, Загораца и Славонаца код Хрвата, и најзад Крањаца и Штајераца код Словенаца. Међутим, оно што посебно пада у очи, јесте чињеница да Дучић овде изражава уверење да су научне истине јаче од политичких, односно да су политичке истине подложне научној провери. Њему би у некој другој прилици свакако било јасно да су у политици ваљане само оне истине, полуистине, заблуде или лажи које су целисходне у политичкој борби и које покрећу масе у акцију. На тај начин, хрватски национализам, партикуларизам и сепаратизам, макар научно били и незасновани, представљали су постулат једне политике око које се

мобилисала све бројнија већина и постали су реална чињеница. Дучић, вероватно уочава реалност те чињенице, али се уљуљукује надом да се она може превазићи.

У овом дугом извештају Дучић указује на још једну много већу и много опаснију заблуду која се неометано шири на тлу и са тла бивше Аустро-Угарске. А то је тврдња да су Срби „културно нижи и морално непотпунији”, и да такви хоће да свим другим наметну своју власт. Реч је заправо о два тезама: о великосрпској хегемонији и о српској духовној инфериорности. Он на њих реагује са огорчењем, јер их сматра „срамотом за Србију и несрећом за Југославију”. Стога је уверен да се на њих безусловно мора да реагује јавно, организовано, са мноштвом позитивних и неоспорних аргумената којих има на претек. Дучићу је јасно да ако се одмах енергично не устане против злонамерних, упорно и вешто ширених прича да Југославијом господаре „брутални и некултурни Срби”, то уверење ће се са непријатеља пренети и на пријатеље. За разлику од велике већине, чак и образованих Срба у земљи, који као да су одувек веровали да оно што је за њих истина, мора бити истина и за цео свет, и да се истине саме од себе шире. Живећи готово стално у иностранству, Дучић је добро разумевао и значај добре пропаганде, и опасност од лоше, а поготову никакве. Међутим, изгледа да ни њега ни његове истомишљенике нико није у довољној мери слушао.

Ако се сада Дучићев велики есеј „Српска мистика и Мештровић”, објављен те исте 1932. године, постави у свој историјски и политички контекст, излази да се он у њему посредно обрачунавао и са хрватским некадашњим илирством и тадашњим хрватством. Позвао се на Мештровића, јер је у њему још налазио великог потомка оне велике словенске породице која иде од Гундулића до Иве Војновића и која је митске темеље своје уметничке инспирације и националне свести црпла управо из српске мистике косовског циклуса. Али иако се изричито дистанцирао од хрватских националиста и франковаца, Мештровић је у свом одговору

показао да се у измењеним приликама и сам изменио, као и да, за разлику од Дучићевог, у његовом југословенству има много мање српства, а много више хрватства. Дучић ће још неко време, мада мање бучно, по навици, а можда и по дужности, на свој начин бити присталица интегралног југословенства, а онда ће заћутати. Семе сумње, присутно од самог почетка, нагло је проклијало по свој прилици у годинама пре погибије краља Александра. Пред кризом и њеним ширењем није затварао очи и часно је указивао на њу, трудећи се да допринесе њеном сузбијању. А онда, почео је немо да слути слом. Међутим, карактеристично је да су се хрватски политичари, уз велику подршку и сељака и образованих људи, свесно и организовано, пред очима свих, припремали за тај слом. Сматрајући своје битисање у Југославији као етапу у свом националном и државном постојању, етапу која, према околностима, може да потраје, али не може да буде коначна, они су систематски радили на дефинисању своје националне посебности и на утврђивању будуће државне територије. За таква настојања уживали су непосредну подршку и од тоталитарне деснице, и од тоталитарне левице. Ни Дучић, који је био један од оних који су увиђали многе видове ове опасности, ни други политичари, који нису увиђали ништа, нису схватили да из тих чињеница ваља извући далекосежне закључке. Заслепљени својом привидном моћи, и уверени да Југославију, упркос свим тешкоћама, више нико не може да сруши, највећи број српских политичара сматрао је да српско питање и не постоји, односно да је оно стварањем Југославије решено и скинуто с дневног реда. А када је српско питање, збркано и без јасно изграђеног програма, коначно постављено оснивањем Српског културног клуба 1939. године, хрватско питање било је већ у највећој могућој мери решено. Тихо и без много конфликта, било је решено и словеначко питање. Уочи почетка Другог светског рата, Хрватска је била спремна и да настави да постоји у оквирима Југославије, ако мора, и да из ње изађе, ако може. Остало је, наравно, питање Босне и Херцеговине, али то је зависило од будућег односа снага.

Србија, конфузно разапета између своје немоћи да се уобличи и кобне везаности за Југославију, коју је сматрала да мора да брани, иако су се у њој расплињавале све више њене снаге, била је у ствари најрастуренија и најугроженија. Али она као да тога није била свесна и била је спремна да пркоси свему и сваком. Пред сам крај Дуцић је изгледа осетио да брод тоне, али више није имао шта да предложи. У једном тексту, „Са Драгишом у Анадолији”, писаном накнадно у Америци, где је и објављен у издању из 1951. године, он само са огорчењем закључује да су „Југославију под једним народним именом измислили најгори људи и најнедостојнији политичари”⁵⁰. Исто тако на крају каријере, у есеју „О родољубљу”, у мирнијем тону, али са дубоком резигнацијом он пише: „Често су нашој земљом управљали политички спекуланти и бирократи. За четрдесет година колико сам учествовао у животу своје земље, редак је био министар који се раније био одликовао као научник, као беседник, као писац, као утемељач неке институције и зачетник једне идеје.”⁵¹ То, наравно, важи за све. Међутим, он нерадо признаје, али му је јасно да су хрватски и словеначки политичари, макар и цинично и по цену рушења заједничке државе и идеала на којима је била основана, умели бар да корисно артикулишу и бране интересе својих нација.

---

⁵⁰ЈСАСГП, Напомене, стр. 635.

⁵¹Нав. дело, О родољубљу, стр. 117.

ПЕТИ ДЕО

Године слома

THE
STATE OF
NEW YORK
IN SENATE,
January 15, 1914.

REPORT
OF THE
COMMISSIONERS OF THE LAND OFFICE,
IN ANSWER TO A RESOLUTION PASSED BY THE SENATE,
MAY 12, 1913.

ALBANY:
J. B. LIPPINCOTT COMPANY,
1914.

АПРИЛСКИ РАТ И РАСПАД ДРЖАВЕ

Избијање Априлског рата Дучића је затекло на дужности у Мадриду. Убрзо је било јасно да Франкова Шпанија прихвата распад Краљевине Југославије и да признаје новонасталу ситуацију. Он је зато предложио Југословенској влади у избеглиштву да спасе углед земље и да га повуче. Стављен на располагање, он се тако преко Лисабона, у јулу 1941. године нашао у Сједињеним Америчким Државама, у граду Гери на Мичигенском језеру, код још раније исељеног рођака, имућног индустријалца Михаила Дучића. Ту је углавном живео све до смрти, 7. априла 1943. године. Одмах је, разуме се, дошао у додир са колонијом америчких Срба, посебно са оним из Питсбурга, са члановима Српског народног савеза и са уредницима „Американског Србобрана”, листа који је основан још 1906. године и који је деценијама неговао српска патриотска осећања и одржавао духовну везу са старом домовином. Дучић, који је одавно уживао огромно поштовање својих сународника, био је примљен у ову средину са великим одушевљењем. У том смислу у „Американском Србобрану” био је 20. августа објављен и један поздравни текст. Он је са своје стране почео са њима ускоро да сарађује и чинио је то све до смрти.

Вести о непојмљивом прогону и покољу Срба у тек образованој Независној држави Хрватској, посебно у Босни и Херцеговини, допрле су до Америке почетком октобра 1941. године.

„Американски Србобран” о томе објављује чланак у броју од 19. октобра. Сведочанства о масовном покољу, управо покољу а не погибији, стигла су преко преживелих очевидаца захваљујући Српској православној цркви, али и неколицини америчких новинара. Вести су, дакле, ма колико невероватне, биле поуздане. Непосредан је само био и остао тачан број жртава; тада се помињала бројка од триста шездесет хиљада.

Дучић је и сам страсно прешао читав пут развоја југословенске идеје, од њеног успона и усиљеног одушевљења, преко сумњи све до њеног слома. Стога је њему одмах било јасно да је тај слом имао сувише трагичне размере да би се могао схватити као криза у односима, као различито, али ипак заједничко, и српско и хрватско страдање од лудила једне ултранационалистичке и терористичке струје у хрватском народу. Било му је јасно да је слом коначан, да је разлаз неминован и да се према тој чињеници ваља што пре одредити. Припадници многобројне колоније америчких Хрвата, од којих су неки били изненађени и збуњени, најрадије су се повлачили у неверицу, у ћутање, или, ако су говорили, порицали су или максимално умањивали почињене злочине, строго их ограничавајући на скупину неодговорних усташа. У српској колонији издвајала су се углавном три става: спремност на прећуткивање, на затварање очију, затим јасне, али опрезне осуде уз стално истицање разлике између усташа и велике већине Хрвата, и најзад отворен говор и радикално преиспитивање свега. Дучић се одлучио за овај последњи став. Посета хрватског бана Шубашића Америци и његова изразита неспремност да о покољу говори, затим, слично држање личког Србина и Теслиног сестрића Савице Косановића, као и понашање многих других, само су га учврстили у уверењу да је отворен говор питање части и дужности. За њега то није била епизода, макар и трагично схваћена, већ катастрофалан расплет.

ПЕСНИЧКИ ИЗРАЗ ДУЧИЋЕВОГ БОЛА

Само неколико дана после примљених вести, у једном дану, у једном даху, 20. октобра, Дучић је написао песму „Врбас”, која ће у српској погребно родољубивој поезији остати један од песнички најзгуснутијих израза бола, очајања, јаука, гнева и гнушања. Воде, море и реке, у Дучићевој имагинацији често су метафоре за чистоту и очишћење, вечно протицање и трајање у вечности. Оне су тако најдубље везане за две основне теме живота и смрти. Реке су крвоток родног тла, оне су и симбол мајчине утробе у којој се остварује тајна рађања, али и која, када дођу зли часи, као гробница прима своју мртву децу и својом дубином и чистотом их чува од скрнављења лешинара. Зато што трају, зато што се у њима огледају и свет и свемир, реке су и памћење народа који крај њих живи и умире, запис у тлу родне груди:

*“Носи српска реко. крв наших синова,
јер кржаве реке свуд су наше међе;
Мачеви убијца сви су истог кова -
Сад носи унуке куд носаша пређе.*

*Прими крв нејачи у светле ти пене,
Сто пута је за те и пре умирала:
Да је не полочу погане хијене,
Да не метну у њу отрова и кала.”*

Некада славна, ова река је видела победне заставе хероја; сада је сва крвава, а песник вапи за правдом:

*„Носи мора крви да их не покраду,
Носи реко српска, крв невиних жртви:
Радосне победе хероји нам даду.
Али страшну правду извојују мртви.”*

Мислећи и у тим данима на своју родну Херцеговину, он опет у сећање дозива њену реку, бистру и зелену Неретву, и пише песму „На обали Неретве”. Прва слика која се појављује у свести јесте приказ крша, „шкрте груде и суве подине”, крша прекривеног „трњем” преко „стене рапаве”. Ту „нема ни мрава да дође у гладној години”, а ту је и „љута гуја од глади скапала”. Ова је река, опет света, јер носи и крије у себи светиње свог народа, она је вековима слушала клетве и молитве мученика, али и била „зрцало” славних и поносних ратника. Она спира час „зној са чела”, час „крв са мача”, она светом водом вида старе и нове ране и својим шумом прича повест из давнина.

*„А данас сва румена од крви детиње,
Течеш у море песме и мит о царима;
Заједно стрељаху овде људе и светиње,
Траг су брисали овде новим и старима.”*

У халуцинантној визији стварности, Дучића опседа слика крви, која више не тече само реком и својим црвенилом мути њено прозирно зеленило, већ преплављује читав небески свод:

*„Крваве зоре свићу по празним селима,
Крваво изгрева сунце у дивљим хајкама,
А још ти предачких копља има по ждрелима,
О света стара реко славна у бајкама.”*

Међутим, у Дучићевој свести, као што је већ на више места речено, увек се неразлучиво мешају тема мученика и тема хероја, тема великог страдања и тема велике славе. Бол и очишћење. У том смислу се и ова песма завршава строфом:

*„Никад у море горко твој млаз не увире,
Већ као Млечни пут сјаји са сунцима!
Нити под небом страшним кап срца умире
Што даје повест земљи и мит врхунцима.”*

Песма је објављена 1943, у години Дучићеве смрти, али је свакако написана раније.

У овим песмама основни тон чини бол, због онога што се догађа, са имплицитном оптужбом против крвника. Али има и песама у којима се, поред непосредних криваца, помињу и они на којима лежи терет историјске, моралне и политичке одговорности због онога што се збива и што би српском народу, ако се не о-свести, могло и даље да се дешава. У песми „Вечној Србији”, објављеној постхумно опет у „Американском Србобрану”, 27. јуна 1944, он одмах на почетку каже:

*„Чувај се, мој род, својих странпутица,
Јер пут неизвестан увек је пут вражији.
Не бој се јастреба него кукавица,
Не бој се лажова него њине лажи.*

*Бог нека те спасе твојих спасилаца,
На свакоме углу има их по један.
Презри мудрост глупих и глупост мудраца!
Нож твог издајника биће увек жедан.”*

И пошто је још једном у низу строфа варирао на теме древне славе и садашњег испаштања, он при крају песме поново узвикује:

*„Презри љубав подлих и братство убица.
И реч вероломних и част клеветника!
Носи, роде славни, тај мач без корица -
Знамен крстоносца и Божјег војника.”*

Изданом и напуштеном од многих, усамљеном у јаду, он свом роду поручује:

*„И ти, роде српски, знај да никад неће
Нож убице стићи дужину твог мача.“*

Песма На „Царев Аранђеловдан“, која је објављена у истом броју „Американског Србобрана“ од 28. октобра 1941. у коме и песма „Врбас“, дакле, од првих сазнања о догађајима у земљи, показује да је Дучић одмах све схватио не као страшну епизоду у историји Југославије, већ као њен бедан крај. Покољи Срба су само најужаснији део, најтрагичнија последица њеног свеколиког слома. Дучић се још једном враћа својој политичкој дихотомији, по којој у стварању и одвијању историје учествују на једној страни морално увек чисти и узвишени хероји, уз које могу да стану једино велики државници и политички мислиоци широких и далекосежних идеја, каквих у Југославији није било, и на другој страни дневни политичари и политиканти који се, ако нису мотивисани искључиво својим личним интересима и амбицијама, губе у ситним интригама и кратковидим рачуницама. Управо такви, које је он са злим предосећањем опажао од самог почетка 1918, потпуно су преовладали у југословенском политичком животу на свима странама и у свим таборима. Збивања из 1941. срушила су и последње остатке идеала који су две деценије чинили екран између стварности и жеља. Мрак је прекрио и стару немањићку славу из које је и савремено поколење, мислио је он, морало да црпе морално надахнуће. Из песникове визије некадашње царске величине нестали су пркосни понос и патос *Царских сонета*. Нестао је сав сјај злата и драгуља са царских копљаника и штитоноша. И зато, мислећи на царев празник, на Аранђеловдан, песник са најдубљом потиштеношћу држи здравицу:

*„За твоју славу светли Царе
Што и сад владаш у нама,
Који чувамо славе старе
У молитви и на струнама!
Али је црно доба за нас
Откад је ово кољено:*

*Све је на пазар пошло данас,
Све слављено и вољено.*

*За твоју славу светли Царе,
Нека свак пехар попије -
Јер спопале путе старе
Змије и љуте шкорпије..."*

И на крају, у последњој строфи, он каже:

*„Над твојим царством мрак се шири,
Ветрови црни дувају:
Сад нашу савест бране жбири
Лупежи благо чувају.”*

Када помиње жбуре и лупеже, Дучић очигледно не мисли ни само, ни првенствено на мрачну окупаторску силу и на мноштво издајника свих врста који су тада избили на врх да представљају и народ и нов поредак. Нема више поделе на тамну и на светлу страну, тмина је прекрила све, пораз је свуда. Не издвајајући никог, он у претходној строфи пада у радикалан песимизам и каже:

*„Зли жреци данас причест кваре;
Губа је у свим торима...”*

Рекло би се да ове осмерце и деветерце, потпуно лишене некадашње химничне реторике, од јада и очајања Дучић једва изговара. Упркос свим страдањима, ратничку и политичку судбину српског народа у балканским ратовима и у Првом светском рату он је видео као морални успон, док је сада дошао кобни час моралног пада. Песничким средствима он већ тада неопозиво означава ништавило до кога се стигло, односно чињеницу која се прва мора узети у обзир да би се кренуло у неком новом правцу.

У тим американским данима, пред Дучићевим очима поново искрсава вечно трагична судбина његове Босне и Херцеговине. Не само због покоља, него и због свих оних политичких игара и ин-

трига, подела и нагодби, кројења и цепања чија ће она поново бити пасивна жртва. За њега су одувек Босна и Херцеговина неприкосновено српске земље, јер је то простор који је у највећој мери историјски и духовно прожет аутентичним гусларским менталитетом. У утроби те земље пре свега, на линији од Дурмитора до Велебита, од Дрине и Неретве до Уне, Купе и Крке, почива мит, свест и подсвест нације. Међутим, као и у младости, када је у то почео да верује, и када је замерао политици тадашње српске државе, чак и самом Пашићу, што су одвећ равнодушни према судбини Босне, тако је и сада, у позним годинама, и то још више, он гајио дубоко неповерење у спремност српских, србијанских политичара да ће Босну довољно одлучно бранити од свих који су желели власт над њом. Из таквог расположења и таквих размишљања настала је и песма „Босна”, за коју се не зна када је тачно написана, јер је објављена после песникове смрти. Знајући добро шта се са Босном догађало после Берлинског конгреса, аустроугарске окупације, анексије, сарајевског атентата и даље, и слутећи шта ће се у њој још збивати у непосредној будућности, а предосећајући можда и шта ће, на основу неке њене историјске уклетости, бити њена дуготрајна судбина, он са великом горчином пева:

*„И ови те, Светла иду да продаду:
Сви те вођи воде од трга до трга!
Само на пазару твоју цену знаду,
Твоју снагу мере по терету кврга...”*

Оваква судбина је у апсолутном контрасту са свим оним легендарним подвизима и жртвама њених древних хероја, чијих стопа трагови се још виде на њеном измученом тлу:

*„Још везаног воде Старца Вујадина,
Пеција и Голуб сад су прах и сена,
Петра Мркоњића покрила је тмина:
Светла легенда је на трг изнесена.*

*У Романији ће Старина Новаче,
И Пивљанин Бајо у љутом Дробњаку,
Залуд дохватити за зелене маче:
Подли ће се пазар да сврши у мраку!"*

У тим часовима најдубљег разочарања и огорчења против политике и политичара, способних само за „подли пазар“, Дучић се враћа свом поимању српске националне мистике као једином, али изгубљеном извору чистоте:

*„А у твојем су небу све молитве наше,
О вечна предстража и слави и плачу!
Чиста божја капља из заветне чаше,
Светло наше слово писано на мачу!"*

А онда када су из земље, из домаћих и најпоузданијих америчких извора стигле вести, свуда ширене и слављене, да је један југословенски и српски пуковник Драгољуб Михаиловић у брдима Србије окупио око себе официре и војнике који се нису предали непријатељу, и народ који се није мирио са поразом, са помраченом војничком и националном чашћу, Дучић је живнуо. У складу са његовом визијом српске историје, у њему су се пробудиле нада и вера да стари мачеви нису зарђали, да су, ето, поново исукани, и да стари хероји имају потомке. Али о томе ипак није написао ниједан стих.

Ни онда када се то догађало, а поготову педесет година касније, свакако није ни потребно бранити Дучића од бесмислених оптужби из супротног комунистичког тора о некаквој његовој „издајничкој подршци“ и о некаквој националној „издаји“ покрета Драже Михаиловића. Прво, Дучић је за свој став имао најдубљи и вероватно довољан ослонац у песничком и мистичном виду властите националне филозофије, а друго, потврде и охрабрења за њу могао је у изобилу наћи у савезничкој пропаганди у прилог покрета Драгољуба Михаиловића те 1941. и 1942. године. А онда када је и та пропаганда из различитих разлога кренула и у другим

правцима, што Дучића по свој прилици не би поколебало, али би га свакако онерасположило, он је већ био умро.

У ствари, у седам песама писаним између октобра 1941. и пролећа 1943. Дучић се не бави политичком сатиром, коју као песник никада није ни сматрао правом поезијом; у њима има најмање политичких алузија, јер су оне чиста емоција, ужас и бол доведени до пароксизма. То нису родољубиве елгије, каквих има, и какве се пишу по истеку извесног времена; то су, згрчени у стихове великог песника, вапаји изазвани непосредно доживљеним емоционалним потресом; то су тужбалице и молитве које се изговарају на сахрани и при опелу.

У песми „Лички мученици”, која као да је настала у каквој ноћној мори, он исказује опсесивну визију смрти, гомиле лешева, губилишта и пожара:

*„Стрељају их сад на свим пољима,
пored свих пута стоје вешала;
Падају бољи све за бољима,
С тлом српским крв се српска мешала.*

*Кроз ноћ се редом цркве зажаре -
Свeци су с нама злочин поднели;
Свуд по путевима слепи стражаре,
И очи су им други однели.”*

Дучићева стара представа о мученику као једном од два симбола српске историје овде је добила своје најстрашније отелотворење и најтрагичнију потврду. Међутим, он ни овде не одустаје од другог симбола који с првим чини неразлучиво двојство. Испред или иза мученика увек иде херој. Стога последња строфа ове посмртно објављене песме гласи:

*„А осветник је жртву пратио!
За мучеником иду хероји!
Пут невиних је Бог позлатио:
Само се гробље жртви преброји...”*

У последњој песми ове збирке, у „Молитви”, овога пута заиста као да чинодејствује на опелу, он диже поглед ка небу, ка Богу који једини може да види шта се збива и који на невине жртве може да излије своју милост:

*„Помилуј. Свемоћни, невине што гину,
Теби су пружене њине чисте руке:
За Твоју су они пали величину,
На Твој знак принели су све сузе и муке.”*

У те две године Другог светског рата, колико је живео, управо те мисли и та осећања испуњавају дно Дучићеве душе, прекривено мраком очајања. Та стања духа и душе морају се имати у виду и када се читају и његови строго дискурзивни текстови у којима се упуштао у коначна свођења политичких рачуна, у оцене онога што је претходило и у наслућивања онога што се може или што би се морало догодити.

ЈУГОСЛАВИЈА И ЈУГОСЛАВИЗАМ ПОСЛЕ АПРИЛСКОГ СЛОМА

Током марта 1942. године, у „Американском Србобрану” Дучић је објавио у низу наставака један дужи текст који се потом појавио и у облику брошуре под насловом „Југословенска идеологија, истина о југославизму”. Прешавши за готово пола века читав пут од опрезног прихватања сарадње између српских и хрватских писаца, преко одушевљења идеалом југословенства и сумње у његово остваривање, он је коначно после априлског слома и стварања Независне државе Хрватске, са свим оним што је она потом произвела, доспео до крајњег разочарења и огорчености. Лишен било какве сумње у то шта даље треба чинити, са страшћу која му је била својствена, он је био уверен да је дошао час када ваља са видика склонити све покопане идеале, разјаснити све заблуде и рашчистити све рачуне. Речи поднаслова: „ради правилније оријентације” показују да он не износи на јавну расправу своје дилеме, већ да је одлучио да свој радикално негативан став сугерира и другима.

Текст почиње једним уопштеним и доста збрканим расправљањем о славизму као ширем идејном контексту југославизма. Дучић ту не прави довољну разлику између словенофилства, панславизма, аустрославизма и неославизма, већ их делимично меша. Словенофилство, као што је познато, углавном је настало у Русији, као изразито традиционалистички и конзервативан покрет. Оно је за главни циљ поставило чување романтично

идеализоване једноставности, чистоте и јеванђеоске доброте и правичности крајње патријархалне руске општине као бројне, али чврсто везане колективне друштвене заједнице. Циљ је, исто тако, и чување једино јеванђеоских хришћанских истина и врлина које постоје само у изворном православљу, оном које од раног средњег века ништа није збунило ни изменило. Једном речи, циљ је, у негативном смислу, жестока критика и одлучно одбацивање свега оног што је почело са реформама Петра Великог: отварање према свету, према Западној Европи, према идејама просвећености, према појмовима напретка, слободе, правде засноване на законима а не на осећањима, итд. У ствари, све што постоји изван дубина велике руске земље, и дубина велике руске, односно тако схваћене словенске душе, туђе је и опасно, јер је дело сатанино. Европа, то је заправо све Запад, а Запад је католички и протестантски, латински и германски, материјалистички и атеистички, хуманистички а не божански, рационалан а не душеван, укратко, простор апсолутно стран словенству, јер су се у њему остварила сва духовна и душевна изопачења као последица дугог удаљавања од првобитног хришћанства. У извесном смислу, Русоов сан о природном човеку кога је временом покварила цивилизација, у том идеалистичко - романтичарском тренутку деветнаестог века, претворио се овде у уверење да је аутохтони и аутентични Словен најближи тој првобитној чедности, само што извор и услов његове доброте није природа него неискварено православље. Није потребно ни додати да су оваква схватања страна Дуцићу чак и онда када се позива на словенство.

Панславизам се, међутим, ширио већма изван Русије, кад-када и као отворени отпор панрусизму, свесно или несвесно империјалном, који се крио у схватањима многих словенофила. Поготову су Пољаци подједнако притиснути руско-православним Словенима и пруско-протестантским Германима, увек били ватрени католици. Они су се, после једне у низу подела Пољске, одупрли руском империјализму, те зато нису могли да прихвате

руску варијанту словенофилства. Осим код Пољака, односно пољске емиграције, панславизам је имао своје велике присталице међу Чесима и Словацима. То се збивало у раздобљу буђења националне свести и интересовања за прошлост свога тла, за фолклор, за властиту посебност. Слично се, разуме се, догодило и код Јужних Словена. Код Срба је по природи ствари било одјека и једног и другог покрета, с тим што су најбољи духови, као што су Гарашанин, Ђура Даничић, Стојан Новаковић и многи други знали да се отворено одупру реакционарности већине руских словенофила. Аустрославизам још од пре Мађарске буне 1848, а крајем века и неославизам, као изданци панславизма теже да пре свега окупе у једну расну, етничку, културну и најзад политичку заједницу све Словене у Аустроугарској монархији, како би на основу свога броја и значаја изборили за себе већу и важнију улогу у држави коју признају, коју не мисле да руше, али желе да реформишу.

Познат је, још из младости, а поготово из времена анексионе кризе, Дучићев изричито негативан став према словенофилству и панславизму. Нигде их не помиње и извесно је да се никада није озбиљније позабавио идејама Хомјакова, браће Аксаков, Погодина, Попова, или неког другог теоретичара словенофилства. Исто тако нису му никада били блиски ни Хавличек, Палацки, Штур, или Крамарж, кога додуше овлаш помиње у овом напису. Стога би било сасвим погрешно закључити да је он пред крај живота упао у неку врсту словенско-православне мистике, јер да се то догодило, он би морао да се одрекне свих својих дотадашњих схватања живота, уметности, културе, човека, друштва, свог начина мишљења као и многих својих европских и западњачких навика, а то се, наравно, није десило. Уистину, међутим, његова представа о словенству одувек је била ближа источном, православном, него западном католичком и протестантском моделу. То ће рећи, увек су му Руси, а у њиховој позадини и сенци онда и Срби, па и Бугари били већма Словени него Пољаци, Чеси, Словаци,

или Хрвати и Словенци. У првом случају, заједничка раса и заједничка вера, уз заједничку историјску судбину обезбеђују виши степен блискости него у другом у коме је вера туђа и различита. Дучић се ту упетљава, јер се одмах присећа непријатељстава, издаја и ратова између словенских народа и исте и различите вере. Међутим, то није нимало битно, пошто он то не жели ни да утврди ни да оповргне. Не улазећи у појединости, он заправо хоће да извуче на чистину чињеницу да главни панслависти, или тачније аустрослависти нису имали у виду уједињење свих словенских народа и стварање неке имагинарне Славије, већ су на првом месту имали у виду окупљање и институционално организовање Словена у Аустро-Угарској. Дакле, циљ им није био рушење Двојне монархије већ њено претварање у тројну. У том случају Први светски рат је изненадно све изменио. Према томе, мисли Дучић, и онда када су деценијама пре уједињења држали сличне говоре, Срби и Хрвати су својим реторикама покривали сасвим супротне циљеве. Уз то, тврди Дучић, за разлику од Чеха и Словака, Хрвати су се много више везивали верски и црквено за католичку него расно за словенску заједницу. Хрвати су то чинили и чине по сваку цену како би преко мита о „тисућљетној” култури, у који безусловно верују, што јасније истакли чистоту свога западњаштва, своју културну супериорност, своју апсолутну удаљеност и неподударност са било чим источнословенским, православним и византијским. Ако ствари тако стоје, а Дучић је чврсто уверен да стоје, онда се оне једном морају јасно уочити и гласно рећи. На тај начин, у очима Хрвата остварено југословенство је неодвојиво од балканства, а за њих је то синоним свега примитивног.

Полазећи од тезе да после априла 1941. године од југословенства не само ништа није остало, него ништа ни не треба да остане, Дучић овако дефинише главни смисао свог чланка: „Овом чланку је задатак да докаже да он (југославизам) и није био пони-као ни из каквих позитивних основа, него из једног апсолутног не-

споразума; продукт једног нарочитог поремећаја свих здравих начела за живот; једна романтика која је и стављена насупрот реалне политике; и једна фатаморгана која је одвела у катастрофу државу Србију, једино реално у том нездравом сну о немогућем и неприродном.”⁵² И да би утврдио да солидарности између Јужних Словена, узимане као довољне основе за стварање једне заједничке државе, никада није било, он полази од подробне анализе односа у средњем веку када је владао феудални партикуларизам и када је свако гледао да прошири свој посед и своју моћ на рачун другог. Прелазећи на испитивање односа између Јужних Словена, заправо у овом случају пре свега, па и искључиво између Срба и Хрвата у новијој историји, Дучић сматра да се никако не смеју губити из вида напори да се Срби, то ће рећи православци у Аустрији покатоличе, или бар поунијате. Борба против шизматика је нарочито била жестока током осамнаестог века, за владавине Марије Терезије, и била је каткада праћена прогонима и пресељавањима непокорног живља с једног подручја на друго. Ти прогони формално нису имали, нити су тада још увек могли имати етнички, национални карактер, већ су чињени у име владајуће вере и цркве, са много нетрпељивости, често и правог крсташког фанатизма. То је, увиђа Дучић, у свести и подсвести људи морало оставити дубоке трагове, који су у каснијим периодима зближавања и сједињавања занемаривани и забашурирани. Сам Дучић је, говорећи о „закрвављеној браћи”, на то указивао још у тексту из 1899. године. Том приликом је, као што је већ речено, поменуо и „одвратно илирство”.

У овом последњем обрачуна са идеологијом југословенства из 1942. године, он најзад поставља питање: „Шта је то заправо ИЛИРСТВО? И какве везе има оно са нашом народном судбином српском? Је ли то једна идеологија у смислу националне соли-

---

⁵² Сви наводи из овог чланка узети су из књиге: *Верујем у Бога и Српство*, „Перун”, Подгорица, 1993, стр. 9.

дарности Јужних Словена? Књижевни покрет? Или политички? Или обоје?” Његов одговор је сасвим јасан: „Илиризам се зове другим речима и хрватски препород; и сасвим тачно. Али на томе изразу треба и остати. Илирски покрет је чисто хрватска ствар унутрашња и локална, просветна и морална, а политички важна само утолико што је она постала затим и жариштем за све друге националне амбиције Хрвата у једном за њих одиста важном, а можда и великом столећу.”⁵³ Он потом опширно објашњава како је Наполеонова манија да прави нове државе и краљевине, и да у том смислу из давне смрти васкрсне древну Теутину Илирију помогла Хрватима да у периоду романтизма изађу из велике духовне заосталости и запуштености. Али ничег опет не би било да није било српског препорода: два устанка, Вука, народних песама и борбе за народни језик. Дучић, и даље врло опширно, подсећа на то да је Људевит Гај, пореклом Немац, али дружећи се у Грацу и Бечу са Србима и другим Словенима, загрејан за нове идеје, схватио да ће се хрватски народ најбоље проширити и ујединити, и себи присајединити Дубровник, ако Словенцима препусти кајкавштину, ако напусти чакавштину, и за књижевни језик узме штокавштину. Тако би се прихватањем туђих гусала и туђе, односно српске традиције, добило, највише. Јер Дучић све гради на тези да су штокавским наречјем говорили само они Хрвати који још нису били пробуђени као Хрвати и који су искључиво живели у Славонији и Далмацији, на територијама, на којима су се населили Срби и тамо донели свој језик, своју историју, и своје легенде. Дакле, ту нема ни говора о некој суштинској јужнословенској, односно југословенској солидарности.

Ни потоњи Штросмајеров југославизам није у бити био другачији. Међутим, Срби у Србији од свега тога ништа нису разумели, јер они се обично према туђим стварима и туђим политичким идејама, како каже, односе „индолентно”,

---

⁵³Стр. 11-12.

„провинцијално”, „страначки”, или „режимски”. А Срби из Хрватске нису схватили штету која ће настати због тога што ће једна неистина постати темељ једне илузије на којој је изграђена једна држава. Коначно и сам разочаран и огорчен на све и на самог себе, што у тренутку када пише овај текст не признаје, Дучић је дубоко убеђен да је због свих заблуда из којих је рођена Југославија, дошао час када то треба отворено рећи како се више не би настављало путем који је већ довео до провалије, после које више нема пута. Њему је јасно да је југославизам завршио као „једна бирократизирана идеја, коју није бранила ни црква, ни школа, него полиција и закон о заштити државе”.⁵⁴

Да би поткрепио своје тезе Дучић у наставку подвргава подробној анализи личност и политику бискупа Штросмајера, чији су лик вечито необавештени Срби као престону икону држали на иконостасу југословенства. Сматра да никада није требало губити из вида да је Штросмајер, пре него што је по сопственој жељи у 34. години постао ђаковачки бискуп, био капелан бечког двора, ректор Августинеума, богословије посебно драге Хабсбурзима и лично везан за аустријског цара. Човек са таквом биографијом никако није могао постати противник Аустрије, непријатељ династије и у својим политичким циљевима занемаривати интересе Католичке цркве. Иако се у отпору претераној власти Мађара и Немаца, и утицају мађарског и немачког језика често ослањао и на подршку Срба, Штросмајеров југославизам је у основи представљао покрет „хрватски”, „аустријски” и „католички”. Ако се илирство још увек ограничавало на прибирање снага, југословенство Штросмајеровог доба крије већ у себи хрватски експанзионизам и тежњу да се духовно, етнички и политички уједини простор покривен штокавштином у оквирима Аустро-Угарске, укључујући и Војводину и Босну и Херцеговину после окупације 1878. године. Посебну пажњу у анализи Штросмајеровог југославизма у коме

---

⁵⁴Стр. 16.

се, дакле, крио хрватски експанзионистички национализам, Дучић посвећује питањима односа према Босни, која су се почев од средине деветнаестог века наметала, будући да се пропаст турске власти у њој почела назирати. Он о овим питањима расправља на десетак страница свог текста, ослањајући се зналачки на веома обимну литературу и на многобројна документа.

Укратко, позивајући се на Ивана Јукића, Ивана Кукуљевића, Антуна Радића и друге, он најпре установљује да између Хрватске и Босне нису постојале у прошлости никакве дубље везе и да су у Босни појмови Хрватска, Хрват и хрватско све до средине века практично били непознати или сасвим туђи. Међутим, током читавог феудалног доба, од првих рашких, хумских и босанских владара, Војислава, Часлава, Бодина, од Кулинове сестре удате за Немањиног брата Мирослава, од самог Немање, Драгутина и Душана, па све до Твртка и његових синова, појмови Срба и српских земаља укључивани су у владарске титуле, а борбе око Босне водиле су се између Срба, Угара и Византинаца, а не и Хрвата. Ослањајући се на Смичикласов *Дипломатски зборник*, Дучић подсећа да је у средњем веку и један папа, потврђујући нека права Дубровчанима, Босну назвао „српском државом или Босном: *Regnum Servilliae quod Bosna*”. То никоме нису могле бити непознате чињенице, али када је у новије време започела нова борба за освајање Босне, о њима се више није водило рачуна. Штросмајер, а како каже Дучић и његов пријатељ Фрањо Рачки, својим тезама и својим настојањима проширивали су такозвано „хрватско државно право” и на Босну, видећи у томе заједнички државни интерес Беча и верски интерес Рима. Касније старчевићанство и франковштина биће само екстремне форме једне исте тенденције.

Прву препреку коју је за остваривање ових циљева ваљало отклонити представљали су у ствари босански католици, фрањевци, који су столећима били самостални, везани за босанску ћирилицу, босанчицу, и заправо за српску традицију. Зато је

Штросмајер, вели Дучић, најпре повео борбу против босанских фрањеваца, која је трајала читавих четрдесет година. Тиме што је њихово школовање пребачено у посебно сјемениште у Ђакову под непосредну управу и утицај Штросмајера, и тиме што је избор фрањевачког старешине из властите надлежности пренет на Рим, улога фрањеваца у Босни се постепено из темеља изменила. У време Босанско-херцеговачког устанка 1875-1876. и пред жељом устаника да, ослободивши се турске доминације, Босна пређе у српску државу, фрањевци, а иза њих, мисли Дучић, по природи ствари неоспорно и Штросмајер, радили су већ на томе да власт дође у руке католичке Аустрије. На основу таквих тврђења намеће се закључак да Штросмајеров југославизам не само што није био у сукобу, него је био у највећем складу са аустрофилством и идејом ширења католицизма. То, међутим, огорчено констатује Дучић, никада није било јасно српским политичарима, чак ни оним из Аустрије, који су били још „најзбуњенији”. Тако се могло догодити да у стварању југословенског патриотизма после 1918. године Штросмајер заузме посвећено место и великог пророка и великог апостола братског уједињења Јужних Словена.

У вези с тим Дучић опширно расправља и о доктрини тријализма коју је заступао и Штросмајер, а по којој би се такозвано хрватско државно право признало, а монархија поделила на три дела. Иако се то није догодило и упркос разочарању после Нагодбе из 1866. године којом је Хрватска препуштена Угарској, идеја о уједињењу Јужних Словена, дакле и Срба и Хрвата у оквиру Аустро-Угарске, што значи под окриљем Хабзбуршке династије и католичке цркве, није напуштена.

Тако је у темеље Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца стављен динамит, а да опет огромна већина српских политичара тога уопште није била свесна. Главну одговорност за југословенску утопију, јер они нису могли бити наивни, Дучић ставља на терет људи из Југословенског одбора и на Светозара Прибићевића, коме се несвесност и незнање чињеница не могу опростити. О идејама и

амбицијама српског краља Дучић не говори, а Николу Пашића у великој мери ослобађа кривице, јер се он, по његовом мишљењу, југословенством и Југославијом никада није заносио те се дубље њима није ни бавио. Уопште, појам Србије као Пијемонта, дошао је према том схватању највише од Срба ван Србије, а не од српских политичара. Дучић је мислио да је једино стари краљ Петар, који није заборавио своје војевање у Босни и Херцеговини, имао истински у виду ове прекодринске српске крајеве, за које су други, како каже, изјављивали да су спремни и да умру, али не и да за њих живе.

У наставку свог изузетно дугог текста, сада мање као историчар и политички мислилац, а пре у многобројним подацима поткрепљеном журналистичком маниру, Дучић разматра српско-хрватске политичке односе после Штросмајерове смрти, од времена анексије Босне и Херцеговине и балканских ратова до сарајевског атентата 1914. године, када су се они развијали углавном у знаку братске реторике, соколских сусрета и свесловенских и јужнословенских банкета. Међутим, први злослутни знаци да је стварност сасвим друкчија јавили су се одмах по избијању Првог светског рата, на фронту на Дрини, на коме су и хрватске регименте жестоко браниле Хабсбуршку монархију и сурово светиле убијеног надвојводу. Несклад се појављује и између циљева исказаним у Нишкој декларацији српске владе новембра 1914, у којој се као циљ рата проглашава и борба за ослобођење Хрвата и Словенаца, и Мајске декларације из 1917, у којој се хрватски, словеначки и делом српски посланици у Сабору изјашњавају за остајање у оквирима Аустро-Угарске, и најзад Крфске декларације из јула 1917, у којој се долази до компромиса у смислу прихватања реалности као скупа неизбежних чињеница. Злослутни знаци су се морали уочити и у крајње неповерљивом, често нелојалном држању Југословенског одбора. Упркос изричитости првог члана Крфске декларације, на пример, по коме ће будућа заједничка држава бити уставна, демократска и парламентарна монархија под династијом

Карађорђевића, сами потписници су ту одлуку одмах довели у питање. Пошто је све то потанко изнео, уз низ сличних појединости, Дуцић узвикује: „Само су наши глупаци могли веровати после овог да ова акција Хрвата против српске династије неће и до краја остати главним предметом при рушењу државе.”⁵⁵ Заузимајући овако оштар став против српских политичара, Срба уопште који су прихватили уједињење са Хрватима, Дуцић као да заборавља да се и сам налазио међу поменутиим „глупацима”.

Али, Дуцићу није била намера да у овом тексту испитује какве и колике су биле чије грешке, каква и колика је чија субјективна и објективна одговорност за те грешке; он је једноставно и јасно хтео да после двадесет три године искуства докаже, не на основу онога што се замишљало, него онога што се стварно догодило, за њега апсолутно објективну чињеницу да су и југославиizam, онај који је званично проповедан и оствариван, и Југославија као државна творевина уопште представљали у свему трагичне заблуде. Тежило се сједињавању неспојивог, заправо антагонистичког: једне православне, у основи византијске и словенске цивилизације са дубоком свешћу о дугом властитом историјском сећању, и једне католичке цивилизације, столећима прожимане туђим, германским и угарским утицајима, са тек пробуђеном и зато агресивном националном свешћу, цивилизације која је свој смисао црпала из презира према оној првој. Уз то, Србија и с њом Црна Гора одрекле су се свих плодова победа из три рата, а пре свега могућности да коначно створе сопствену националну државу. За узврат, добиле су државу хетерогеног карактера, стално испуњену неспоразумима, сукобима, подозрењима и мржњама које су напоскон довеле до покоља српског живља у Независној држави Хрватској. Стратешки и војнички, Југославија је била окружена непријатељима од којих су најопаснији били управо Италија, Аустрија и Немачка, чије је непријатељство било узроковано на

---

⁵⁵Стр. 39.

првом месту претензијама на хрватске и словеначке територије. Држава је, дакле, имала хиљаде километара отворених граница које је требало заштитити и у случају рата бранити. У економском погледу Србија је ступила у заједничку државу са пасивном Словенијом, пасивном Далмацијом и, како каже, за „трећину пасивном Хрватском”. Изнурена у два балканска рата и пре свега у Првом светском рату, али са очуваном равнотежом буџета и са златном подлогом свог и даље конвертибилног динара, Србија је била принуђена да прими на себе терет знатног дела банкротства аустријске круне. Уз то, са изузетно развијеном свешћу о држави, понете још из немањихког наслеђа и из читавог једног века обновљене властите државе, Србија је о овом питању имала радикално друкчије схватање од оних који своју државу практично нису ни имали и који су државу у којој су столећима живели нужно доживљавали истовремено и као туђу и као своју.

Осећање наслеђене вазалске покорности код Хрвата мешало се са побунама и отпорима, увек надахнутим искључиво сопственим интересима везаним за свој део, а не и за целину. Такав менталитет Аустрију није могао да угрози, али Југославију јесте. На основу таквих размишљања Дучић долази до следећег закључка: „Ми верујемо да смо овим нашим написом нарочито утврдили да је идеја за заједничку државу између Срба и Хрвата, или била сасвим немогућна, поред историјских успомена које су они вековима међу собом имали; или бар за једно цело столеће преурањена, врло мало и недовољно озбиљно припремана, чак можда и импровизирана у заносу постигнутих победа у Србији; а у очајању Хрватске, након катастрофе свих њених вековних идеала: после уништења хабзбуршке монархије. Ми смо на другом месту већ истакли: држава, то је пре свега један духовни појам и једна душевна творевина; зато ако држава није национална, значи производ националне идеологије, она представља само једно велико предузеће, али не и једну државу.” Из свега излази да је разлог постојања такве државе-предузећа ортачки интерес, који је

променљив и може лако да се укине. По Дучићевом мишљењу, дакле, без обзира на друкчије примере у Европи и у свету, али иза чијег мултинационалног карактера стоји феудална прошлост, дуги заједнички живот или пак империјална превласт једне нације, праве и трајне државне кохезије нема без националне, то јест једнонационалне државе: „Да се направи југословенска држава, требало је направити југословенски народ и имати југословенски језик. Али су Хрвати били врло национално искључиви, а Срби и одвећ богати својом традицијом велике државе и царства, које су у нека времена биле прве државе на Балкану; и својом народном културом, средњовековног књижевног живота, сликарства, песништва; били су и опијени и новим тек јучерашњим победама, које су их у целом свету биле прославиле.”⁵⁶ За разлику од краља Александра и већине српских политичара који су до краја гајили илузије, главне хрватске вође су од почетка одбацивали могућност изграђивања јединствене државе, јединствене националне идеологије, јединствене културе и јединственог језика, који су Срби одмах назвали српскохрватским, а Хрвати готово увек само хрватским. Сам Дучић је, као што је раније речено, у извештају из Будимпеште 1932. године, оштро критиковао оне који су Југославију сматрали „аномалијом” и „апсурдом”, да би сада недвосмислено дошао до истих закључака.

Што се Словенаца тиче, они су, по Дучићевом уверењу, за те двадесет три године постојања Југославије, поштени и лојални према целини, уистину мирно и хладно мислили само на развијање своје посебности и одбрану властитих интереса. На тај начин, они су и више од Хрвата успели да искористе Југославију за изванредан економски и културни успон и за брзо извлачење из дуге пасивности и анонимности. Међутим, Словенци никада, а Хрвати још мање, нису признали да им је постојање југословенске државне целине и југословенског тржишта било од изузетне користи.

---

⁵⁶Стр. 41.

Напротив, истицали су вазда супротно. При свем том констатује јетко Дучић, Југославију су признавали и бранили једино Срби који су од ње имали најмање користи и највише штете. Стога он без околишења утврђује: „Југославизам је био странпутица и беспуће, вратоломија и самоубиство.”⁵⁷

На основу оваквих аргумената и низа других Дучић је у позну зиму 1941-1942. године изградио одлучан став да је после априлског слома коначно јасно да Југославију није требало ни стварати, а пошто се на најбеднији начин распала, никако је не би требало обнављати.

---

⁵⁷Стр. 43.

СРПСКО-ХРВАТСКИ ОДНОСИ И РАСПАД ЈУГОСЛАВИЈЕ

Под овим насловом, *Федерализам или централизам - Истина о „спорном питању” у бившој Југославији*,⁵⁸ Централни одбор Српске народне одбране у Америци издао је 1942. године обимну Дучићеву историјско-политичку студију, у којој је он, на осамдесетак страна, још једном узео да темељно размотри српско - хрватске односе и као разлог стварања, и као узрок распада Југославије. И овом приликом, за разлику од огромне већине српских политичара и најугледнијих вођа, збуњених идејом о евентуалној потреби очувања Југославије, као и свешћу о њеној најдубљој кризи, Дучић, лишен оваквих пометњи у глави, у стилу коначног свођења рачуна говори са великом упућеношћу и без тако честих тактичких прећуткивања о битним проблемима поимања и уређења дотадашње заједничке државе.

Прво поглавље носи поднаслов: „Расположење пре уједињења”. Дучић најпре сматра да ваља отклонити и ту заблуду, веома раширену у свету, да се главни неспоразум између Срба и Хрвата у погледу уређења државе заснивао на томе што су Срби централисти, а Хрвати федералисти. Крајње сажето исказана Дучићева анализа била би у томе да су се Хрвати само тактички изјашњавали као федералисти како би се ефикасније одупирали Србима, да су се од распламсавања националних идеја и

---

⁵⁸Верујем у Бога и у Српство, „Перун”, Подгорица, 1993, стр. 69-143.

политичког живота у деветнаестом веку једино спремали и борили за аутономију у оквиру западњачке, католичке и културне Аустрије и под жезлом Хабсбуршке династије, а не за било какву државну заједницу са Србима, да им је, по њиховом уверењу, одговарало стање на основу кога се ширило мишљење да је Хрватска са својим државним правом жртвована потчињавањем и без перспективе под влашћу која је неопозиво српска, православна, балканска, источњачка и варварска; и да је, према томе, Хрватима једино преостало да заокруже и бране свој етнички и културни простор, како би у повољном тренутку остварили своју независност. Дучић се не слаже да су Срби били склони централизму под француским, јакобинским утицајем, како је то и др Влатко Мачек замерио Французима у једној поруци из 1936. године, већ зато што је такво било и њихово поимање државе још у средњем веку. Онда када је, вели он, цар Душан створио царство и појединим деловима дао аутономију, држава је пропала. Позивајући се на програме хрватских политичких странака, Правашку и Унионистичку, на делатност и на јавне изјаве и званичне декларације хрватских и словеначких политичара, све до на неколико месеци, па и недеља пре 1. децембра 1918. године, Дучић поново инсистира да је хрватски једини прави циљ био остваривање аутономије, а потом и самосталне државе у оквиру Аустроугарске монархије. Посебно је наглашена била њихова приврженост династији Хабсбурга. За разлику од Срба који су увек, па и по највећу цену тежили пуној независности и властитом суверенитету, тврди он, Хрвати су у пет кључних тренутака своје историје потражили своје место под туђом влашћу, да би под њом, тако заштићени, повремено тражили своју самосталност. Било је то онда када су без отпора и погибије постали угарски вазали у једнаестом веку, потом редом у шеснаестом веку када су пред османлијском најездом затражили да их аустријски цар Фердинанд прими под своје окриље, крајем осамнаестог века када су сами пренели на Угарску све своје прерогативе, 1918. када су ушли у Југославију и најзад 1941. када су уз помоћ непријатеља, коме су

се одмах предали, створили своју прву независну државу. Дучић подсећа да у једном тренутку, у предвечерје Првог светског рата, ни сама Аустро-Угарска монархија, односно кућа Хабсбурга није била противна федеративном преуређењу своје, у основи још феудалне државе. Надвојвода Фрања Фердинанд давао је наду аустријским Јужним Словенима да би могао да, својим ступањем на престо, подржи најзад идеју тријализма, да створи самосталну југословенску државну јединицу са главним градом у Загребу, и да заоштри раздвајање Запада од Истока и Европе од Балкана, дуж древне линије цепања Западног од Источног римског царства, Западне од Источне цркве, која иде од Земуна до Котора долинама Саве и Дрине. Тај сан, дакле, о Хрватској као средишту окупљања, о великој Хрватској, био је за Хрвате све до последњег часа утолико опојнији зато што у једном тренутку није изгледао нереалан. Међутим, прво је надвојвода Фрања Фердинанд био убијен у Сарајеву, а онда, четири године касније, срушила се и Аустроугарска. Дучић је чврсто уверен да Хрвати ове чињенице никако нису могли доживети као отварање могућности за ослобођење, као што су у то српски политичари наивно поверовали, него као најдубље разочарање. Истину да је међу Хрватима, па и хрватским политичарима, посебно у Далмацији, несумњиво било и таквих који су мислили друкчије и који су искреније ушли у Југославију он не сматра довољно важном и одлучујућом, јер то нису били ставови и главних, најутицајнијих хрватских политичара. Стога о тим разликама у овој студији он и не расправља.

С друге стране, Дучић изражава уверење да би хрватско незадовољство и разочарање по свој прилици било исто чак и да су се догађаји одиграли у супротном смислу. Прво, феудални карактер Аустроугарске монархије и већ успостављена доминација германског, а у новије време и угарског елемента у њој, нису обезбеђивали ни еволуцију ове државе у модерну демократско - парламентарну творевину, ни праве услове за истински развој

тријализма у њој. Друго, сама „прека и насилничка” личност Фрање Фердинанда, уз сигурну опозицију Мађара, а свакако и Аустријанаца, па и других, не би идеју тријализма могла учинити делотворном, јер се тиме никако не би решило и питање Чеха и Словака, па ни осталих Западних Словена у монархији. Једном речи, ови хрватски планови би се у сваком случају показали не-реалним, а хрватско политичко понашање деструктивним. У Југославији њихово држање је и даље било једнако разорно, и то не, како се понекад мислило, због инерције, због чувања и преношења старих навика у нову државу, него због припремања тла за једини прави и реални циљ: коначног одвајања од свих и стварања независне државе. Према томе, смисао приче о федерализму, мисли он, крије се у намери да изазива отпор, а она је представљала само етапу на том путу, јер у противном, остварење аутономије у заједничкој држави евентуално би могло створити повољне услове за остајање у заједници, што у основи није био коначан циљ.

Други део ове студије носи поднаслов: „Браћа Срби и браћа Хрвати”. Ту Дучић надугачко препричава познате догађаје у раздобљу од потписивања Крфске декларације јула 1917. до 1. децембра 1918. Осим тога што је изјављено да ће се приступити уједињењу у једну демократску и парламентарну монархију под династијом Карађорђевића, у погледу ближег одређивања будуће државе Крфском декларацијом није ништа прејудицирано. Међутим, пред јавношћу иза ње као потписници стајали су с једне стране Краљевина Србија и њена влада са свим својим међународним политичким, војничким и моралним угледом, и с друге стране један углавном анониман Југословенски одбор, који уз то није располагао неприкосновеним пуномоћјем за стављање таквог потписа. Стога су, мисли Дучић, из сасвим разумљивих разлога и Трумбић са осталим члановима Одбора, и други хрватски и словеначки политичари који су развојем догађаја били принуђени да им се придруже, гледали да се извуку из оваквог

инфериорног положаја. Положај је био инфериоран и зато што ни Трумбић нити ико од аустријских Јужних Словена ни издалека није имао углед једног Масарика, који је у име Чеха и Словака чврсто и активно био опредељен за ствар савезника. За то време су Хрвати, а у позадини и Словенци, маневрисали чинећи ситне кораке час на једну, час на другу страну. Известан маневарски простор створила им је, између осталог, и десета тачка чувене Вилсонове декларације о праву народа Аустроугарске на слободу и самоопредељење, из јануара 1918. Већ у ропцу, на само дванаест дана пред проглашење независне Републике Чехословачке, последњи аустријски цар и мађарски краљ Карло понудио је свим народима своје државе пуну аутономију са циљем да се тако осамостаљени одмах потом удруже у једну нову федерацију под Хабсбуршком династијом. На темељу постојања новостворених народних већа у Загребу, Лубљани, Сплиту, Сарајеву и Новом Саду, са главним седиштем у Загребу, Хрвати су желели да протуре идеју да су они већ створили Југославију која ће онда без икакве хипотеке ући у савез са Србијом и Црном Гором. У том смислу на брзину склопљена је и Женевска декларација 8. новембра 1918. На основу ње српска влада задржава надлежност само за Србију, а сва власт и сва права представљања такозваних југословенских земаља у Аустроугарској преузима Врховно народно вијеће у Загребу. Сва заједничка питања прешла би у надлежност једног паритетног министарства са седиштем у Паризу. Тиме је сада Србија, без обзира на све своје жртве и заслуге, требало да дође у инфериоран положај, односно да као победница у рату свој међународни углед и своје предности уступи онима од којих је већина до неколико недеља пре тога била на страни побеђених. Дучић се чуди да је тако нешто могао да потпише и сам Пашић, сем ако није унапред рачунао да ће овај споразум морати да пропадне у следећој фази ратификације. Али, сматрајући је изнуђеним актом, Женевску декларацију није признала не само Српска влада на Крфу, него ни савезници, посебно Французи. Савезници нису признали ни новостворену

Југославију од аустријских земаља, нити владу Врховног вијећа у Загребу. Сви ти планови су се после неколико дана распршили у општем расулу већ непостојеће аустроугарске државе. Суочени са потпуним сломом дотадашњег поретка, у оквиру кога су, мисли Дучић, ковали све своје планове, напуштени од стране народних већа у Новом Саду, Сарајеву и Сплиту, разједињени и сами, представници Народног вијећа у Загребу најзад су дошли у Београд 1. децембра 1918. Дучић не износи ове чињенице да би их критиковао, него да би на основу њих закључио да је Југославија створена, на једној страни, из нужде и са много зловоље, а на другој, са великом количином неупућености у право стање ствари. У једном „торжественом” загрљају наједном су се нашла „браћа” која се до тада или нису познавала, или су се знала по злу.

Дучић не замера само Хрватима, као обично, него овога пута и Србима. У питању су, с једне стране, неупућеност, неприпремљеност, наивна лаковерност, дакле, грешке и заблуде за које се у политици увек мора сносити значајна одговорност, али и, с друге стране, реч је о чињеницама које су биле очигледне, на које се на време указивало и које се, према томе, нису смеле пренебрегнути. Он наводи речи Франа Супила, који је умро пре стварања Југославије и који је унапред опомињао: „Срби и Хрвати су једно исто у извесном погледу(!), али у другом погледу нису. Хрвати имају своју сопствену народну идеологију, и биће голема грешка ако Срби не буду о томе водили рачуна, и ако буду почели брзу и принудну асимилацију.” Супило сматра да су Хрвати, за разлику од борбених и ратничких Срба, слаби, сумњичави и у „вечном страху од живота”.⁵⁹ Дучић с правом додаје да о некаквој асимилацији није могло бити ни говора, јер Срби томе нису били склони, или за то нису чак ни били способни ни када су други мањи народи били у питању, а камоли Хрвати. Међутим, подозреност, вечито, готово патолошко зазирање од свега и од сваког као вид

---

⁵⁹Нав. дело, стр. 80.

механизма одбране, као карактерне црте Хрвата морале су да се узму у обзир. Уз то, осим извесног броја наздравичарски одушевљених Југословена на хрватској страни, не баш тако незнатних како Дучић сада жели да верује, али који ипак никада нису представљали већину народа, неоспорна је чињеница да су главне странке и главне вође од почетка вршиле сталну опструкцију државе.

Но, ако су творци и браниоци југословенске идеје и заједничке државе, изгледа, свесно или несвесно затварали очи пред многим фактима стварности, људи из народа су нагли сусрет двају светова, двеју цивилизација са дубоко различитим схватањима, навикама и традицијама доживели много једноставније и непосредније. Српски народ који је три претходне године живео под суровом аустроугарском окупацијом, упознао је хрватске завојеваче никако као браћу, него као окупаторе, често горе и од Мађара и Аустријанаца. Других искустава до тада није било. Али Дучић има у виду и хрватску тачку гледишта. Они, изразити провинцијалци, опчињени величином и културом Царевине чији су поданици, навикнути да им престоница буде Беч, а многи градови барокни и увек уређени, наједном су се нашли усред нове престонице, још разорене од бомбардовања и са видним траговима некадашње касабе. Суштину испод површине нико није тражио. Хрвати су се, ослобођени комплекса периферног и инфериорног поданика, увредљиво видно ужасавали пред призорима Истока и Балкана; а Србе је све више нервирало позивање на некакву тисућљетну културу, односно приписивање себи у заслугу туђих достигнућа у чијем окружењу су били дуго у потчињеном положају. Тако је између Срба и Хрвата и у самом народу од почетка подигнут зид отуђености и неразумевања, зид у коме је, додуше било пукотина и отвора, али који никада није био срушен.

Дучићу се ипак не може замерити да је све то видео тек пошто се Југославија срушила у Априлском рату. Много тога је он врло брзо уочио и наслутио, али је био један од оних који је доста

дуго затварао очи пред тим појавама, прво у наивном уверењу да ће ново југословенство на темељу старог словинства ипак тријумфовати, а друго да ће се наћи јаки људи који ће тај историјски задатак извршити. Наравно, прво је било неостварљиво, за шта је и њему требало времена да схвати, а друго се није догодило. Напротив, утврдиће он, понављајући омиљену метафору: „А како су увек мутне прилике као и мутне реке, које изнесу сав шљам на површину, избиле су, и у Београду и у Загребу, личности које су ловиле у мутној води. Оне су пуно допринеле да се створи у земљи морални поремећај.”⁶⁰ У томе су бар одговорности подељене. На овом месту своје студије он помиње само Светозара Прибићевића, Србина из Лике, и укратко описује његов крајње противречан пут од једног од вођа Српскохрватске коалиције у предратним годинама, потом ултрамонархисте и унитаристе, до прохрватског републиканца. Дучић прави при том и јасну алузију на његове верне следбенике, мислећи очевидно на Савицу Косановића и Срђана Будисављевића, такође крајње југословенских, па чак и прохрватски настројених Срба из Лике.

Трећи део, „Историјска грандоманија Хрвата”, представља, сведен на десетак густих страница, али за ову прилику опширни преглед читаве хрватске историје од првих феудалних наговештаја до утапања у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Дучић се ту са великом упућеношћу и са зналачким баратањем чињеницама, између многих других, претежно ослања на најбоље хрватске историчаре, Рачког, Клајића, Смичикласа, Шишића, Хорвата, као и на многе друге изворе. Пратећи догађаје из века у век, каткада из деценије у деценију, па и из године у годину, он поставља себи за циљ да разоткрије огроман контраст између стварних чињеница и онога што су потом од њих начинили најпре романтичарска машта, потом политичка мегаломанија, и најзад делом и историјска наука. Историјско осећање код сваког народа представља битан

---

⁶⁰Нав. дело, стр. 80.

духовни чинилац његовог националног постојања, и као такво оно се испољава и у свакодневној политичкој свести утканој не само у политичке програме, него и у политичком вербализму на митинзима, у кафанама или у приватним разговорима. Ту никада није битно оно што објективно јесте, односно оно што се свестраним и непристрасним испитивањима свих познатих факата може сматрати најближим историјској истини; битно је само оно што се субјективним и пристрасним одабирањем, неправљењем разлике између легенде и историје, прећуткивањем и додавањем, а онда интенционалним тумачењем прогласи да јесте. Између ове две свести увек постоји извесна мања или већа неподударност, то Дучић не помиње, мада свакако зна. Он хоће само да покаже да је у случају Хрвата ово растојање толико да правог додира и нема, чиме се стварају услови за појављивање параноидног синдрома грандоманије.

Оно што се сматра првобитном хрватском државом раног средњег века, увек малог и променљивог опсега, у националној опијености постаје значајна феудална творевина која је „у својим оковима држала Босну и пред којом је клечала Херцеговина увек на коленима.” Пораз те државице, о којој се готово ништа поуздано не зна, после Гвозда и коначно прелажење у вазални однос са неупоредиво моћнијом Угарском, не приказују се као осмовековно ропство, потпуно губљење истинске самосталности под наизменичном или истовременом влашћу Угарске, Млетака, чак Византије, а касније Аустрије, него као осмовековна, истина неједнака, али пуноправна подела моћи и самосталности. Осим низа историјских података и догађаја које анализира да би доказао своју тезу, Дучић се посебно задржава на једној студији загребачког професора др Рудолфа Хорвата, у којој овај даје поименични списак свих хрватских банова и краљева и њихових заменика од пре губитка независности 1102. до 1918. године. Пошто их је побројао из епохе у епоху, дошао је до рачунице да је хрватских банова укупно било 245, а краљева, домаћих и оних из династија

Арпада, Анжуја и Хабсбурга 57, дакле, свих заједно 302. Са највећим запрепашћењем, пред оваквим бројкама Дучић закључује да целокупна српска историја потпуно ишчезава као невидљива, али и списак свих руских царева, француских краљева и британских владара претвара у „шаку јада”. Оваква надменост није могла да нашкоди ни Мађарима, ни Аустријанцима, пред којима су Хрвати, уосталом били ипак свесни своје праве мере, све до пред крај када су се бунили против свега и против свих. Међутим, таква поремећена свест, вазда исказивана са набуситошћу била је кобна за Југославију, у којој су они коначно нашли простор за своје историјске претензије и своја историјска права. Грешка српских политичара, вели Дучић, састојала се у томе што су упали у клопку и све то схватили као озбиљна државноправна питања, а не као преношење у нову државу навике сталног незадовољства, парничења и деструктивног понашања.

У четвртом делу, „Нешто о правном смислу Хрвата”, Дучић врло амбициозно и врло студиозно испитује правне основе хрватског питања, чије наслеђено постојање, деловање и последице одушевљени југослависти никада нису у довољној мери узимали у обзир, потцењујући тако њихову важност и њихово разорно својство. Тражећи одговор на питање „зашто су се Хрвати онако као у тесној чизми осећали на сваком месту нашег тла”, Дучић каже: „Хрвати су жалили своје хрватско државно право, вековима вређано аустријским и маџарским поступцима, али које је у народу подржавано као историјска светиња, још, како кажу, од првог дана Борне 815, а које је сада тобож први пут стварно сахрањено. Затим су жалили и институцију хрватскога бана и хрватског сабора, такођер потпуно негираним у Видовданском уставу.”⁶¹

Што се тог хрватског државног права тиче, на чију се неприкосновену историјску важност позивају сви хрватски

---

⁶¹ Нав. дело, стр. 91.

политичари, он одмах подвлачи да је оно увек постојало „само на папиру”, дакле, да је представљало једну од феудалних фикција. Као начелно-правни доказ за своју тврдњу он истиче: „Никад за 800 година, од пропасти државе, није Хрватска ни на једном међународном форуму фигурирала у име тог свог државног права. А када једна држава није једним туђим владаром ни савезничка, ни васална, ни везана царинском унијом, и још кад је у оквиру државе свог победиоца, онда је то њено државно право фиктивно и нереално, а таква краљевина магловита и илузорна.”⁶² Појављивање хрватских грбова уз грбове других потчињених провинција на штитовима мађарских краљева само је феудални обичај, и пре је доказ статуса побеђеног него признавања некаквих посебних права. Међутим, ако Хрватска никада није била призната као држава, као мали, али пуноправни садржалац краљевине и царевине, она је на темељу *ius municipalia* ипак уживала извесна права феудалне самоуправе. Формално узето, било је закона које је са ограниченом важношћу у хрватским жупанијама доносио хрватски Сабор, али он то није могао да чини потпуно самостално, јер су они били пуноважни тек пошто би били одобрени у канцеларијама у Бечу или Пешти. Но, често, и много чешће се догађало, нарочито у свим важнијим питањима, да су им и закони и управни поступци без икаквог саглашавања од стране хрватског Сабора наметани непосредно из Беча и Пеште. Будући, уз то, да су и Мађарска краљевина и Аустријска царевина практично све до пропасти биле феудалне државе, главну власт у њој столећима држало је племство и свештенство. А то племство, чак и када је у ређим случајевима било словенског, хрватског порекла, било је уистину угарско и германско, или дубоко мађаризовано и германизовано. А католичко свештенство, све до новијих времена такође страног порекла, по природи ствари вазда је било везано за Рим, а не за локалне власти. Тако се и могло догодити да у више наврата

---

⁶²Нав. дело, стр. 92.

пре друге половине деветнаестог века хрватски Сабор, осим вековима званичног и заједничког латинског језика, за службени језик бира мађарски или немачки.

Међутим, утврђује Дучић, највећи део ових каквих-таквих муниципалних и других права био је стварно, ако не увек и формално поништен увођењем централизма власти у осамнаестом веку, за владавине Марије Терезије и Јосифа Другог. Сва стара права хрватског Сабора била су заправо и формално пренета у надлежност угарске владе 1779. године, која је са своје стране тада била потчињена Бечу. На тај начин је, као што о томе пише и угледни хрватски историчар Фердо Шишић, Хрватска у ствари изгубила своју аутономију и постала саставни део Угарске као једна од њених провинција. У том смислу, између осталог, Дучић подробно анализира низ одредби из чувене Нагодбе коју су Хрвати склопили са Мађарима 1868. године, и на основу које је, по хрватском тврђењу, Угарска вратила Хрватској њена стара права и признала их као једини „дипломатски“, „политички“ народ на територији Хрватске. Али, позивајући се на усвојене одредбе да хрватског бана постављају Мађари, да у целини воде фискалну политику, да располажу природним добрима, да је железница у пуној надлежности мађарске управе, као и на чињенице да угарска влада није примењивала ни оне одредбе које су Хрватској давале извесну самоуправу, сваки пут када јој то није одговарало, Дучић закључује да је и ова најновија теза о признању хрватског државног права и аутономије само нова фикција, са којом су они ушли у Југославију. „Хрвати су покорно подносили све ове бруталне маџарске злоупотребе,“ додаје он, „али никад нису смели маџарским грофовима и баронима за овакве крађе довикнути реч: лопови!, као што су нама несметано урадили већ другог јутра децембарског оне фаталне 1918. године...“⁶³ Са психолошке тачке гледишта, Дучићева очигледна намера је била да покаже да су се

---

⁶³Нав. дело, стр. 97.

Хрвати одмах понели у новој држави онако надмено, нетрпељиво и супериорно, зато што су у њој изненадно открили услове за то, услове које, као потчињени, периферни и провинцијални вековима нису имали у претходној држави. Нашавши се у прилици да потисну из свести старе комплексе и забораве дотадашње фрустрације, они су, по Дучићевим речима, постали „фантасти и развратни романтичари”. То онда треба да значи да они, изводећи своја права и представу о себи више из уобразиље него из историјске стварности, нису прихватили централистичко уређење на основу Видовданског устава, као што су одбацили либерални и федералистички пројекат устава Стојана Протића, и као што не би примили као свој никакав други устав, иако им је и онај усвојени давао више права него што су икада имали. У ствари, неуротични на сваку туђу власт, они су и уједињење са Србима и Словенцима нужно доживели као наставак туђе доминације. Остало је жаљење: или што у оквиру Аустроугарске монархије нису остварили онакву аутономију за какву су сада тврдили да су је уживали, или што нису остварили своју сопствену независну државу. Дучић додаје да им је било криво и то што Загреб није постао, као што су се у време Штросмајера надали, главни град. Али то није било пресудно.

У последњем, осмом делу, са поднасловом „Српски централизам”, Дучић своди све своје рачуне и са хрватским, и са српским политичарима и њиховим политикама. Понесен свом жестином емоција којима је, пре као осетљив човек и песник, а не као историчар и политичар био склон, са старим предрасудама и нетрпељивостима, али и са неизмерним очајањем које га је мучило после априлског слома и свега што је потом наступило, он тај рачун изводи коначно, неопозиво, као неко ко је од почетка у свему учествовао само као луцидни посматрач, као човек који је све одмах видео и разумео. Међутим, апсолутно неуочавање позитивних елемената којих је неоспорно морало бити и који су савременике на свим странама, па и њега самог дуго одржавали у

уверењу или у заблуди, како се хоће, да је Југославија добро и могућно решење, неузимање у обзир да се виђења ствари мењају тек са променом перспективе остварене у времену, према томе, одсуство било какве попустљивости, релативизма и самокритичности у хиперкритичким судовима, аподиктички изреченим, не мења ништа у важности и јасности Дучићевог става у историјском тренутку у коме је он заузет. Битан је, дакле, тај став и разлози на којима је заснован.

Он се најпре још једном враћа на питање централизма и федерализма, као на тобож главни спруд на који се одмах насукао, а потом и разбио југословенски брод. Без обзира на епизоду са Протићевим нацртом федералистичког устава, који Дучић узгред помиње, и на црногорске федералисте, па и војвођанске аутономаше, о којима уопште не говори, Срби су, по Дучићевом уверењу, листом били и морали бити за централизам. „Срби су при стварању Југославије”, вели он већ у првој реченици, „били непоколебљиво за централизам. И то сви Срби по свима својим покрајинама у земљи. Они су желели потпуно и безусловно и што тешње уједињење.”⁶⁴ Поред идеја за заједничку будућност, историјски разлози за то били су: државно-правна традиција још од немањихке државе, искуство црквене православне организације и задружна основа породице. Ову идеју, у ствари, отелотворавао је пре свега Никола Пашић и већи део његове радикалне странке, уз помоћ демократа и самосталаца, то јест Срба из Хрватске. Дучић одбацује како тезу о непосредном утицају француског уставног права, тако, и још одлучније тезу о било каквим великосрпским и хегемонистичким намерама Пашићевим. Напротив, Пашић је, по њему, свакако рачунао на време које ће неизбежно морати да увери Хрвате (Словенци у овим разматрањима углавном нису спорни) да им југословенски централизам и у економском, и у политичком смислу доноси много више од дуго захтеваног и ни-

---

⁶⁴Нав. дело, стр. 133.

када добијеног аутономног статуса у Аустро-Угарској. Уз то, позивајући се опширно, местимично и доста противречно на искуство земаља које су оствариле своје национално уједињење у деветнаестом веку, у првом реду на Немачку и Италију, он тврди да се унутрашња кохезија државе лакше остварује путем централизма него федерализма или конфедерализма. Под утицајем југословенског расположења, подржаваног одушевљењем многих хрватских, словеначких и српских интелектуалаца, српска влада, а посебно престолонаследник, регент Александар били су убрзо после почетка Првог светског рата понети идејом уједињења. А како је та идеја добрим делом рођена у доба романтизма, она је по природи ствари у себи носила јак идеалистички набој. Дучић свему додаје и српску склоност ка витешком понашању самопоштовања ради. Стога он са огорченошћу закључује: „Никад неће знати несрећни Хрвати, нити ће икад веровати у свом подлом сумњичењу свега што је српско и витешко, са каквом су чистотом мисли и неприкосновеним некористољубљем, Срби са њиховим краљем у тим моментима радили. И последњу кап своје крви био је готов да народ и краљ Александар онда дадну за хрватски народ, који је само туђе владаре верно служио (чак и на фронту против Срба) и само туђу тиранију звао аутономијом, и само узимао најгоре моралне примере од оних који су га у Хабсбуршкој монархији сматрали последњим народићем.”⁶⁵

Претпоставку о Пашићевој дилеми: Југославија или велика Србија, Дучић разрешава тезом да је овај стари државник мирио и једно и друго, тиме што би све српске земље биле чврсто уједињене у склопу општег уједињења. На крају пута, после свега што се великом брзином збивало после Пашићеве смрти 1927, погибије краља Александра 1934. и споразума Цветковић-Мачек 1939, Дучић жали што ово дефинисање српских земаља није јасније извршено, пошто је за тако нешто тада била јединствена прилика,

---

⁶⁵Нав. дело, стр. 135.

јер „наше српско ратно право давало нам је повода да свој проблем решимо ударањем мача по географској карти...”.⁶⁶ Међутим, та прилика је пропуштена. Пропуштена је касније и прилика да се Срби и Хрвати, пошто су схватили да не могу заједно, мирно разиђу као што су то пре тога учинили Швеђани и Норвежани после свог неуспелог уједињења. Ако су Срби, мисли Дучић, искрено били за уједињење и за централизам, Хрвати нису били ни за централизам, ни за федерализам, па тако у бити ни за уједињење. Уосталом, идеја уједињења је била преурањена „можда и за цело једно столеће”, вели он. Према томе, није пропуштено да се крене правим путем, пошто никаквог правог пута није ни било. Када је овако радикално расчистио и са уједињењем, и са Југославијом, и са Хрватима, Дучић је коначно прешао и на обрачун са српским политичарима, Србијом и Београдом. Тек ту су са великом жестином избили његова стара уверења и предрасуде, старе и нове нетрпељивости. Згрожен савременим збивањима и сломљен емоцијама, он се у осећању српства враћа архетипском, ономе што је једну деценију пре тога назвао „српском националном мистиком”. Примењујући сада критеријуме идеалне расне чистоте он, мора се рећи, упада на многим местима у елементе једне изразито расистичке теорије, и то не толико у односу на туђу колико на сопствену нацију.

На првом месту, по његовом познатом схватању, духовно средиште Српства, древни извори његовог националног надахнућа, нису у Србији већ ван ње. Србија је стога у критичним тренуцима несигурна у осећању целине Српства, а Београд као њен главни град то осећање уопште ни нема, јер он у расном смислу није српски град. Разлог томе су бројна присутност и велики утицај Цинцара, који су предмет већ помињаног Дучићевог презира, па и праве расистичке мржње. За њега Цинцари нису асимилован, частан и патриотски опробан део српског народа, додуше изван

---

⁶⁶Нав. дело, стр. 136.

оног митског појаса у који је он једино веровао; они су само чинилац одрођавања српског народа, страни елемент увек спреман на погодбу. Уосталом, после нестанка са политичке позорнице Пашића и његове генерације, а поготову после смрти краља Александра, за Србе је све кренуло у суноврат. Не бирајући речи, или тачније бирајући оне најгоре и најгрубље, Дучић каже: „Сама велика анатема над српским народом хтела је да пођемо путем којим се пошло противно овом Пашићевом инстинкту, и да после недужне трагичне смрти нашег благородног Краља дођемо до доцнијих државника, бираних на улици, из редова најнижег друштва, људи најниже културе, сумњиве расе, озлоглашених репутација.”⁶⁷ А за Цинцаре са неуобичајеним гневом каже: „Хрвати су закључили савез са Цинцарима које су највише нападали, који су им, међутим, помагали чинећи да се Срби у Србији никад не заинтересују за Босну и Херцеговину, да унесу своју несрпску и непатриотску иронију и за оне преко Дрине, као и за ‚пречане‘ и ‚лале‘ с ону страну Саве и Дунава. У Београду, то је било једино друштво с којим су они долазили у додир, знајући да су се увек најгори режими у Србији ослањали на њихове услуге и помоћ, остваривши увек што су хтели.”⁶⁸

У том духу, он долази до три преломна датума и увода у новију српску катастрофу, до три срамна, издајничка чина која су, по њему, искључиво дело Цинцара: први, август 1939. и потписивање споразума Цветковић - Мачек, други, 25. март и потписивање Тројног пакта; и трећи 18. април 1941. и потписивање капитулације.

За Дучића, на овом месту, ни у једном од ова три чина не постоји никаква предисторија, никаква претходна еволуција догађаја, никакво деловање мноштва чинилаца на измену у односу

---

⁶⁷Нав. дело, стр. 136.

⁶⁸Нав. дело, стр. 142.

снага; постоји само воља, па према томе и непосредна одговорност неколицине Цинцара потписника. Реч је, како тврди, у првом случају, о Цинцарима Драгиши Цветковићу и Александру Цинцар-Марковићу, као и њиховом саветнику и главном преговорачу проф. др Михаилу Константиновићу и правном браниоцу споразума проф. др Ђорђу Тасићу; у другом, опет о Цветковићу и Цинцар-Марковићу; а у трећем, о генералу Михаилу Бодију.

Поред тога што без ближих разматрања стоји на гледишту као апсолутно прихваћеном и доказаном да су у сва три случаја у питању неизнуђени, већ вољни акти продаје и издаје српских националних интереса од стране Цинцара, Дучић губи из вида да главни потписник и главни преговарач у споразуму Цветковић - Мачек, сам Драгиша Цветковић и проф. Константиновић уопште нису Цинцари. Први је, додуше, родом из Ниша где је било Цинцара, а други је пореклом из Санџака и Старе Србије, рођен у околини Ивањице у западној Србији, и по свему би, у некој другој прилици, могао бити, по Дучићу, представник најчистије српске расе. Што се проф. Ђорђа Тасића тиче, који је истина био цинцарског порекла, он је у време када је Дучић о њему овако писао био као српски родољуб и демократа талац на Бањици, где је 1943. године и стрељан. Министар Цинцар-Марковић, иако је по дужности, а делом и свести о очајном положају у коме се држава налазила био потписник Тројног пакта, окупацију је провео у крајњој повучености. Генерал Боди, који је само извршио одлуку највиших инстанци, рат је као српски официр часно провео у немачком заробљеништву. Међутим, Дучић то није знао, нити је, живећи у Америци, далеко од прилика у земљи, то могао знати. Међутим, карактеристично је да је он, коме је толико дуго и толико неправедно замерано одсуство националног осећања и претерана европска и светска ширина, а који је увек заправо знао да одржи равнотежу између универзалног и локалног, општељудског и националног, сада у последњој години живота и у очајању постао не само изразити националиста, што је природна

реакција на све што се тада збивало, него на моменте и национално ускогруд и заслепљен.

У неколико претходних поглавља, као обично, опширно и са мноштвом података, Дучић је начинио портрете личности и исписао политичке биографије неколицине најистакнутијих хрватских политичара: Анте Старчевића, Стјепана Радића, Анте Трумбића и Влатка Мачека, којима је придружио и део о словеначком лидеру Антону Корошцу. За разлику од ранијих текстова, писаним пре Првог и пре Другог светског рата, у којима је сличним темама приступао са узвишенијег гледишта, у стилу старих моралиста и биографа, он овде наступа као политички историчар и публициста који поводом личности и деловања изабраних политичара наставља и развија аргументацију за своје тезе. А његове тезе у читавој студији су у томе да су Срби, приставши на Југославију, две деценије живели у илузијама и заблудама, и да нису разумели извесне очигледности, а да је сада дошао час да се с тим прекине.

За Анта Старчевића се све знало, или се могло знати, али се његово политичко наследство, пренето у Југославију, није довољно узимало у обзир. Богослов, али не и поп, адвокат и парничар, „више бунтовник него револуционар, и више кавгација него и борац”, оснивач Странке права, „праваша”, он се најпре истакао као бранилац оног чувеног хрватског државног права јединог дипломатског, политичког народа у Хрватској. По том питању је он, наравно, водио борбу против Мађара, који су са висине и с презиром гледали на ове хрватске теорије и захтеве. Међутим, Старчевић је добро схватио да би се, у случају остварења тог хрватског државног права и у случају остварења Хрватске као једнонационалне државе, нужно појавило српско питање. Срби су чинили једну трећину, а на многим местима и изразиту већину становништва, и несумњиво имали веома развијену националну свест. Старчевић је овај проблем решио једноставно и радикално тиме што је, позивајући се на некакву псеудонаучну и апсурдну аргу-

ментацију, утврдио да Срби уопште не постоје као нација за себе. Он Србима одређује двојни положај: прво, они су најнижи део „пучанства”, људи најбеднијег порекла, бивши робови, јер се име Србин изводи из латинске речи *servus*, или пак од речи „сврабеж”, пошто су шугави; друго, Срби као народ не постоје, јер су сви они Хрвати. У том смислу Дучић наводи ове Старчевићеве тврдње: „Мислите ли ви”, писао је Старчевић, „да се против тој грдоби не буде слижило све што је крепостно, све што је божје?... Вандали су много племенитији. Све Срби што имају, украли су од Хрвата: јунаке, династије, Косово, Марка Краљевића, Милоша Обилића... А нарочито Косово, на коме су се борили сви осим Срба.”⁶⁹ На оваквим, и још отровнијим и бесмисленијим аргументима је Старчевић заснивао своју тобож антрополошки и историјски доказану теорију о Србима, лажној нацији која не постоји, и људима сужањске психе. Али ова србофобија, у чије ширење су он и његови следбеници уложили огромну енергију, време и крајње вулгарну реторику, имала је у себи један врло смишљен циљ: створити у свести Хрвата представу о етнички хомогеној Хрватској, па према томе и о могућности чисто националне државе.

Дучићева намера је да утврди да је била неопростива грешка велике већине српских политичара што о Старчевићевим идејама нису знали ништа, или, ако су знали, што су их сматрали бесмисленим и тиме безначајним, и што су веровали да су оне део једне потпуно превазиђене прошлости. Дучић пак препознаје њихов јасан траг у понашању Радића и многих других хрватских политичара, док се оно што је до тада, осим мањих инцидентата, ипак била углавном крвожедна, али и празна реторика, под Павелићем претвара у најстрашнији чин. Међутим, да србофобија, штедро посејана у доба Старчевића, није гајена и развијана и после њега, да таква схватања нису у све снажнијим млазевима текла, више подземно него по површини, она не би могла да онако си-

---

⁶⁹ Нав дело, стр. 101.

ловито избију и поплаве и помраче толике умове усташке Хрватске. За Дучића је то, према томе, чињеница од трајног значаја.

Што се Стјепана Радића тиче, Дучић се на њему прилично задржава, дајући његов како физички, тако и интелектуални, морални и, разуме се, политички портрет. Он најпре поставља једну галерију ликова српских државника, политичара и војсковођа из новије историје, са Карађорђем и Милошем у позадини, са Гарашанином и Ристићем у средини, и са Пашићем, Миловановићем, војводом Мишићем и војводом Степановићем у првом плану. Ликови, како каже, „као из Плутархових *Животописа*”. Тиме одмах постиже утисак јаког, готово поразног контраста, јер: „хрватски партнер, Стјепан Радић, није био човек који је представљао свој народ са оним сјајем са којим излазе епохалне личности да на раскршћу историје укажу на правац којим његов народ треба да иде. Значи, Радић је био човек једног времена, а не и једног столећа.” По Дучићу, он је пре био знак на путу, опомена да у неком правцу не треба ићи: „То је био човек који је као ветар ушао у какву дворану у којој је поломио све што је дотле стајало мирно на свом месту.”⁷⁰ Али све оно „помрачење и анархију” коју је изазвао, Дучић не приписује само његовом фуриозном темпераменту, још фуриознијој бујици противречне речитости, неочекиваним потезима који су збуњивали и краља, и Пашића, и већину других политичара, ненавикнутих на такав стил политичке борбе, него и „посрнулости српског друштва, и нереда после Европског рата”. Тиме Дучић поткрепљује тезу до које је на крају дошао, а по којој: „иако су Срби победили Аустрију, далеко су били од тога да су победили и аустријанштину, од чега је српско друштво убрзо оболело, а затим и потпуно подлегло.” Човек сиромашног сељачког порекла, по спољашности неугледан и неуредан, оснивач и неприкосновени вођ Хрватске сељачке странке, вазда ношен сељачком демагогијом, али, више служећи се се-

---

⁷⁰Нав. дело, стр. 98-99.

љацима које је потајно презирао него што је служио њиховим интересима, Радић је, по Дучићевом мишљењу, иако је мрзео интелектуалце и био католички антиклерикалац, у суштини сав био на позицијама загребачког грађанства и старчевићанске традиције. Као и све Србе Дучићеве генерације, политички образоване у манирима деветнаестог века, Радић је и Дучића згражавао својим односом са масама, својом готовошћу да јој каже било шта што би њој у том тренутку могло да се свиди. Он му не одриче материјално, већ вербално поштење: „Увек материјално скроман и поштен, без лаконости, непоткупљив ни новцем ни речима властодржаца, он је, међутим, био лаком на јевтину славу хаотичних маса.”⁷¹ У ствари, оно што ни Дучић ни остали, немајући сличног искуства, нису уочавали, Радић је већ тада био тип популистичког вође, човек харизме, хипнотизер маса, говорник који се не обраћа разуму, још мање жели да га просветли, него са нагонским даром политичког психолога и опсенара понире у подсвест својих слушалаца, помажући им да се за тренутак ослободе потиснутих емоција, тамних порива и фантазми. Овакви политичари, фрустрирани и сами, успевају заправо у историјским раздобљима у којима масе, па и читаве нације муче одређене фрустрације. Споља гледано, овакве вође могу да делују као неозбиљни и неодговорни комедијаша. Дучић у том светлу и види Радића, али му је ипак јасно да се иза свега крило нешто много опасније. При свем том он и даље верује да су у правој политици меродавни једино разум и логика, те је зато с презиром поредио Пашићево мудро ћутање са Радићевим празнословљем. Према овој анализи, Радић је за Југославију као државу и за српски народ у њој био од двоструке и далекосежне опасности, једне моралне и остварене, а друге политичке и само озбиљно планиране. Наиме, оптужујући систематски и у свакој прилици и неприлици, за све појаве и све проблеме српски народ, његову династију и његове политичаре

---

⁷¹Нав. дело, стр. 103.

због њиховог „балканизма”, „византинизма”, „православног прозелитизма” и вазда великосрпских хегемонистичких намера и поступака, Радић је на свој начин одржавао континуитет са Старчевићевом србофобијом. А у политичком смислу, он је, после тријумфално добијених избора фебруара 1925. године, иако у то време прогањан и хапшен, поставио државоправну основу за хрватско непризнавање Југославије и враћање читавог поретка на 1. децембар 1918. године. Добивши огромну већину посланичких мандата (61 од 83) у окрузима на које је претендовала Хрватска као на своју територију, он је прогласио легално постојање никада укинута хрватског Сабора, који није учествовао у уједињењу, него је то учинило револуционарно *ad hoc* створено Народно вијеће. Обновљен хрватски Сабор могао је сада да све поништи, да изради нов устав и прогласи Хрватску сељачку републику у оквирима Југославије или као независну државу. То се тада није догодило, јер Радић, упркос упорним настојањима код свих великих сила, није добио подршку за тај план. О тој Радићевој делатности која је правно припремала чин отцепљења, самоуверени Београд и збуњени српски политичари, мисли Дучић, никада нису довољно водили рачуна. Године проведене у затвору одмах после уједињења као и те 1925, што Дучић узгред помиње, а што је овог и иначе огорченог човека склоног мржњи могло да учини само још огорченијим и непомирљивијим, као и његова смрт после рањавања у Народној скупштини 1928. године, свакако су погоршали оно о чему је Дучић накнадно овако одлучно размишљао, оптужујући остале политичаре у емиграцији да ни после априла 1941. нису спремни да ствари погледају из тог угла. Портрет и биографија Радићева, дакле, садрже главне узроке предратних политичких сукоба у Југославији и генезу њеног слома.

У шестом делу: „Др Анте Трумбић, дипломат”, анализом дипломатске и политичке делатности овог хрватског политичара, Дучић поткрепљује своју тезу о погубним последицама српско - хрватског уједињења. Он мноштвом података хоће да докаже да је

спољно-политички брод Краљевине Србије, вођен сигурним рукама њених дипломата, деценијама имао јасно и целисходно одређен правац, а да је после Трумбићевог учешћа у владама од децембра 1918. до новембра 1920, у којима је држао ресор спољних послова, све кренуло без компаса: „Могло би се рећи”, каже он, „да је уопште постојала у нас једна спољна политика до Трумбића, а друга после Трумбића по лошем начину и недостојанству с којим је вођена...”⁷²

И сам дипломата, Дучић је, и службено, а изгледа и мимо тога имао прилике да Трумбића лично упозна. Независно чак од политике и дипломатије он о њему очевидно није имао нимало повољно мишљење, те је свој презир у овој студији са још већом јеткошћу изрекао. За њега је Трумбић, упркос приликама да се нађе и креће у свету, био и остао типичан хрватско-аустроугарски провинцијски адвокат, човек малих знања, скученог искуства, тесних видика, али без свести о својим ограничењима, већ напротив непријатно надмен и претенциозан без покрића. У политичком смислу, Дучић оштро замера српској и србијанској јавности (у коју изгледа опет не убраја и себе) што је пред уједињење и после њега као искрено и поуздано узимала Трумбићево југословенство. Или се уопште није знало, или се пак томе није придавала потребна важност да је он политичку каријеру не само започео, него и дуго текао као старчевићанац, као убеђени праваш, све до 1905, у тридесет деветој години, када је удруживањем народњака и праваша створио Хрватску странку, чији је програм он срочио и одлучно бранио. После периода ванстраначке делатности у време рада у Југословенском одбору и у првим годинама Краљевине СХС, он се, на извештан начин, идејно вратио својим почецима и приближио националистичком и конфедералистичком крилу ХСС Влатка Мачека. За Дучића је то јасан доказ да је у свести и најистакнутијих хрватских југослависта Југославија била

---

⁷²Нав. дело, стр. 114.

само епизода. Њихово одвајање од ње не сматра последицом разочарања у њу, већ враћањем на првобитне и праве позиције. „Трумбић је по нашем уверењу”, закључује Дучић, „указао својим радом, и председника Југословенског одбора и шефа спољне политике једног нашег прелазног доба да је нова држава једна нова предрасуда, да она није плод херојства него случаја, ни мудрости него туђег интереса, ни заједнице националне него једног рата у коме је опасност за опстанак удруживала и беле са црним и жутиим, и велике са малим и најмањим, и народе са великом историјом и културом са народима непознате историје и неизвесне културе.”⁷³

Међутим, Дучић се најжешће окомљује на Трумбића дипломату и првог министра спољних послова Краљевине СХС, тврдећи да је за његово име „везана успомена за један можда највећи фијаско наше дипломатије”. Реч је о Рапалском уговору из новембра 1920. године, којим је извршено разграничење између Италије и наше нове државе. Позивајући се на мноштво података из историје дипломатских односа од почетка века између Русије, Аустрије, Италије, Француске, Велике Британије и наравно Србије, а у вези са питањима јадранске обале, Албаније и Отрантског канала, као и посебних интереса и претензија Италије на ова подручја, Дучић каже да је Пашићева влада вештим лавирањем успела да своје веома деликатне и потенцијално непријатељске односе са Италијом доведе у доста „спокојну заветрину”. Наиме, сасвим укратко, Дучић сматра да је Пашић мудро увидео да ће питање Далмације и Истре бити у суштини стратешко, а не национално и територијално питање. Пашић је стога мислио да је као решење најцелисходније и најповољније прихватити понуду самих Италијана и великих сила. Крајње неповерљив према српској политици и исто тако крајње зазирући од Италије, овај „сплитски адвокат”, како мисли Дучић, тако је у Рапалу водио хрватску пар-

---

⁷³ Глав. дело, стр. 115.

ницу да је више изгубио него добио и уз то још успео и да озло-
једи Италијане. Делећи прећутно, али сасвим јасно, као што је већ
речено, историјско време на ратно, које је увек краће и које је, у
позитивно моралном смислу, испуњено херојским идеализмом, кат-
када ослоњено на ирационалне архајске слојеве свести, и на мир-
нодопско, које је, напротив, засновано на мудрости и на рационал-
ном поимању савремене, вазда променљиве стварности, Дучић
очевидно сматра да и једну и другу особину могу развити у себи
само народи који су дуго имали државу. А то, наравно, никако
није био, нити је могао бити случај код Хрвата. „Србија је имала”,
каже он, „своју спољну политику и са Византијом и са
средњовековном Бугарском, и Мађарском, чак и са Турском, али
се види из сваког примера да ни једном приликом није урађено
него само оно што је било неодољиво неизбежно, у логици
прилика. Али Хрватска која је сама позивала странце да окупирају
њену државу, или прихвате њену аутономију, или да се својеволно
одриче независности и тобожњег хрватског државног права, она је
у истој логици сада Рапалским уговором уступила своје понуђене
најбоље границе странцима за најгоре решење које им је странац
наметнуо како је хтео. Није чудо што су и 1941. примили решење
које је долазило од странаца само голом силом.”⁷⁴

Дучић полази у овим размишљањима од претпоставке, коју
узима као сигурну и доказану чињеницу, прво, да се у Рапалу и
пре њега са Италијом могло постићи много више и много боље, и
друго, да се све евентуалне грешке и сви евентуални дипломатски
неуспеси морају искључиво приписати Трумбићу, јер је он све ра-
дио по својој памети и није хтео да слуша Пашића, који је са сво-
јим пријатељем грофом Сфорцом и министром Нитијем био
припремио повољнији терен за преговоре. Међутим, није могућно
да Дучић то не зна, већ он само у овој прилици сасвим испушта из
вида да су у Рапалу, осим Трумбића, југословенску преговорачку

---

⁷⁴Нав. дело, стр. 119.

делегацију чинили и много искуснији, па свакако и утицајнији чланови Миленко Веснић и Коста Стојановић. Први је као дугогодишњи дипломат, посланик у Паризу више од једне деценије био стуб свих преговарачких делегација Краљевине Србије, а потом и Краљевине СХС. У време склапања Рапалског уговора новембра 1920, он је био председник владе од 17. маја 1920. до 1. јануара 1921. Други је такође као стручњак за економско-финансијска питања такође учествовао у низу међународних конференција још од Царинског рата 1906. Према томе, ако има одговорности за неповољан исход преговора у Рапалу, она у најмању руку мора бити подељена, а тада Дучићева зловољна теза не само о погубности Трумбићеве личне спољне политике него и његов исто тако погубан утицај на њен целокупан потоњи развој, не може да се одржи. Развијајући општу мисао о једном пре подсвесном него свесном односу према држави, мисао која као таква има смисла, он је у једном одвећ малом посебном догађају тера преко граница које тај случај може да поднесе. Међутим, ослобођена презира према Трумбићу лично и уверења о хрватској неспремности да се у државним пословима понашају конструктивно и искусно, главна Дучићева теза има други и шири смисао. Он наиме хоће да уз то докаже да је Краљевина Србија, проширивши се у Краљевину СХС и преузимајући на себе и хрватске интересе у Далмацији и Истри, знатно погоршала и отежала своје односе са Италијом. С једне стране, граница је постала спорнија и угроженија, а с друге, знатно дужа и природно лошије заштићена, чиме су њено обезбеђење и одбрана били велико оптерећење за општи заједнички буџет. Према тој тези догађаји из 1941. године потврдили су да је уједињењем створена државна територија коју Хрватска није хтела, а Србија није могла да брани. У својој студији, у ствари, Дучић је на првом месту хтео то да докаже.

Поставивши себи за циљ да из разних углова покаже и докаже да је стварање Југославије 1918. године било једна велика и штетна историјска, национална и политичка заблуда, дакле, да

утврди истину која је из перспективе априлског слома и збивања у 1941. и 1942. години, по његовом најдубљем уверењу, постала незаобилазна чињеница, Дучић се и у овој студији „Федерализам или централизам, Истина о Југославији”, као и у другим текстовима из ове две последње године његовог живота, усредсредило готово искључиво на српско-хрватске односе. Узевши у обзир, међутим, да су и Словенци најпре били део троименог народа и Краљевине СХС, а потом и значајан чинилац у Југославији све до њеног краја 1941, као и у емигрантској влади у Лондону, он је макар и у једном поглављу од десетак страница, у седмом делу студије „Федерализам или централизам, Истина о Југославији”, са поднасловом „Др Антон Корошец, државник”, узео да обради и питање места и удела Словеније у заједничкој држави. Будући да је Корошец од уласка у политички живот избором у аустријско Царевинско вијеће 1906. до своје смрти децембра 1940. године био средишна личност словеначке политике, он је око његовог имена усредсредило размишљање о Словенији уопште.

Антон Корошец је, како га Дучић види, у својој личности једноставно и без противречности спајао неколике формације и тенденције које је у различитим дозама показивао или прикривао. Био је пре свега католички свештеник, капелан, одгојен у Аустрији, а као иницијатор чувене Мајске декларације из 1917. био је присталица тријализма, уједињења Јужних Словена „под жезлом Хабсбуршке монархије”. Био је и један од главних покретача Женевске декларације из новембра 1918, којом је требало да се представници народних вијећа у већ бившој Аустро-Угарској наметну као равноправни партнери српској влади Николе Пашића; иако редактор једног аутономистичког нацрта устава који није прихваћен, и противник Видовданског устава који је усвојен, он је готово од почетка па потом читаву једну деценију био министар у већини влада, држећи увек важне ресоре; после неколико година опозиције и немилости, он са Миланом Стојадиновићем и Мехмедом Спахом оснива Југословенску радикалну заједницу, ЈРЗ,

1935, и све до смрти остаје један од битних стубова режима. Као човек у кога се имало поверења, односно, као човек који је умео да то поверење задобије, он је у крајње деликатном тренутку после Радићеве смрти био позван да буде председник владе. Сматран је, изгледа не без разлога, чланом дворске камариле, а на двору кнеза Павла био је несумњиво сива еминенција. Међутим, мисли Дучић, догматичан и истовремено веома практичан, он је све то био искључиво у функцији онога што је у њему једино било битно: словеначки патриотизам, словеначки локални интереси и наравно, приврженост католичкој цркви. За разлику од многих хрватских политичара из главних странака који су, са готово неизлечивим осећањем угрожености, уз то покретани ирационалним представама о сопственом историјском, политичком и културном значају, често *a priori* били у опозицији и односили се разорно према држави, Корошец, дакле, са „памећу доброг рачунџије и окретног трговца, и са својом „малом Словенијом“ и са „торњем своје цркве“ вечно на видику, био је лојалан грађанин и конструктиван државник у оној мери у којој је то било корисно, и у оним временским границама у којима је та корист постојала. Из онога што Дучић тврди излази да су Словенци и Корошец у Југославији имали да реше два главна задатка и да су то успешно извршили: прво, да се 1918. године хитро пребаце из табора побеђених, у коме су остале Аустрија, која је годинама гладовала, и Мађарска, која је у расулу имала и бољшевичку револуцију Беле Куна, у табор победника, и друго, да у новој држави за свој народ и своју покрајину и бановину обезбеде, ако не и политички, онда економски привилегован положај, и то без примене пропорционалног начела и територијалних квота. То је било утолико значајније, вели он, што је Словенија у територијалном погледу представљала тринаести део целине, а у погледу становништва петнаести део. А када је 1932. године закључио да су словеначки интереси доведени у питање, Корошец је привидно неочекивано приступио хрватској опозицији и са Мачеком израдио такозване „пунктације“. Дучић из овог новог политичког програма извлачи следећу Корошчеву

реченицу: „Не тиче ме се ни Југославија, ни Српство, ни Хрватство. Ја познајем само интерес словеначког народа, па ко окупи све Словенце у једну државу, и дадне им ‚ен кошчек‘ аутономије, припреман сам да му палим тамјан, ма био то Мусолини или Ото Хабзбург.“⁷⁵ Корошец, у то време политички интерниран, дао је додуше одлучан деманти, али утисак је остао. Уосталом, Дучић му претерано и не замера његов себични локалпатриотизам, јер је Корошец, мисли он, само цинично показао да је разумео у каквој се држави све то одиграва. Стога он мало даље закључује: „Корошец је био уман човек који је добро разумевао да је Југославија једна творевина политичка а не народна, и да је кратког века, пошто су против ње и Хрвати и Словенци, а ни у Српству се за њу није нико отимао ни залагао осим српске режимлије.“⁷⁶

Оштрица Дучићеве критике држања Хрвата и Словенаца знатно је отупела у односу на последње године после погибије краља Александра, после пада влада Узуновића и Јевтића, то ће рећи после доласка на власт Милана Стојадиновића и његове ЈРЗ, а поготову после његовог пада и доласка на власт Драгише Цветковића у спрези са Мачеком и, наравно, незаобилазним Корошцем. Стога он, до крајности огорчен и једак, спреман чак и да разуме не само Словенце него и Хрвате за све што су у своју корист чинили, на једном месту каже: „Срби су најзад дотле дотерали да су и многи најбољи жалили што нису близу Драгише Цветковића! Никад Словенци, баш најмање Словенци, мирни, позитивни, културни, даровити, нису схватили наш српски народ где се све решава заверама као у старом Византу: где је требало имати само цариградски гарнизон, па затим завладати целом Византијом.“⁷⁷ Дучић истина нигде изричито не каже, али је у логици

---

⁷⁵ Нав. дело, стр. 129.

⁷⁶ Нав. дело, стр. 131.

⁷⁷ Нав. дело, стр. 129.

онога што тврди да су шестојануарски преврат и ауторитарна владавина краља Александра, за које је, у ствари, добио главни подстрек од стране управо хрватских и словеначких политичара, много више погодовали консолидовању и јачању хрватских и словеначких политичких странака него ли српских. Ове последње, а међу њима нарочито најјача радикална странка, после одласка са сцене старих ауторитета, и у условима пригушеног парламентарног живота, ушле су у неминовну декаденцију и почеле су лагано да се распадају. То је створило пометњу у главама велике већине српских политичара који, за разлику од Хрвата и Словенаца, више нису знали којим главним правцем треба даље ићи. Без обзира на све разлике, па и међусобне унутрашње сукобе, увиђа Дучић, и Хрвати и Словенци, свако на свој друкчији начин, радили су на остварењу максималне самосталности својих народа и својих земаља, ван Југославије ако је корисно и могућно, или у оквиру ње ако је неизбежно корисно и нужно. Држећи се тог начела и прилагођавајући се брзо на промене у односима снага, Словенци 1941. године нису ни бранили, ни издали Југославију. Зато су Словенци, они који су остали у земљи, прогласили отцепљење и независност Словеније само недељу дана од избијања рата, три дана после проглашења Независне државе Хрватске, и пет дана пре капитулације Југославије. Окупатори, додуше, тај чин нису признали и Словенија је била распарчана. Међутим, у питању је била само лоша процена наметнуте ситуације, али главни правац коме се тежи није ничим доведен у сумњу.

Најзад, Дучић је највећи простор посветио, па тиме и највећи значај придао хрватском политичару, и после Радићеве смрти вођи Хрватске сељачке странке, др Влатку Мачеку, сматрајући га једном од доминантних и најутицајнијих личности у периоду од 1928. до 1941. године. Упуштајући се у подробен опис Мачековог психолошког и моралног лика и његове политичке биографије, он ову анализу најпре заснива на поређењу са претходником Радићем, служећи се и у овој прилици методом контраста. Код Радића је увек испред ума стајао темперамент, истински или глумљен, стварна необузданост или каткада и врло срачуната неурасуљивост. Како каже Дучић, био је много више „polemicar него политичар”, и „изразит демагог, а нимало државник”. Његова реторика је била без мудрости и дубине, често вулгарна, али зато пуна добро смишљених досетки и лозинки далекосежног домета. Вођ сељака, својим манирима био је и сам сељак, или је то по потреби изигравао. Наизменичним жестоким нападима и изненадним повлачењима, чак пристајањима, револуционарним републиканизмом или монархизмом, он је излуђивао и у ствари разарао режим нове државе, симболизујући у сваком случају његово суштинско одбацивање. Влатко Мачек, међутим, у свему је био различит, па и супротан. Сматрајући ту чињеницу карактеролошки значајном, његов биограф и критичар инсистира на томе да је Мачек био чистокрвни Словенац, само рођен и одомаћен у Загребу. А то значи да је био: „Повучен, без истицања, прав, позитиван. Али и несугестиван и без спонтаности.”⁷⁸

Говорио је мало, више пригодно и по потреби, без говорничког надахнућа и без блеска. Пошто је био лично скроман и повучен, како вели Дучић, масе више воле скромне него славне, Мачекове присталице су око његове личности исплеле праве легенде, које су онда посредно деловале на народну машту. Иземеђу

---

⁷⁸Нав. дело, „Др Влатко Мачек и Југославија”, стр. 50.

осталог, истицана је некаква његова толстојевска љубав према селу и сељаштву и чак некакво, додуше неправославно, али исто такво светаштво. То је, наравно, бесмислено, али пропагандно веома вешто искоришћено. Дучић напротив истиче да је Мачек био пре свега човек акције, прагматичан, и човек који својој странци „није дао нов програм, него нов начин”. А тај начин, било којим средствима да се остваривао, престао је да буде двосмислен и скоковит и постао је праволинијски: странку треба што више остварити као национални покрет, а не као строго политичку организацију, и то са јасним позитивним циљем: борба свим начинима за што самосталнију, односно независну Хрватску, и негативно: борба против оне државне организације, то јест Југославије, која реализацију првог циља отежава или спречава. На тај начин су у политички рад са масама у највећој мери укључени нагони и емоције уместо разума и аргумената. Као пример деструктивног дејства оваквог метода који је, уосталом, наслеђен и од Старчевића и од Радића, метода пред којим разум остаје немоћан, Дучић наводи крилатицу „сви Срби лопови, цела Хрватска покрадена”. Овако формулисане тезе које и неписмени разумеју, памте и лако понављају, као какво чудесно осветљење, чине одједном јасним све муке и егзистенцијалне проблеме који муче сваког појединца. Овакве тврдње никада нису могле ни да доведу у сумњу, а камоли оборе документоване статистичке и стручне анализе, које готово нико не чита, и готово нико не разуме или неће да разуме. Мада на томе не инсистира, Дучић наслућује да низ оваквих крилатица временом створе једно патолошко стање духа, једно мрачно осећање дубоке угрожености, које се у повољним околностима појављује као ирационални узрок крајње агресивних акција. У томе лежи огромна, често и несвесна одговорност оних политичких вођа које придобијају масе тиме што их распамећују. Дучић још једном, по ко зна који пут констатује да Срби ништа од свега овога нису ваљано разумели, те се онда томе нису на прави начин ни супротставили. Срби из Хрватске, по њему, за које се није могло рећи да су „православни Хрвати”, али који су ипак били „више За-

грепчани него Београђани”, остали су трајни заточници српско - хрватске коалиције из времена пре Првог светског рата, па су и даље веровали да је спрега могућна, само да Србијанци то не умеју и да чине сталну незграпну препреку. Српска опозиција пак, „унутрашње потпуно дезоријентисана” и „без икакве начелне хомогености”, била је „плашљива, нереволуционарна” (мисли неодлучна и неборбена), „слабо писмена и доста кафанска”. А људе на власти, блиске двору, представљала је неколицина политичких лидера нимало склоних стварању затегнутих односа. Зато он и каже: „Између београдске владе која није знала шта да ради и српске опозиције која није смела ништа битно да уради, Мачек је лако нашао свој пут.”⁷⁹

Дучић своје читаоце подсећа да је Мачек на једној аудијенцији код краља Александра, отворено и смело, а то у извесном смислу значи и поштено, изнео мишљење да би држава морала бити реорганизована на темељу признања три државна права, хрватског, српског и црногорског, и да би Босна морала бити подељена. Вели да је краљ после другог захтева престао да прави забелешке, сматрајући да је питање црногорског државног права решено још у доба Стефана Немање, а да се о Босни не може расправљати. Краљево мишљење је, наравно, и Дучићево, али то показује да су многи стварни или потенцијални проблеми олако пренебрегавани и потискивани. Окићен заставицама и са музиком на палуби, брод је лагано тонуо, а да то нико није примећивао, осим оних који су га потапали или, ако је и примећивао, није знао начина да се томе ефикасно супротстави. Тако су Срби, подвлачи Дучић, нагло почели да губе углед и код својих савезника, и то још пре погибије краља Александра. А то су чињенице које се у разматрању даљих односа и са Француском и са Великом Британијом, а камоли са другим силама, чак и много касније одвећ често губе из вида. Десет година после завршетка Првог светског рата,

---

⁷⁹ Нав. дело, стр. 53.

велики престиж српске војске и саме Србије био је већ у знатној мери потрошен. Мачек, као човек опозиције и бранилац демократије, умео је то врло вешто да искористи.

Постулат хрватске политике који је Мачек довео до крајње јасности састоји се у тврдњи да Срби и Хрвати, због тога што су различите вере, дакле, различите културе, традиције и историјског искуства, без обзира на јединство или сличност језика, не могу бити један народ, већ представљају два етничка, па из тога излази и два државноправна индивидуалитета. На темељу таквог уверења Мачек и његове многобројне присталице сматрали су да се мора захтевати реконструкција државне заједнице створене уједињењем, тиме што би се претворила у дуалистичку, или ако то и Словенци буду тражили, тријалистичку федерацију или боље конфедерацију, са краљем у Србији, баном у Хрватској и евентуално председником републике у Словенији. Друго решење би било излажење из заједнице. Дучић, сасвим радикално, није у томе видео никакву основу за разговоре и преговоре, већ је одмах закључио да је то почетак неминовног краја. Он, посебно у случају Југославије, државу схвата искључиво као националну, и то једнонационалну, а не правну категорију: „Држава,” вели он одлучно, „то је пре свега, један духовни појам и једна душевна творевина; зато ако држава није национална, она представља само једно велико предузеће, али не и једну државу.”⁸⁰

У логици овако схваћене хрватске и Мачекове политике треба узети и његове чувене „пунктације” из 1932. године, које је потписао и Корошец па потом порекао. Једном речи, ту је формулисана идеја да, будући да је Краљевина СХС проглашена на темељу једне заблуде и без пристанка правих народних представника, треба поништити све, вратити се на 1. децембар 1918. и

---

⁸⁰ Нав. дело, стр. 57.

почети из почетка. Дучић је у томе видео правну могућност, за њега чак извесност легалног растурања државе.

Иначе, Дучић, који обично само описује ситуацију и подвргава је оштрој критици, у шестом одељку чланка о Влатку Мачеку први пут се упушта у разматрања и неких од могућних решења. По његовом суду, већ 6. јануара 1929. године када се краљ Александар одлучио на увођење личног режима, а потом и новог октроисаног устава 1931, и поделе државе на бановине, чиме, како се показало, ништа није решено, потребни су били радикалнији резови. Теоријски, сасвим сажето исказано, он мисли да их је могло бити три: прво, због „ненормалних односа са централном влашћу” и због „саботирања јавног поретка” стављање Хрватске под режим чврсте руке; „или друго, праведније и паметније и већма у осећању српског народа, одобрити Хрватима познату троједну краљевину, то јест Хрватску и Славонију са укључењем Далмације, какву су административну јединицу Хрвати и тражили већ 25. марта 1848. на свом сабору од Монархије, која им то, међутим, није хтела дати ни до самог свог распада. Или, треће, данас најразумљивије: одвајање, ампутацију...”⁸¹ Питање поделе Босне ту не би дошло у обзир, упркос погрешној српској политици која је Хрватима и Мачеку дозволила да се накнадно убаце у тај простор. Дучић је тиме дао наслутити, али ништа више, и у којим границама би то одвајање могло да се изврши. Међутим, сматрајући ово последње решење најпаметнијим, он и не додирује деликатне проблеме међусобних разграничавања на заједничким територијама, нити проблеме уређења будућих одвојених држава.

У седмом и последњем одељку овог чланка, у коме говори и о склапању споразума Цветковић-Мачек од 26. августа 1939. године, односно о стварању бановине Хрватске, Дучић очигледно никако не сматра ово решење ни реализацијом његове друге, ни

---

⁸¹ Нав. дело, стр. 62.

још мање припремом за остварење треће идеје. Не улазећи ниједном речи у околности које су у ужем и у ширем кругу око регента кнеза Павла довеле до овог споразума, Дучић га по кратком поступку назива „бестидним делом криминалног” Цветковића, иза кога је стајала „цинцарска ујдурма”, то ће рећи потпуно несвесна и „издаја” и „продаја свих српских интереса”. Ови „последњи људи”, мисли он, дали су „као на тањиру све српске земље, део Босне и Приморја јужно од Неретве”. Дучић изричито мисли на чињеницу да су у оквиру Бановине Хрватске ушли, осим приморских градова Дубровника, Метковића и других, још и Мостар, затим Брчко, Зеница, Дервента, Фојница, Бугојно, итд. Реч је, дакле, о знатним деловима Босне и Херцеговине, за које је Дучић био дубоко уверен да никако не би могли бити хрватски национални простори.

Укратко, излази да је створена једна морбидна држава, нека врста недовршене федерације или конфедерације, или тачније двојне монархије у којој је једна јединица била потпуно територијално дефинисана и самостална, а све остало, осим Дравске бановине, у ствари Словеније, претворено у аморфну масу.

Мачеково коначно улажење у владу после августа 1939. године Дучић уопште не сматра напретком, признањем и прихватањем уставног поретка, него само надзором над остваривањем освојених привилегија и припремом за даље осамостаљивање. Као доказе за своју тезу Дучић наводи тајне разговоре са Хитлером преко Мачековог блиског човека Андерса, и авансе који су при том учињени; пристајање на потписивање Тројног пакта и најзад необично брзо прихватање новонастале ситуације, само три дана после избијања Априлског рата, и то пре потписивања капитулације. У тежњи да своје тезе учини што убојитије јаснијим и уверљивијим, Дучић очевидно упрошћава ствари и бира чињенице, али их не изневерава нити изопачује.

ЗАКЉУЧНА РЕЧ

Стање духа у коме је Дучић писао своја политичка размишљања у 1941. и 1942. години ишло је од безмерне огорчености и огромног очајања, у коме је још било снаге за крик опомене, па све до крајњег песимизма и дубоке депресије. Такво стање духа је бивало све теже како је време одмицало и држало га је све до смрти 7. априла 1943. Умро је у часу када је општи мрак био најгушћи и када се на хоризонту није указивала никаква нова светлост која би могла да поведе народ ка неком новом путу избављења. Неједномишљеници и противници су мислили и тврдили да су му емоције помутиле политички ум. У ствари, убеђен да је најзад куцнуо тренутак да се сведу рачуни, не текући и ситни, него свеобухватни и коначни, и са места које је изабрао да све поново види и одмери, он је одлучио да у луцидности оде до краја, да са ствари и појава одагна маглу, да поглед не задржи на мноштву нијанси и сенки, и да на тај начин најзад уочи оне две - три основне боје. Ако је на површину избила црвена боја, боја проливане крви, и црна боја, боја смрти, морално је недопустиво, а за Дучића то безусловно значи и национално и политички немогућно, покушавати да се некаквим нијансирањем и сенчењем ублажи оштрина утиска или, још горе, да се скретањем погледа ка угловима у којима се задржало мало шаренила избегне опажање суштине. Према томе, ако се не може говорити о одсуству луцидности под упливом јаких емоција код Дучића, пре се може рећи да је у питању спој који је у њему довео до изузетно луцидног и емоционално веома ангажованог националног и политичког екстре-

мизма. Заједничка кућа, можда на брзину сазидана 1918, али у коју је и он ушао са превазиђеном скепсом, и са много вере и одушевљења, сада је била у рушевинама. Дилема за све који нису избегавали да виде ствари онаквим какве јесу, била је у следећем: треба ли кућу обновити, исту или мало друкчије президану, односно, је ли то могућно и да ли темељи и главни зидови нису превише оштећени, или је ваља до краја срушити, после чега би свако на свом земљишту зидао своју посебну кућу. Пошто би се на једну или другу могућност дао потврдан одговор, јер треће могућности, сем овековечења окупацијског решења, није било, требало је рећи јасно и у битним појединостима како то извести. Дучићев одговор без околишења био је одлучно негативан. Никада више не треба ни помишљати на заједничку кућу. Пре свега, кућа, по њему, није се срушила зато што је непријатељски, спољни удар био одвећ јак, ни зато што је Други светски рат створио опште трусну ситуацију у којој се много тога заљуљало и срушило у Европи; заједничка кућа се за неколико дана претворила у рушевину зато што се испоставило да су темељи на којима је била саграђена од почетка били слаби, тако да никада није ни била стабилна. Уз то, не треба је обновити и зато што је план по коме је била сазидана био такав да се свако у њој, с разлогом или не, осећао као у туђој кући, подносећи жртве за туђе интересе. Дучићу се чини сасвим логичним да ако та кућа никада и никоме није ваљала, чак ни онима којима се једно време чинило да одговара, онда је бесмислено помишљати на њену обнову, поготову, а то је за Дучића, наравно, на првом месту, што су свуда око ње и у њој гробови и јаме пуне „поклане и побијене српске нејачи”. Због овог последњег, свака помисао на поновни заједнички живот мора бити морбидна.

У свему томе Дучић је крајње јасан и крајње изричит. Међутим, у одговору, односно у низу веома сложених одговора на друго питање: како то извести, на ком простору, са којим и каквим границама, на темељу којих начела, уз чији међународни пристанак

и подршку, итд., он је сасвим неодређен, као да се та и слична питања не постављају, или као да ће се на њих већ наћи неки одговор када се буду поставила. Додуше, одговор на прво питање је дубоко људске и моралне природе, што Дучића неупоредиво више, па можда и искључиво погађа, док је одговор на друго питање у суштини чисто правног и политичког карактера. Али, разлика између моралних начела и њихових правних и политичких остварења у ствари не постоји. Ни Дучић, који је више моралист и песник у политици, ни његови једномишљеници, који то нису, ни онда, ни касније, па ни данас, као да не схватају да се одговори, и то јасни и до крајњих подробности развијени, на ова питања морају дати истовремено, јер су они неразлучиво повезани. Србија, нажалост, други део одговора није адекватно формулисала ни 1917-1918, када је можда то могла да учини; а није то учинила ни 1941-1945, када се проблем поново отворио; а очигледно то неће учинити ни 1991, када ће се коначно и овога пута најтрагичније побркати илузије и стварност. Само онај политички програм који у суштини, макар понекад из тактичких разлога и прећутно, јасно формулише оно што хоће да оствари, који је заснован на тачној процени онога што је могућно, што је реално, а не идеално, има услове да постане национални програм вишег реда и извор неопходне енергије за политичко самоостварење и историјски успон једне нације. Све остало је само лутање, самозаваравање и изнуђена, очајничка, емоционална, каткада чак и самоубилачка реакција. Дучић питање враћања, односно остајања у заједници, или разједињење, није, дакле, узимао у свој његовој фаталној сложености. Међутим, будући да он није био ни у каквој прилици да у име нације и у име државе доноси судбоносне одлуке, него је само себе, у својству моралног бића и припадника нације, сматрао позваним да укаже на све оно што мисли да је битно за одлучивање, њему се заправо ништа не може ни приговорити. Он никада није био ни прави политичар, вођ каквог политичког покрета, још мање државник; он је увек био, треба ли поновити, моралист и песник и у политици, не само чињенички него пре

свега и мисаоно упућен у даљу и у ближу историју. Он је сматрао својом дужношћу да каже оно што зна и оно што мисли, свима онима који то не знају, а уверени су да могу да политички мисле и делају без таквих, па каткада и без икаквих знања.

Свој у неку руку тестаментарни опроштај и са Југославијом и са политиком, Дучић је оставио у једном донедавно необјављеном писму Радоју Кнежевићу од 17. априла 1942. године. Пре свега, треба се подсетити да је Радоје Кнежевић у мирнодопском статусу био истакнут професор француског језика, француски ђак, и као један од наставника и васпитача младог краља Петра близак двору. После мартовског пуча 1941. године, у коме је видно место заузео и његов брат мајор Живан Кнежевић, а потом и у лондонским владама, Радоје Кнежевић је био министар двора. Пишући му, Дучић пре свега рачуна на ту утицајну блискост са краљем, са краљицом Маријом, као и са заједничким блиским пријатељима Слободаном Јовановићем, у то време председник Министарског савета, и са Миланом Гролом, једним од најугледнијих министара и вођом Демократске странке. У овом писму Дучић углавном сажима најважније аргументе на којима је заснивао своје ставове изнете у текстовима објављиваним током 1941. и 1942. године. Разлика је само у томе што је у тим текстовима као почетно надахнуће за своја размишљања узимао хрватски народ и његове вође, мишљења и делатност неколицине најутицајнијих хрватских политичара, док су овде повод чинили јавно исказани ставови Милана Грола, истакнутог српског политичара.

Милана Грола (1876-1952), као и Слободана Јовановића, Дучић је упознао и с њима се пријатељски зближио још у студентским данима у Женеви и у Паризу почев од 1900. године. Њих двојица спадају у ону, иначе не тако бројну, скупину српских интелектуалаца и политичара, пре свега интелектуалаца, па тек онда политичара, које је Дучић високо ценио и до чијег мишљења је држао. Утолико пре су га погодили Гролови ставови изражени у

посланици која је поводом прве годишњице 27. марта прочитана преко Радио Лондона.

О Гролу и његовим схватањима биће мало даље у овој студији још речи, али на овом месту ваља подвући да је он и у поменутој посланици заузео чврст став да Срби не смеју разграђивати југословенску заједницу створену 1918. године, ма шта се догодило и ма шта се у том часу збивало. Пред догађајима се, наравно, не смеју затварати очи, али њихов несумњив ужас, чије се размере ипак још не знају, не би смео да заслепи умове и да спречи Србе да и даље јасно уочавају да је Југославија, како је рекао, њихов „једини пут” којим могу и којим морају ићи. Други можда и могу да ударе друкчијим правцем, али Срби не, јер они, пре свега, само у оквиру Југославије као државе остварују своје уједињење и могућност заједничког живота. По Гроловим речима, то само „неумни” не увиђају, па према томе само „неумни”, предлажући неки други пут изван правца овог „јединог”, непосредно доводе у питање будућност српског народа.

Дучић, који је управо мислио супротно и почео да ради на ширењу свога гледања и на прошлост и на будућност српског народа, био је дубоко погођен, па и ужаснут могућним последицама оваквих аподиктички изречених Гролових пресуда. За Дучића је та идеја о „једином путу” неприхватљива из два главна разлога, једног посебног, а другог општег. Посебан разлог лежи у томе што је тај „једини пут” у ствари наставак пута којим се ишло већ четврт века, и што се тај пут, који се многим дуже времена откривао као странпутица, коначно прекинуо пред провалијом која се, као гробница, отворила априла 1941. године. Да би се додашњи пут наставио, неопходно би било изградити нов мост преко те провалије чији се ни крај ни дно још не виде. А градитељи тог моста би били оне исте путовође које су народ до свега и довеле: „Ми присуствујемо, драги Господине Кнежевићу, не само катастрофи наше несрећне државе, основане на лажи и издајству, него и расулу једног друштва које је могло бити близу

великим остварењима у сваком погледу. Последња четврт века у тој кући је била болест без пребола. И најужасније од свега, то је, што сад треба да нас спасавају они који су нас доведе и довели.”⁸² Други, општи разлог је филозофске природе и заснива се на уверењу да ниједном људском уму није дато да сагледа све путеве и да онда одреди онај једини прави. Само божанска промисао, која је недоступна људском уму, може бити апсолутна, и само она може знати који је пут прави и једини. Човек то не може знати, он само у нешто може веровати, али вера у људске истине ако не садржи сумњу, погрешна је и опасна. Додуше, ни Дучић не показује знаке сумње и недоумице у ономе у шта у овим питањима верује. Свеобухватним погледом, са ивице провалије виђена перспектива целине изгледа неприкосновено трагична: „ Онај његов ‘једини пут’ о којем говори, то је степеница плача, *scala gemonia*, пут очајања, пут бродолома.”⁸³ Али Дучић, у ствари, чврсто верује да види, да зна, и да то свима мора бити очигледно какав је знани пут којим се ишло, али не и пут којим треба једино ићи. Штавише, бавећи се искључиво анализом онога што јесте, он и не размишља много о ономе што би требало да буде. У томе је битна разлика између Грола и Дучића. Грол сматра да о стварима треба да суди, да би као политичар своје једномишљенике водио, док Дучић такву врсту вођства препушта другима. Пред призорима који изазивају осуду и очајање он наине не види никакав јасно и политички по-дробно одређен излаз. Рекло би се да пре верује у судбину и да јој се фаталистички препушта, изјављујући изричито да „одувек верује у чудеса српске идеје о животу и о идеалу”. То значи да ће божја промисао у мноштву могућних путева за српски народ већ пронаћи неки који ће бити прави и спасоносан. Избор судбинског пута, по Дучићу, није питање ума, најмање некакве политичке памети, него

---

⁸² Нав. дело, „Против ‘јединог пута’ у заједници са народом Павлића и Степица, Мачека и Крњевића”, стр. 145.

⁸³ Нав. дело, стр. 146.

ствар инстинкта, кретања према путоказима осветљеним неком вишом светлошћу: „Све живе силе у природи”, вели он, „не знају за пут предвиђен него само за пут непредвиђен, него за пут инстинкта, значи пут Божји који отвара само пророк пред којим иде стуб од огња.”⁸⁴ Супротстављајући се, дакле, Гроловом реализму, односно ономе што је он прагматично сматрао реалним, Дучић креће за природом свог духа, престаје да буде политичар и актуелан историчар и постаје песник и мистик историје.

Враћајући се у стварност, Дучић поново бива крајње изричит у изношењу својих ставова. Вели да се надао да ће се његов пријатељ Слободан Јовановић прихватити председништва владе само зато да, на основу онога што се збило у Априлском рату, што се догађа у усташкој Хрватској и посебно на основу њихових настојања да се усташки злочини заташкају, жигосе Мачекове сараднике у влади, Крњевића, Шутеја и друге, као петоколонаше и да од британских власти захтева да они као такви буду ухапшени. То је битније од било чега другог, мисли Дучић, јер ако се сада преко чињенице о петстотина хиљада поклане српске нејачи пређе ћутке или крајње плашљиво, што се заправо и догодило и што Гролов „једини пут” у крајњој анализи подразумева, онда ће и моралне и политичке последице бити кобне: „Ми смо на овај начин”, додаје он са огорчењем и очајањем, „изгубили поштовање хришћанских народа. Изгубили смо, што је врло жалосно и кобно, право да на основу овог злочина, затражимо право да стварамо друкче своју сопствену кућу: на рачун ових зликоваца.”⁸⁵

А у тој кући најосетљивији простор, онај који ће о свему одлучити, биће Босна и Херцеговина. Потресен чињеницом да су у то време Босна и Херцеговина претворене у право губилиште, Дучић све више мисли и наступа као Србин из ових крајева, и по

---

⁸⁴Нав. дело, стр. 146.

⁸⁵Нав. дело, стр. 146.

ко зна који пут замера политичарима из Србије што ту истину нису никада добро разумели и што су вагда пристајали да Босну и Херцеговину „износе на пазар” и у односима са Хрватима, и потом у односима са муслиманима. Занемаривање, па и ниподаштавање позног појављивања хрватских претензија на Босну и Херцеговину, као и окретање извесних муслимана на хрватску, односно усташку страну (он при том прави сасвим јасну алузију на држање Џафера Куленовића, најпре министра у влади Џветковић-Мачек, а потом важног достојанственика поглавника Павелића) Србија ће кад-тад скупо платити, пророковао је он. Њему није било јасно којим путем треба ићи, али му је било више него јасно којим то никако не треба чинити. Као пример неразумевача осетљивости босанско-херцеговачког питања од стране србијанских политичара, заправо уверења неких од њих да је управо то босанско-херцеговачко питање главна препрека у српско - хрватским односима, Дуцић у овом писму наводи тешке речи које му је изговорио, на вечери код српског владике у Америци, професор Божидар Марковић, министар у многим владама, као и у влади Слободана Јовановића, иначе истакнути члан Демократске странке, чији је вођ био Милан Грол: „Мене је на вечери код овд. владике избезумљен Божа Марковић уверавао пред свима да треба да погине још 300.000 Срба (Босанаца и Херцеговаца) да победи владавина идеја о даљој заједници.”⁸⁶

У некој врсти апокалиптичног виђења трагичне варијанте српске будућности, Дуцић се присећа историје Црне Горе из доба Станише Црнојевића који је прешао активно у ислам и у чије доба су се црногорска племена листом почела да турче. Он је најдубље убеђен да ниједан српски политичар нема више морално право, нити му политичка мудрост дозвољава да замишља југословенски простор, а да при том макар по ивици хоризонта не види како се у погребном ходу крећу аветне поворке усташких жртава. Све се већ

---

⁸⁶ Гав. дело, стр. 147-148.

догодило и нема више шта да се догоди, најдубље верује Дучић, што би, и по Божјем и по људском закону, натерало преживеле да живот наставе са својим убицама. Верујући да добро осећа расположење својих Босанаца и Херцеговаца, Дучић додаје: „Онај народ хоће да живи, да србује, да има своју веру православну, свог српског краља, свој вековни завет. Он неће пристати на даље вођство оних који су их довели под нож убица.” Мало даље у писму Дучић коначно излаже свој програм: „Ја сматрам, драги Господине Кнежевићу, за своју дужност Србина из Босне и Херцеговине, да вас уверим да рана може преболети само ако се оваква загађена добро сагори. Срби морају да буду окупљени око свог српског краља да га сачувају, око своје српске владе да је изведу на прави пут, и у сопственој српској кући у којој ће опет бити и силни и велики, и на линији коју ћемо повући до дубини савести и дуљини мача⁸⁷. Без овог ми ћемо имати нове Марсеље, капитулације, Врбасе, проверавање, упропашћење свих даљих илузија потребних народу који увек мора да верује.”⁸⁷ Таква држава би, дакле, била национална, по свој прилици једнонационална, и на тај начин остваривала би неопходну унутрашњу кохезију. Уз то, она би нужно имала мање спољних непријатеља, а као демократска земља, имала би свакако подршку западних демократија, јер би заједно са Грчком представљала демократски кључ за Исток, као спона између Средње Европе и Средоземног мора. Дакле, Велика Србија најзад остварена као национална држава слободног и православног српског народа, уређена као демократска и парламентарна монархија у духу вековне традиције српске историје.

Међутим, за остварење овако сажето изнесеног плана, Дучић је тога сасвим свестан, неопходно би било поништити много тога што је учињено од времена Берлинског конгреса, од уједињења 1918, а посебно од образовања Бановине Хрватске 1939. године. Осим тога, не само што би морали да се сузбију сви от-

---

⁸⁷ Нав. дело, стр. 148-150.

пори Хрвата и евентуално неких муслимана, него би при том морале и да се потпуно одбаце и било какве идеје о очувању заједнице као „јединог пута”. Имајући у виду огромну изукрштаност унутрашњих интереса и схватања, измешаност етничког састава становништва на тлу које је у питању, и низ других чинилаца, од којих је најмање занемарљива неопходна подршка бар неке од великих сила, није јасно како би се овај план остварио. Једино решење које Дучић овлаш наговештава јесу „дубина савести”, што свакако представља дубоко осећање историјске правде као велике моралне снаге, и „дулина мача”, што опет несумњиво представља силу по себи. Дучића, изгледа, никакве унутрашње и међународне околности, никакви односи снага не занимају: „Државу праве само хероји и нико више”, закључује он одлучно. У том смислу он још каже и ово: „За моју Босну и Херцеговину, верујте ми да ће и поред свих покланих од Лике и Крајине до Санцака (Старог Раса, н.п.), остати по планинама још толико да се онамо обрачунају без обзира на све друго него на један свети принцип самоодржања, везе са својом прошлошћу, љубављу за свог краља (којег треба спасавати), и светог семена српског које заслужује данас већма него икад име „племена Ахиловог” као што га је у средњем веку у Мађарској назвао један католички писац.”⁸⁸ Према томе, широки лук Дучићеве идеје о нацији и националној политици, крајње идеалистички и мистично, има свој почетак у тамним и нагонским дубинама архетипског и митског мишљења, да би се преко многих луцидних и рационалних преламања у размишљањима о великом броју догађаја, појава и личности из националне и светске историје, завршио опет у нагонском, архетипском и митском, као светом начелу постојања које остаје изнад и изван свих пролазних, приземних и често бедних околности историје и политике. Њега је увек неупоредиво више занимало које вредности у које је веровао треба бранити, од тога које се вредности у датим приликама могу

---

⁸⁸Нав. дело, стр. 150-151.

одбранили. То ће рећи, које вредности у политици ваља оставити по страни зато што се у том тренутку не могу остварити.

Практично нико од утицајних политичара, политичких странака и родољубивих покрета који окупацијски чин распарчавања Југославије нису прихватили, није делио Дучићева екстремна схватања. Ако се изузме неколицина истомишљеника и следбеника, углавном из круга Српске народне одбране у Америци, чија убеђења су била чврста, али чија реч није била пресудна, он је све време остао усамљен. Поред ставова Комунистичке партије и покрета који је она предводила, исказаних на два Авноја, и који представљају целину за себе, одговори на питање: да ли Југославију треба обнављати, и ако треба, како и у ком облику, који су формулисани од стране српских политичара у Лондонској влади, у емиграцији, као и у земљи, могу се поделити у три скупине:

1. Одговор који је, у извесном смислу, на супротном полу од Дучићевих ставова. Питање се, у ствари, и не поставља, пошто је Југославија до те мере плод дугих и дубоких тежњи народа који су је створили, и духовна, историјска, политичка, економска и културна нужност њиховог постојања, тако да се њено очување ничим не сме угрозити. У том смислу, усташки погроми, покољи, јаме, концентрациони логори, наравно, не могу се порећи, али се нипошто не смеју преувеличавати, не сме се на њима инсистирати, а најмање је допустиво да се они приписују макар и делу хрватског народа, будући да су они чин само једне терористичке организације. Уз то, и то је битно, када је о овим злочинима реч, ма колико били за осуду, никако их не треба посматрати као издвојену, неочекивану појаву, они су само страшна, готово неизбежна последица две деценије дуге великосрпске, хегемонистичке, диктаторске, експлоататорске и примитивне политике србијанских властодржаца и Београда. Прихвата се теза већине хрватских политичара да уједињење није извршено на равноправним темељима, да је Србија, бахато самоуверена због своје победе у Првом

светском рату, хрватском народу покушавала да наметне поредак који му није одговарао, да га је вређала не признајући његова историјска права, право на различитост вере и културе тиме што га је терала да с њом дели православно светосавље, гушећи његов духовни и материјални развој, итд. Стога не би смело бити изненађење што је дуго скупљано незадовољство, осећање угрожености и понижености у једном тренутку експлодирало.

Такво гледање на догађаје изазвало је делимично разумевање, па каткада и одобравање усташких недела. Према томе, као често у историји и у животу, лично недужни, али они који су доступни, скупо плаћају за туђе грехове. На тај начин, проблем је више него релативан у својој суштини. С друге стране, Југославију треба реорганизовати, учинити је што равноправнијом и што слободнијом заједницом, односно из ње до краја искључити све негативне остатке и последице првобитних заблуда и злоупотреба моћи.

То је у главним линијама, некада блаже, а некада још жешће, мишљење неколицине такозваних „личких Срба”, Срђана Будисављевића и нарочито Саве Савице Косановића, као и њихових присталица у Америци. Као чланови некадашње Самосталне демократске странке Светозара Прибићевића, дакле, Срба у Хрватској, они су своја политичка начела заснивали на два главна уверења: прво, да се уједињење свих Срба у једну државу може искључиво остварити у оквиру Југославије, и друго, да Југославија мора почивати на споразуму српско-хрватском, чију формулу, по природи ствари, знају они, Срби из Хрватске, а коју, као што се показало, не схватају Срби из Србије, неизлечиво склони самовлашћу и пуни нераумевања за друкчије од себе. На основу таквих уверења, а будући да су Априлски рат и оснивање Независне државе Хрватске изазвали озбиљну кризу југословенске идеје, на Србима је пре свега да појме своје раније заблуде и да учине прве кораке попуштања и склоности ка компромису. Срби то морају да учине, јер је Југославија њима више него

другима витални, егзистенцијални интерес. То је разлог што су ова двојица, као чланови Симовићеве избегличке владе, стално држали страну хрватским министрима Крњевићу, Шутеју и другима. Савица Косановић је одмах, од јесени 1941, наступао у Америци заједно са баном Бановине Хрватске Иваном Шубашићем, трудећи се да максимално смири духове и да умањи дејство вести о усташким покољима. Он је тако иступио из владе Слободана Јовановића и већ се те 1942. године приближио присталицама Титовог Народноослободилачког покрета. У ствари, иако су полазили углавном са других основа, и Савица Косановић и Срђан Будисављевић су исповедали идеје и оцене Југославије блиске Коминтерни и југословенској Комунистичкој партији. То је разлог што су обојица одмах ступили у такозвану владу Тито-Шубашић јуна 1944. године, што су и после, као истакнути функционери Народног фронта, заправо као криптокомунисти, сарађивали са новоуспостављеним поретком у Југославији: Будисављевић, нешто краће, као намесник пре проглашења републике, а други до краја, као министар и амбасадор.

Не треба ни додати да је Дучић и о овој концепцији, и о делатности ове двојице политичара, имао увек најгоре мишљење, као, уосталом, и они о њему. Сматрао их је кобним издајцима, посебно Косановића који је у својој пропагандној делатности обилато користио и то што је био сестрић Николе Тесле. Они су, пак, Дучића сматрали и називали екстремним примером великосрпског шовинизма.

2. Оно што би се могло назвати другом струјом, посебно у Лондонској влади и емиграцији, али и шире код њихових присталица, оличено је у идејама Милана Грола и чланова његове Демократске странке Божицара Марковића, Божицара Боке Влајића, и других. Ни за кога од њих се не може рећи да су пристајали уз хрватске политичаре, а још мање да су одобравали њихове ставове. За разлику од горепоменутих Срба из такозваних прекодринских крајева, којима су се каткада придруживали и

Чубриловић и Бањанин, Грол и остали били су српски политичари, али из Србије и из Београда, те су чинили напоре да ствари виде и из тог ширег угла. Нарочито се Гролови погледи могу пратити, јер је он оставио дневник који је водио из дана у дан, од лета 1941. до пред крај зиме 1944-1945. године, бележећи одмах и уживо све своје сусрете, разговоре, непосредне утиске и размишљања.

Он луцидно уочава да су у српско-хрватским односима тих година у средишту два битна питања: однос према збивањима после априлског слома, пре свега према покољу, и однос према будућем заједничком животу и према држави. Насупрот првима који су били спремни и да пређуће или да до крајњих граница умање обим усташких покоља, Грол је сматрао да је тако нешто фактички и морално немогуће. Хрватски политичари су заступали тезу да се мора водити рачуна о томе да је најмање 98 процената хрватског народа уз Мачека и у немој и немоћној опозицији у односу на окупатора и на његове квислинге. Гролу је било јасно да то није тачно, али му је истовремено било и јасно да говорити о покољима значи ударити непосредно на до краја неуротично постављен фронт свих хрватских политичара. Тиме би се на најнепосреднији начин довела у питање даља сарадња и даља могућност очувања заједничке државе. Грол стога већ на прве потврђене вести о страховтама на тлу Независне државе Хрватске пише и ове редове, под 30. октобром 1941: „С најтежим болом у души ми данас говоримо на пола уста о страдањима Срба, е да би отклонили сукобе с Хрватима, који те жалбе гледају као претеране, или чак тенденциозне. Хрвати у Америци кажу чак да је то *пропаганда* за Србе! Мучимо се док можемо, да не дамо изговор за сепаратизам, који би санкционисао немачку тезу о Југославији као вештачкој, лажној комбинацији.”⁸⁹

---

⁸⁹ Милан Грол, *Лондонски дневник 1941-1945*. „Филип Вишњић”, Библиотека „Стремљења”, Београд, 1990, стр. 47.

На ову врсту уцене, са ипак доста савладане мучнине, сумњи и повремено гриже савести, Грол одговара пристајањем. Он то чини у име онога што сматра највишим циљем, једино исправним начелом своје политике: по сваку цену очување интегритета, континуитета и легитимитета државе. До краја одан демократским и строго правним принципима, он сматра да би само неки други политичари, законито изабрани у неку нову уставотворну скупштину, имали право и могућности да мењају уставни поредак државе чију очувану и од савезника признату сувереност Лондонска влада једино може да представља. Уз то, ма колико то звучало увредљиво и цинично, Хрвати, са Крњевићем, Шутејом, Шубашићем и Бићанићем, уз дискретно и двосмислено асистирање Словенаца Крека, Сноја и других, могу да се играју сепаратизма. По Гроловом схватању и уверењу његових истомишљеника, Хрвати су у Бановини Хрватској, као и Словенци у Дравској, углавном заокружили своје националне територије и сада могу да говоре о независности, или неким другим балканским и средњоевропским комбинацијама, и да за њих траже међународну подршку, од које већ одавно нису далеко. Али, српске територије делом су ушле у оквире Бановине Хрватске, а остале су расцепкане и тешко ујединљиве. Према томе, по овом мишљењу, српски народ као целина може живети у једној држави једино у Југославији, те она тако остаје његов судбински интерес за који се морају поднети неке жртве, али које су увек мање од оних које би морале да се поднесу у случају њеног коначног разбијања. С друге стране, једино у тим оквирима Србија може да очува и да одбрани неке властите периферне крајеве, као што су Војводина и Македонија, односно Јужна Србија, а на једном месту ће Грол поменути и Црну Гору, за чије јединство са Србијом Југославија такође може бити услов. Зато Грол мисли да ратне прилике никако нису повољан тренутак за одлучније постављање иначе незаобилазног питања формирања српске територијалне јединице у оквиру Југославије. О томе расправља на више места свога Дневника, на пример под 28. фебруаром 1942. године, дакле још на почетку

политичких трзавица између српских и хрватских политичара и министара у Лондонској влади: „Ништа ми нећемо добити ако и ми сад поставимо наш територијални програм. Ја сам тај који је пре више од две године лансирао паролу о српској јединици. Али данас, у ситуацији овој, отварање тога питања дало би њима изговор за њихове радње, и легализовало би их. Ко ће сутра рећи ко је први почео с тим циганчењем. Једни и други компромитовали би се пред Енглезима, и даље од њих. Ништа тиме не бисмо привредили себи. Наш српски интерес је чување, до последњег даха, интегритета целине, и залагање за њу. Само с ауторитетом те целине од 16 милиона можемо одбранили периферне крајеве - Војводину и Македонију. Ми немамо право да ширимо мандат с којим смо изишли из земље. Имамо да народу предамо у бригу интегралну Југославију, па он нека одлучује даље како хоће.”⁹⁰

Полазећи од оваквих ставова, ни Грол, ни његови истомишљеници нису нимало одобравали Дуцићеву акцију у Америци. Иако ни у ком случају са истом жестином, нетрпеливошћу, па чак и мржњом са којом су то чинили хрватски политичари и њихови српски пратиоци из претходног табора, и Грол је Дуцићеве идеје сматрао изузетно штетним. А како је Дуцића подржавао доста отворено и југословенски посланик у Вашингтону Константин Фотић, Дуцићев противници Крњевић, Шутеј, Шубашић, Бићанић и други, уз енергичну подршку Косановића, Будисављевића, Бањанина, па и Чубриловића, готово на свакој седници владе захтевали су смењивање Фотића и стављање Дуцића у пензију. Његов дугогодишњи пријатељ Грол, пре свега из начелних разлога, нија га бранио, није га јавно ни нападао, али је то чинио на много места у свом дневнику. Између осталог, пет недеља после Дуцићеве смрти, Грол преноси једну од својих жучних распри са председником владе Слободаном Јовановићем и са анимозитетом који се ни касније неће смањити вели и ово:

---

⁹⁰Нав. дело, стр. 117.

„Имам уверење да достојније браним српски интерес него та гомила с тоном Цицварића и главњаче, која је заузела позиције око вас...

— А шта ћете рећи за оно што чине Хрвати? пита он.

— Увек сам и њима и о њима рекао. С једне и друге стране чине се рђаве ствари, али оно што су чинили Дучић, Фотић, Србобран, то је злочин - против државе, и он ће као злочин бити суђен.

Слободан реагира:

— Који ће суд судити?

— Не брините. Наћи ће се.⁹¹

Карактеристично је, дакле, за ову другу линију чврсто уверење да се искључиво одлучним супротстављањем екстремизма и на једној и на другој страни може изаћи на прави пут, онај Гролов „једини пут”. При свем том, од директног сукоба са хрватским екстремизмом већма је зазирао, јер се бојао коначног раскида. То је Грола читаво време чинило сумњичавим и резервисаним према свима, и најзад неумољивом логиком догађаја то га је фебруара 1945. вратило у земљу, где је са Шубашићем, Косановићем, Чубриловићем и неколицином других политичара из емиграције ушао у коалициону владу Јосипа Броза од 7. марта 1945, у којој је остао до 18. августа исте године. Онда када је схватио своју заблуду, било је касно. Он је у прелазном периоду био један од оних који је новој револуционарној власти, с којом се није слагао, омогућио да сматра оствареним континуитет и легитимитет државе, два опсесивна начела сваког узурпатора. Идући до апсурда у тежњи да спасава оно што му се чинило да се спасти може и мора, Грол је самог себе довео у ситуацију да допринесе да једна фактичка узурпација формално испадне да то није.

---

⁹¹Чав. дело, 12. мај 1943, стр. 342.

3. Трећу струју у питању очувања или рушења Југославије, у питању односа према њеном уставном поретку, представља врло широк круг политичара, националних радника, као и официра, окупљених око Слободана Јовановића, радикалских министара Момчила Нинчића, Милоша Трифуновића, земљорадника Милана Гавриловића, затим Радоја Кнежевића и низа других. Неоспорно са највише ауторитета ову струју оличава Слободан Јовановић, председник владе у Лондону у најдужем раздобљу од јануара 1942. до јуна 1943. године, али, и то пре свега, као председник Српског културног клуба, основаног још пре рата у циљу политичког дефинисања и одбране српских интереса. У том смислу, у земљи се на политичкој позорници активно јавља његов умногоне истомишљеник и потпредседник Српског културног клуба, Драгиша Васић, који постаје један од политичких вођа и идеолога покрета Драже Михаиловића.

Уколико се у овој прилици гледишта ове треће струје ограниче на људе око ове двојице, намећу се следећи закључци: Слободан Јовановић, баш као и неколицина министара из његове владе, добро су схватили да је Југославија као државна заједница задобила тешке, готово смртоносне ударце у Априлском рату, окупационим насилним цепањем државе, масовним покољима Срба у Павелићевој Независној држави Хрватској и у свему што је после тога неминовно почело да се догађа. Међутим, њима су најмање још четири ствари исто тако биле јасне: прво, да смртоносан ударац ипак није смрт, свршен чин с којим се мора мирити; друго, да је Србија у ту државу највише уложила, да је за њу поднела највише жртава, да је у оквиру ње остварила своје национално ослобођење и уједињење, те би, према томе, смрт те државе за Србију представљала већу опасност и већу погибелъ него за друге; треће, да нико од политичара нема ни уставно ни историјско овлашћење да одигра улогу судског лекара и да званично прогласи смрт државе; и четврто, да нико од савезника, поготову не у јеку рата, није спреман да ту смрт призна. Југославија, која је 27. марта

пучем одлучила да стане на страну савезничке ствари, чији су владар и влада у избеглиштву примљени као једини партнери, представља, дакле, истовремено чињеницу, било да је схваћена као трајно корисно решење или као нужно зло.

Сам Слободан Јовановић, по тврђењу многих сведока из тих дана, понашао се често двосмислено, па и стварно или привидно колебљиво. Њему свакако нису биле туђе многе идеје које је, на пример, онако отворено и оштро у својим написима изражавао Дучић, које је жустро одобравао круг око „Србобрана” и иза којих је очевидно стајао и посланик Фотић. Зато је као председник тактичким маневрисањем избегао да премести или отпусти Фотића, и осуди Дучића и „Србобран”. Али он се у основи није слагао са крајњим ставовима ових такозваних великосрба, и несумњиво се бојао ускогруде заслепљености и емотивне и реторичке жестине многих од њих. Онда када се све подвргне мирном расуђивању, а без тога нема ни политичке мудрости ни политичке одговорности, постаје јасно, мислио је он, да у основи дилеме ни нема.

Међутим, иако се због очувања Југославије морају чинити многи компромиси и правити многи уступци, ову струју карактерише уверење да Србија више у попуштању не сме да претерује и да мора да формулише своје захтеве. А главни захтев, онај иза кога је пре свега стајао Српски културни клуб, био је у томе да би после установљења Словеније као посебне Дравске бановине, и нарочито Хрватске, као велике Бановине Хрватске, морало да се приступи и установљењу Србије као треће јединице. Али због хрватског вечитог незадовољства и сталне спремности на раскид, притисак је био такав да су и Слободан Јовановић и други били неодлучни, колебљиви и да тај захтев никада није био разрађен у појединостима и сročен као јасан план. Недотакнуту, а камоли разјашњену забуну стварало је још и то што су Слободан Јовановић и Српски културни клуб инсистирали на успостављању три јединице, српске, хрватске и словеначке, док се у неким енглеским

круговима, око Ситона Вадсона, на пример, говорило и о четвртој јединици, Босни, као и о децентрализованој Србији у којој би Македонија уживала аутономију, а по некима чак и посебан статус. Да би се у рату избегле озбиљне размирице и опасни сукоби око ових питања, и да би се очувао привид јединства, кога уосталом није ни било, она су остављена за касније, за неко време у коме ће, претпостављало се, бити повољнији услови за њихово решавање. Према томе, ако је прва струја одбијала да буде српска да би тиме могла да буде југословенска, а друга била српска, али умерено, ова трећа, иако у први мах уздржано, јасно је ставила на знање да се Југославија може и мора очувати само уколико се у њој после рата формулише и реши српско питање, као што су пре рата решена питања Хрватске и Словеније.

Што се тиче Равногорског покрета Драже Михаиловића у земљи, ма колико да је био превасходно национални, војнички и политички покрет српског народа, он се од почетка до краја називао Покретом Југословенске војске у отаџбини и Југословенске демократске народне заједнице. У том смислу и назив омладинске организације ЈУРАО представља скраћеницу од Југословенска равногорска омладина. И то није било питање тактике, већ чврстог става и програма. Пре свега, Равногорски покрет ни у ком смислу није био револуционаран и није ни могао имати за циљ тако далекосежну промену државе и њеног уставног поретка. Затим, он је управо почивао на борбеној оданости краљу и отаџбини, оличеним у личности младог краља Петра, као од свих савезника признатог југословенског монарха, и Југословенској избегличкој влади у Лондону, чији је министар војске, уосталом, више од две године био сам Дража Михаиловић. Уз то, пошто су на уставна и политичка опредељења покрета, поред политичара из већине демократских странака, пресудан утицај имали људи из круга Српског културног клуба, пре свега писац и потпредседник клуба Драгиша Васић, идеје се нису битније разликовале од схватања Слободана Јовановића и утицајне групе око њега.

Са намером да пред крај рата јасно формулише своје циљеве и своја начела, а делом и да, вероватно са закашњењем, одговори на сличну и већ поновљену иницијативу Титовог комунистичког Народноослободилачког покрета, на другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије у новембру 1943. године, Равногорски покрет, односно Југословенска демократска народна заједница и Југословенска војска у отаџбини одржали су свој конгрес у селу Ба, од 25. до 28. јануара 1944. године. Том приликом су очување и развијање Југославије и југословенства истакнути као битне тежње националне, војничке и политичке борбе. Основни циљ борбе против свих окупатора, из кога произлазе сви други, јесте отклањање последица насилног распарчавања земље и враћање у живот њеног легалног уставног поретка.

Међутим, пажљивим читањем текста Преамбуле, Резолуције и Начела могу се уочити неке противречности. Као назив конгреса стоји: „Светосавски конгрес у слободним југословенским планинама”, а као датум рачунало се по старом, јулијанском, то јест православном календару, од 12. до 15. јануара. Појам светосавски и православни календар, што свакако није случајно изабрано, имали су неоспорно много већу мобилизаторску снагу за српски, него за друге југословенске народе. Али у даљем тексту више нема настојања на овим појмовима; напротив, на сваком месту се инсистира да је реч о конгресу равноправно заступљеног српског, хрватског и словеначког народа. Штавише, сам Дража Михаиловић, увек и до краја само југословенски официр, у уводном говору, вероватно повучен вербалном инерцијом, као да се позива на интегрално југословенство, јер на једном месту не помиње народе у множини, већ „наш троимени народ”.

Од тачака Резолуције из којих се види да се, поред очувања државе, односно обнове њеног уставног и законитог поретка, ипак у оквиру ње тражи и њено преуређење, вредна помена је тачка 4. под а, в, и г. Ту се, између осталог, каже и следеће: „Да се у

целини обнови југословенска држава и прошири на територије на којима живе Срби, Хрвати и Словенци, и да се као минимално тражење будућој Југославији одреде границе према тражењу југословенске делегације на конференцији мира после Првог светског рата." А под подтачком *в* стоји и ово: „Конгрес сматра да је солидност будуће Југославије условљена стварањем, на демократски начин, једне српске јединице у државној заједници која би на демократским основама окупила цео српски народ на његовој територији. Исто начело треба да важи и за Хрвате и за Словенце." Ту се, дакле, поред обнове, у два маха говори и о будућој Југославији, јер су замишљене реформе, ипак, далекосежне. Наравно, начело равноправности и заштићених права остаје неприкосновено: „У свима федеративним јединицама заједничке државе има се народу дати могућност за задовољење посебних покрајинских: економских, културних, социјалних и других интереса и потреба кроз широке народне самоуправе", вели се у подтачки *г*. Међутим, од најдалекосежнијег значаја је наставак текста исте тачке: „Разграничење између Срба и Хрвата, извршено без легитимних представника српског народа, као и сва друга фактична стања створена пред рат или у рату под притиском насиља и диктатом окупатора не признају се." Тиме се захтевало не само поништавање усташке и окупаторске творевине Незавесне државе Хрватске, што је по себи било јасно и легитимно, него и Бановине Хрватске, створене на темељу споразума Цветковић - Мачек августа 1939. године. Овај захтев је, према томе, одлучно ишао много даље од опрезних наговештаја Слободана Јовановића и других српских политичара у емиграцији, који се, у сталном додиру са хрватским политичарима, очевидно нису ни усуђивали да тако нешто покрену. Али, иако се Дучић својевремено највише и једино уздао у Равногорски покрет да ће коначно довести српски народ до тога да своју судбину узме у своје руке и раскине са свима југословенским илузијама, то се уопште није догодило. Као да су на крају сви ишли оним Гроловим чувеним „јединим путем", само свако за себе и на свој начин. Али неке координације између ове

три, у бити истосмерне струје у односу према Југославији, код српских политичара није било.

Темељне заблуде, односно неостварљивост циљева ове треће струје, могле су се уочити већ и на самом конгресу. У Преамбули стоји да су сви народи подједнако заступљени на конгресу, и то преко „представника и припадника свих демократских странака у Југославији, које су и у редовним и у нередовним политичким приликама на свима изборима добијале поверење огромне већине народа”, „као и представника свих великих народних не-политичких, културних, спортских, витешких, социјалних и других организација, које такође окупљају огромну већину народа”. Међутим, у загради је забележена и следећа реченица: „Изузев Хрватске сељачке странке, са чијим је легитимним представницима за сада додир онемогућен насиљем окупатора.”⁹² Ако се узме да су српске демократске странке у целини ипак биле представљене, пре свега преко политичких вођа Равногорског покрета и председника и чланова председништва Конгреса, др Живка Топаловића, председника Социјалдемократске странке, Драгише Васића, потпредседника Српског културног клуба и донекле др Стевана Мољевића, адвоката из Бањалуке, остали народи су били представљени од стране, истина часних људи, али људи знатно скромнијих политичких легитимација. За представника хрватског народа инг. Владимира Предавца, као титула у тексту помиње се само да је родом из Дугог Села крај Загреба. Словенце је заступао Антон Крејчи из Марибора, бивши народни посланик и члан некадашње Југословенске националне странке, за кога се, додуше, додаје да је пуномоћник представника осталих демократских странака у Словенији. Ако се сад код Хрвата издвоје имена Мачека, Крњевића, Шутеја, Бићанића и низа других, и на другој страни

---

⁹² Резолуција Светосавског народног конгреса и начела Равногорског покрета. Умножило поводом прославе педесетогодишњице (1944-1994) Удружење војника Југословенске војске у Другом светском рату.

имена оних некомуниста који су већ били пришли Титовом покрету – Шубашића, Радице, Назора, Рибара и опет низа других, очевидно је да Владимир Предавец, упркос свом искреном и убеђеном демократском југословенству, није могао да представља довољно репрезентативни број хрватског народа. То је у истој мери важило и за Словенце, јер је и њих, изван комунистичког покрета у коме су били изузетно јаки, могла да заступа пре свега само Корошчева Људска странка, чији је тадашњи лидер био др Миха Крек.

За Хрвате се може рећи да су, упркос својим неживљеним историјским и националним неурозама, у току олујних година Другог светског рата доста вешто, и у крајњој анализи доста сложено, играли тешку политичку игру на три различита фронта. Први фронт је био максималистички, онај усташки и Павелићев. С њим се Мачекове присталице и остале хрватске демократе несумњиво нису слагали, али су га пустили да остварује своју екстремистичку политику, и никада нису пристали да га јавно осуде. Та варијанта би била крајње успешна у случају Хитлерове победе.

На другом фронту наступали су претежно Мачекови људи и демократе западног типа. Они су сталним маневрисањем бранили искључиво хрватске интересе, поткопавали углед бивше Југославије, говорили о великосрпској хегемонији и протурали идеју о хрватској независној држави, или неким ширим федерацијама и конфедерацијама у којима би улога српског народа била сведена на што мању меру. На њима је био терет политичке борбе за случај савезничке победе у англо-америчкој варијанти.

Међутим, онда када је током 1943. године постало јасно да ће на тлу Југославије преовладати совјетска, односно Титова народноослободилачка и комунистичка варијанта, знатан део хрватских демократа, упркос идеолошким убеђењима, похитао је на ту страну. У ствари, ако је обнова Југославије већ била неизбежна, Хрвати су на тој резервној страни, и то можда најефикасније, на

првом месту могли да се надају најпре очувању старих и стицању нових права, посебно у погледу заокружења националне територије, затим изостављању Србије као треће и велике јединице, и уместо тога стварању три нове јединице (што је значило максимално умањење српског утицаја у држави) и најзад, не само аболитији него и установљењу табуа на највећи део усташких злочина.

Ма колико већина српских струја, у Лондону и у земљи, биле југословенске и демократске, то се ни са једном од њих није могло постићи. Зато су главни хрватски политичари играли игру опструкције и у односу на рад избегличке владе, и у односу на Равногорски покрет. На тај начин и у том циљу су доприносили да и савезници ставе под сумњу највећи део онога што су чинили српски политичари и у земљи и у иностранству. У том смислу, од посебне важности је била веома интензивна и вешто вођена делатност бана Шубашића у Америци, како у јакој и добро организованој хрватској емиграцији, тако и временом и код највиших представника америчке администрације. У име ХСС-а, а у ствари, као хрватски бан, у име хрватског народа, он је већ током 1942. године опрезно успостављао контакте са Титовим покретом у земљи, а меморандумима и писмима упућеним Стејт департменту и самом председнику Америке, почев од септембра 1943. коначно се окренуо њему. Тиме је код западних савезника створено, свакако и из других разлога, пожељно уверење да је компромис са југословенским комунистима могућан, односно да вреди покушати да се прикључивањем демократских политичара и организација у довољној мери ослаби комунистичка оштрица Титових партизана. Без обзира што су то биле заблуде, али заблуде које ће се тек две године касније потврдити, чињеница је да је велика већина српских политичара и у емиграцији и у земљи у највећој мери потценила смисао Шубашићевог истрајног рада у Америци. Равногорски покрет је тако постепено изолован и стављен на споредан колосек, а одлуке Конгреса у селу Ба су биле само узалудан напор.

Пада још у очи да су, осим Хрвата и Словенаца на конгресу, и босански муслимани били неубудљиво заступљени, јер ни њихов главни човек, Мустафа Мулалић, бивши народни посланик и публициста, није имао тежину оних који су се појавили у Јајцу, на пример. Међутим, већма изненађује да је и Црну Гору представљао такође мање познати политичар, Велимир Јојић, бивши народни посланик и директор гимназије у Андријевици. Намеће се утисак да је и ту, иако је Равногорски покрет био веома снажан у Црној Гори, овај крај наше земље био ауторитативније представљен у Јајцу него у селу Ба. Брод је очевидно и трагично био већ расходован и пловио је још само на локалним линијама чије путање више нису биле уписане ни у једну међународну карту.

У таквој ситуацији, од Срба политичара, једни су, и то мањи број и мање значајни, као и Хрвати, пришли Титовом покрету, али без икакве добити за свој народ. Други су имали краткотрајне илузије да нешто могу да покушају да спасу, а трећи су до краја остали верни првобитним начелима и циљевима и убрзо су од свих били жртвовани и отписани.

Иако је умро почетком априла 1943. године, а све своје политичке чланке писао крајем 1941. и у првој половини 1942. године, онда када још ништа није било довољно јасно, Дучић је пророчки предвиђао да се поново срља станпутицом и звонио је на узбуну. Није сигурно да би његов пут радикалног раскида у контексту читаве међународне ситуације био остварљив и спасоносан, али је о многим од његових упозорења и идеја ваљало више размислити. Имајући увек у свести много више суштине, метафизику историје, а не у истој мери и праксу њеног остваривања, Дучић је вазда као песник и моралист, идеалистички заљубљен у мит, легенду и историју, узео за себе право да догађаје посматра из неког

несвакодневног угла и да о њима размишља у духу филозофског, а не и политичког начела: „Нека буде што бити не може”.

Није ни Његошева ни Дучићева кривица што су многи српски политичари онда, као и касније, а и данас, људи без знања, без визије, без плана, најчешће вођени само својим властодржачким амбицијама, или пак заслепљени емоцијама, покушавали да једно метафизичко начело претворе у принцип реалне и дневне политике. Имајући за извесно време пред пометеним народом, па каткада и пред собом, лажно покриће у узвишености овог начела, такви политичари су успевали да прикрију погубност, па и неморалност свог деловања. Али, као што је Дучић често говорио - у мутним временима мутне воде увек на површину избацују муљ. У тим мутним временима и мутним водама ни он се није сналазио. Међутим, он је бар добро знао у којим увалама и на којим скровитим местима једна нација може да пронађе сачуване бистре воде, од којих бистрих извора не би смела да се удаљи, и, ако то ипак учини, којим путевима може да им се врати.

Дучић, уистину, није био ни национални радник ни политичар у уобичајеном смислу тих речи. Он је хтео да се свом народу у кризним часовима обрати као нека врста старинских пророка, коме више леже параболе и митске приче о херојима и мученицима, него практична и дневна политичка надметања. А када се ипак упуштао у политичку борбу, чинио је то луцидно, са много далековидих идеја, али се осећало да није на свом тлу.

У области људског понашања, ма какво оно било, за Дучића је, и то се не сме губити из вида, највише, заправо једино ваљано мерило процењивања тог понашања: етика. Спознавање добра, разликовање добра од зла, то су највиши домети и највиши циљеви и религије као човековог проницања у божанску мисао, и цивилизације и културе као творевина људског ума. Оно што је у уметности лепо, дакле средишни предмет естетског, то је у свему

осталом добро, дакле средишни предмет етичког. Као што уметничко дело не може бити вредно ако не задовољава естетске захтеве лепог, тако ниједан људски чин не може бити прихватљив ако није у складу са етичким захтевима доброг. Никаква рђаво остварена добра замисао, добра идеја, добра намера не спасава ни једно ни друго. У понашањима држава и нација, у историји и политици, чак никакви стварни успеси не могу се, према овом начелу, одвојити од начина на које су постигнути. То је разлог због кога се Дучић, вазда очаран великим и светлим примерима из историје, посебно античке, никада није дивио Александру Великом. У том сјајном Аристотеловом ученику било је ипак и сувише сујете, жестине, суровости, па и готовости на понеку нечасност. А онако како је судио о Александру Великом, судио је и о другима.

Нација као колективно биће стварно постоји као апстракција, не фикција него апстракција, јер се она у стварности појављује као одређено мноштво људи посебним везама удружених у целину. Из појма нације не може се и не сме се искључити појам човека. Према томе, никакви интереси нације, нити било каквог колективног бића, не могу бити у супротности са интересима људи. Чисто је насиље ако колективно у сваком погледу поништава индивидуално; оно, напротив, треба да га уздиже и унапређује.

У могућним односима између колективног и индивидуалног, разуме се, не постоји раван једнакости, већ хијерархијска лествица која би, како ју је и Дучић поимао, упрошћена и без међуступњева, могла да изгледа овако: појединац - породица - род - племе - народ - нација - друштвена класа - раса - људски род. Стављањем тежишта на неки од поменутих ступњева, затварањем у њега као у средишно начело постојања, или кретањем по лествици од горе надолу и обрнуто, добијају се најразличитији погледи на свет и идеолошки ставови који одређују понашање и групе и појединца. Архајско, примитивно утапање, заправо поништавање појединца у стриктно затворене оквире родовског и племенског, каракте-

ристично је за трибалну свест и траје запретено у свести и подсвести чак и цивилизованих људи и народа дуже него што се понекад мисли. Та племенска свест служи као праобразац за савременију тоталитарну колективну свест, коју у првом реду одређује агресивна искључивост. Она се, као што је познато, испољава у тоталитарном национализму, шовинизму, ксенофобији, нацизму, или, на другој страни, у комунистичком и револуционарном активизму. У оквирима ма које од таквих свести, према јасно утврђеним мерилима, врши се строга подела на своје и на туђе, на нас и на њих. Они туђи, они други, доживљавају се по обавези као странци, као увек могућни или стварни непријатељи, у односу на које не важе исте етичке норме, а у посебно критичним тренуцима не важи никакав морал, па ни најосновнија људска осећања. Тада је припадника другог племена, другог народа, друге нације, друге класе, друге расе, допуштено злостављати, пљачкати, па и убити. Историја је одвајкада пуна, на тим основама, вођених племенских, верских и грађанских ратова. У историји двадесетог века, појединац, од доба ренесансе и просвећености пробуђен и ослобођен, био је згажен и понижен масовније и страшније него икад.

Дучићев ум ниједно такво примитивно екстремистичко и тоталитаристичко схватање раширено у двадесетом веку у суштини није ни дотакло. Његов несумњив национализам, који се разбуктавао у време ратова, у време победа или чешће страдања српског народа, био је ватрен, као и сва осећања у њему, али је био просвећен. Његове речи у тим приликама каткада су пуне неумерености, гнева и очајања, али увек и само у име повређених норми универзалне етике и основне људске правде. Он болно протестује, он противника презире, верује у остварење божије казне и божије правде, али нигде не позива на мржњу и на одмазду. У годинама када је писао и политичке чланке, Дучић је настављао своју литерарну делатност. Тада су настале неке од најдубљих и најпобожнијих песама које је уопште написао. Из тог доба је и оглед „О мржњи”, у коме пише и ово: „Мржња заслепљује и најпамет-

нијег, тако да овај обневиди за све врлине које би могао имати његов противник; а ово значи унижење колико за срце толико и за разум оног који мрзи."⁸³ Овакав начин расуђивања, дубоко карактеристичан за Дучића по читавој дужини његовог мисаоног пута, мора се увек имати у виду и у процењивању његовог односа према нацији и према политици. Привидно противречан, он је вазда један и јединствен. У лествици властите вертикале, коју треба узети узлазно, он је са подједнаком снагом најпре Требињац и приморац, Херцеговац, Србин и најзад увек и у свему Европејац, најдубље и са највећим одушевљењем урастао у класичну хеленску традицију као и у европску, посебно постренесансну културу. Дучић је подједнако био осетљив на древне звуке античке китаре и архајске тонове наших гусала; Дучић, управо зато што је песник, ни као национални и политички мислилац не може се разумети ако се не прави битна разлика између мита и стварности. Прво је сфера симбола и тежи савршеном и апсолутном, док је друго, и у својим најбољим примерима, подручје појединачних или колективних, увек непотпуних и несавршених остварења идеалних вредности, и то никада дужином читавог живота, већ само у ретким и привилегованим тренуцима. Као што је на другом месту речено, он је добро знао разлику између митског кнеза Лазара, који је истинит у вишем смислу суштинског поимања дужности, и кнеза Лазара, који је реална историјска личност са свим својим врлинама и ма нама, са свим доказима средњовековног витештва и средњовековне свирепости. Онда када је говорио о српској националној мистици, Дучић можда није увек водио рачуна о томе да би могао да буде дословно, дакле погрешно схваћен; али он сам такву забуну никада није чинио у својим размишљањима.

---

⁸³ ЈСАСПП, О мржњи, стр. 46.

БИБЛИОГРАФИЈА

ДУЧИЋЕВА ДЕЛА

Сви наводи из Дучићевих дела узети су из: Јован Дучић, *Сабрана дјела*, Библ. Културно наслеђе, приредили Меша Селимовић и Живорад Стојковић, Свјетлост, Сарајево, 1969, у 6 књига.

У белешкама су коришћене следеће скраћенице:

Песме - *Песме*

Г.Х. - *Градови и химере*

Б.Ц.Р. - *Благо цара Радована*

М.С. - *Моји сапутници*

Г.С.В. - *Гроф Сава Владиславић*

Ј.Л.С.П.П. - *Јутра са Леутара, Стазе поред пута*

Сабраним дјелима додају се још и накнадно објављени текстови:

Јован Дучић, *Дипломатски списи*, Просвета, Београд, 1991.

Јован Дучић, *Верујем у Бога и у Српство*, Перун, Подгорица, 1993.

Јован Дучић, *Спорна питања краљевине Југославије*, Књижарница Обрадовић, Београд, 1990.

Александар Петров, *Мање познати Дучић*, И.П. "Сигнатуре", Београд, агенција "Ваљевац", Ваљево, "Американски Србобран", Питсбург, САД, 1994.

II

СТУДИЈЕ О ДУЧИЋЕВОМ ДЕЛУ

На основу свих претходних библиографских радова о Јовану Дучићу, знатно допуњена, литература о његовом стваралаштву - књиге, студије, чланци, прикази и белешке - објављена је у шестој књизи сарајевског издања *Сабраних дјела. Јутра са Леутара, Стаза поред пута*. Ова библиографија, која се односи на период од почетка до 1967. године, обухвата 398 прилога, распоређених азбучним редом од стр. 571 до 601. Библиографске податке за време од 1967. до данас допунио је аутор ове студије. Међутим, због опширности овакве библиографије, с једне стране, и с друге, због чињенице да се, сем у најширем смислу, досадашњи радови о Дучићу не односе на предмет ове студије, аутор је одлучио да овде објави само податке о посебним књигама и важнијим чланцима. То, наравно, никако не значи да многа ненаведена дела, са неког другог становишта, не заслужују пажњу и повољан суд.

Алерић, Данијел:

О музикалности стиха тројице српских модерних поета. Радови Завода за словенску филологију. Загреб, 1966, стр. 73-80.

Бегић, Мидхат:

Модернистичка гама Дучића. "Живот", Сарајево, 1956, 5, 5, стр. 277-294.

Бусулачић, Мустафа:

"Писмо из Египта". Јован Дучић о исламу и

његовој улози у развићу цивилизације. "Гласник Исламске вјерске заједнице Краљевине Југославије", Сарајево, 1940, 8, 5, стр. 172-178.

Вељковић, Момир:

Основи Дучићеве уметности. СКГ НС, Београд, 1931, књ. 33, 4, стр. 273-285.

Гавриловић, Зоран:

1. *Јован Дучић. Од Војислава до Дуса.* Београд, 1958, стр. 41-47 (Савремена проза);
2. *Ј. Дучић. "Израз",* Сарајево, 1958, 2, књ. 3, 1, стр. 10-19.

Зорић, Павле:

Од естетизма до религиозности. "Савременик", Београд, 1958, 4, 10, стр. 322-335.

Кашанин, Милан:

Судбине и људи (Усамљеник). ЛМС, Нови Сад, 1968, књ. 401, 4, стр. 351-372.

Кошутић, Владета:

Утицаји на Дучића. Парнасовци и симболисти у Срба. Београд, 1967, стр. 1-10, 11-88, 191-200.

Леовац, Славко:

1. *Хеленска традиција и српска књижевност XX века.* Сарајево, 1963, стр. 19-48;
2. *Дучићево сагледање Хеладе.* "Савременик", Београд, 1962, 8, 11, стр. 339-358;
3. *Јован Дучић: Књижевно дело.* Свјетлост, Сарајево, 1985, стр. 5-310.

Матош, Антун Густав:

Јован Дучић. Пријеглед, прилог "Мале библиотеке", Мостар, 15. 7. 1905, 12-13, стр. 177-202.

Павловић, Миодраг:

Јован Дучић данас. "Дело", Београд, 1964, 10, 8-9, стр. 1191-1228.

Палавестра, Предраг:

Књижевност Младе Босне, књ. 1, Сарајево, 1965.

Поповић, Богдан:

1. *Једна критичка анализа. СКГ, Београд, 1914, књ. 32, 1, стр. 33-40; 2, стр. 126-137; 3, стр. 200-217;*

2. *Теме и мисли у Дучићевом песништву. Ј. Дучић: Сабрана дела, Књ. 1. Песме сунца. Београд, 1929, стр. 11-22.*

Поповић, Радован:

1. *Истина о Дучићу. "Књижевне новине", Београд, 1982, стр. 4-219.*

Шутић, Милослав:

Јединство бића, основна тема Дучићеве поезије. "Књижевна историја", 1983, 15, 60, стр. 527-570.

III

ИСТОРИЈСКЕ СТУДИЈЕ

Из списка бројних историјских и политичких студија и чланака разних аутора, изостављена су многа дела, која су само у посредној вези са овом књигом. Заправо, она чине подлогу ауторове обавештености, а не и ослонац самог текста.

Бакотић, Лујо:

Срби у Далмацији. Од пада Млетачке републике до уједињења. Београд, 1938.

Белић, Александар:

Србија и јужнословенско питање. Ниш, 1915.

Војновић, Лујо: Конкордат са Св. Столицом и наше национално питање. Загреб, 1923.

Гавриловић, Михаило: Милош Обреновић. Београд, 1907-1912.

Грол, Милан: Лондонски дневник 1941-1945, Београд, 1990.

Ђорђевић, Димитрије:

1. Милован Миловановић. Београд, 1962.

2. Улога историцизма у формирању балканских држава 19. века. "Зборник Филозофског факултета". Београд, 1968.

Екмечић, Милорад:

1. Ратни циљеви Србије 1914. Београд, 1973.

2. Стварање Југославије 1790-1918. Београд, 1989.

Живановић, Живан:

Политичка историја Србије. Београд, 1923.

Јакшић, Гргур:

Из нове спрске историје. Београд, 1956.

Јанковић, Драгослав:

Југословенско питање и Крфска декларација 1917 године. Београд, 1967.

Јовановић, Слободан:

1. Уставобранитељи и њихова влада; Друга влада Милоша и Михаила; Влада Милана Обреновића; Влада Александра Обреновића. Београд.

2. Моји савременици. Виндзор, 1962.

3. Српско-бугарски рат, Политичке и правне расправе. Београд, 1933.

Марковић, Лазар:

Југословенска држава и хрватско питање (1914-1929). Београд, 1935.

Мештровић, Иван:

Успомене на политичке људе и догађаје. Буенос Ајрес, 1961.

Милићевић, Јован:

Јеврем Грујић. Београд, 1964.

Милићевић, Милан:

Кнежевина Србија. Београд, 1876.

Новак, Виктор:

Magnus Crimen, пола вијека клерикализма у Хрватској. Загреб, 1948.

Поповић, Димитрије:

Дипломати у Петрограду у време Балканских ратова. "Годишњица Николе Чупића", књ. 43, Београд, 1934.

Радић, Стјепан:

1. Политички списи. Загреб, 1971;
2. Хрватски политички катекизам. За свјетску, славенску и хрватску политику. "Хрватски савез у САД", 1913.

Слијепчевић, Перо:

Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење. Сарајево, 1920. Смичиклас, Тадија: Повјест хрватска. Загреб, 1879-1882.

Станојевић, Станоје:

Шта хоће Србија. Ниш, 1915.

Старчевић, Анте:

Изабрана дјела. Загреб, 1942.

Стојадиновић, Милан:

Ни рат ни пакт. Југославија између два рата. Буенос Ајрес, 1967.

Стојановић, Никола:

Југословенски одбор. Загреб, 1927.

Страњаковић, Драгослав:

1. Србија Пијемонт Јужних Словена 1844-1853. Београд, 1932.

2. Највећи злочини садашњице. Патње и страдања српског народа у Независној држави Хрватској. Горњи Милановац, 1991.

Тодоров, Коста:

Политичка историја савремене Бугарске. Београд, 1938.

Ђоровић, Владимир:

1. Црна књига. Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата, 1914-1918. Београд, 1920;

2. Велика Србија. Београд, 1924.

3. Историја "Зоре". Рума, 1905.

Хорват, Јосип:

Франо Супило. Београд, 1961.

Џвијић, Јован:

Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије. Београд, 1966.

Чубриловић, Васо:

Историја политичке мисли у Србији. Београд, 1958.

Шепић, Д:

Влада Ивана Шубашића. Загреб, 1983.

Шишић, Фердо:

1. Хрватска повјест. Загреб, 1913.
2. Предратна политика Италије и постанак Лондонског пакта (1870-1915). Сплит, 1933.